

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

32. AASTAKÄIK 2020 NUMBER 8 (377)

Wilhelm Dilthey, Karl Ernst von Baer ja eluteadused	
<i>Andrus Tool</i>	1347
Kaks raamatututvustust	
<i>Wilhelm Dilthey</i>	1390
<i>Tõlkinud Andrus Tool</i>	
Raske tee tähtede poole	
<i>Laurits Leedjärv</i>	1399
<i>Ulixes</i> . 8. ptk: Laistrügoonid	
<i>James Joyce</i>	1435
<i>Tõlkinud Kullo Vende</i>	
Mollusk ja primadonna	
<i>Toomas Kiho</i>	1484
Ma ju tegelikult ei mõista kommunistlikku režiimi nii nagu nemad	
<i>Terke Kram</i>	1487
Millise loo jutustavad pildid minu suguvõsa albumis?	
<i>Aurelia Elenora Kristjohann</i>	1492

Arvustus: Tõlkimatu tõlkimisest. Moše de Leon. Püha seekel.
Josef Gikatilla. *Kiri pühadusest. Mehe vahekord naisega.*
Tõlge, kommentaarid, sissejuhatus ja järeldused Kalle
Kasemaa. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Ilmamaa, 2019.
292 lk.

Anu Põldsam 1497

Abstracts

..... 1509

Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. XXVI

Herbert Normann 1513

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Tušijoonistused lk 1398, 1434, 1486, 1496, 1536:

MARE VINT (1942–2020) lõpetas Eesti Kunstiakadeemia (Eesti NSV Riikliku Kunstiinstituudi) 1967. aastal klaasehistöö erialal, 1967–1969 töötas Tallinna 46. keskkoolis kunstiõpetajana, seejärel vabakutseline.

Fotod: Loit Lepajõe ja Stanislav Stepaško (lk 1536).

WILHELM DILTHEY, KARL ERNST VON BAER JA ELUTEADUSED

Andrus Tool

Visandamaks konteksti, mis võiks hõlbustada tõlgitud retsensioonide mõistmist, tutvustan artikli esimeses osas nende autorit Wilhelm Diltheyd ja tema suhet loodusteadusliku mõttega, artikli teises osas käsitlen Karl Ernst von Baeri ja saksa natuurfilosoofia vahekorda, mis võiks aidata mõista Dilthey retsensiooni Stölzle monograafiale, kolmandas osas valgustan Baeri ja darvinismi suhteid, et luua tausta Dilthey retsensioonile, mis tutvustab Baeri kõnede ja artiklite kogumikku, artikli viimases osas tulen tagasi Dilthey juurde, et osutada Dilthey seostele biosemiootikaga, mille algmed tema elu lõpul kujunema hakkavad.

1. WILHELM DILTHEY JA LOODUSTEADUSED

Tõsiasi, et Wilhelm Dilthey on retsenseerinud kirjatöid Karl Ernst von Baerilt ja Baeri kohta, võib tulla ootamatusena, kuivõrd teda on filosoofia ajaloos tavaks iseloomustada eelkõige humanitaarteaduste filosoofina. Ja tõesti, tema olulisemad teoreetilised tööd on pühendatud just sellele, et põhjendada “vaimuteaduste” — nagu humanitaar- ja sotsiaalteadusi Saksamaal tookordses sõnapruugis nimetati — autonoomiat loodusteaduste suhtes. Kuid selline rõhuasetus tulenes pigem välisest vajadusest — sellest, et humanitaaria teaduslikkus oli 19. sajandi teisel poolel sattumas tõsise kahtluse alla, kuivõrd üha laiemat tunnustust võitsid teaduslikkuse mõõdupuud, mis olid kujunenud klassikalise mehaanika kui etaloni alusel. Dilthey pidas sellise olukorra põhjuseks asjaolu, et filosoofiliste eelduste üle, millele vaimuteadused toetuvad, oli hoopis vähem järele mõteldud kui nende eelduste üle,

millele toetusid tolleaegsed loodusteadused. Sestap oli tulipunktis selle filosoofilisse töösse jäänud lünga täitmine. Ent Dilthey enda silmis pidi see olema üksnes esimene samm teel üldise, kõiki teadmisvaldkondi hõlmava teadusfilosoofia poole, milleni ta, tõsi küll, kunagi ei jõudnudki, kuivõrd esimene ettevõtmine osutus liialt aeganõudvaks. (Vt Gens 2013: 231; Rodi 2016: 11; Kühne-Bertram 2016: 242–248.)

Kooskõlas oma üldisema sihiseadega hoolitses ta kogu elu selle eest, et olla asjatundlik ka loodusteaduste vallas. Nii kuulas ta juba oma tudengipõlve päris alguses, 1853. aastal Heidelbergi ülikoolis teoloogiat õppima asudes, erialaainete kõrval ka tulevase kuulsa füsioloogi ja psühholoogi Wilhelm Wundti (1832–1920) ettekandeid. Oma esimesel professorikohal Baseli ülikoolis 1867–1868 oli ta tihedas kontaktis oma kolleegi, füsioloogi ja anatoomi Wilhelm Hisiga (1831–1904), kuulates tema loenguid närvifüsioloogiast ja proovides kätt ka tema anatoomiapraktikumis. Selle kõrval süvendas ta põhjalikult varasemat tutvust Hermann von Helmholtzi (1821–1894) uurimustega, iseäranis tema *Füsioloogilise optika käsiraamatuga*, mis oli kujunenud selles ainevallas mõõduandvaks teoseks. Võtnud seejärel vastu kutse Kieli ülikooli professori kohale, läbis ta seal oma ametikohustuste täitmise ja uurimistöö kõrval kaheaastase kursuse kõrgemast matemaatikast. Pärast lühiajalist viibimist Kielis töötas Dilthey kümme aastat Breslau ülikoolis, kus tema jätkuv huvi loodusteaduste vastu leiab tuge tihedast lävimisest füsioloog Rudolf Heidenhainiga (1834–1897). Iseloomulik on ka tema suhtumine sel ajal alguse saanud tendentsile luua ülikooli struktuuris iseseisvaid loodusteaduslikke teaduskondi. Nimelt oli tookord Saksamaal veel valdav traditsiooniline nelja teaduskonna ülikoolistruktuur, kus filosoofiateaduskond hõlmas kõiki teadusi peale teoloogia, arsti- ja õigusteaduse. Dilthey pooldas seda, et ülikooli korraldus selliseks ka jääks, kuivõrd loodusteaduste eraldumine filosoofiateaduskonnast ähvardas jätta vaimuteadused ilma kokku puudetest loodusteadustega, mida ta pidas nende teaduste arengule hädavajalikuks. (Vt Kühne-Bertram 2016: 240–242; Gens 2013: 232–233.)

Kuigi kirjeldatud ettevalmistused ei teostunud väljatöötatud loodusteaduste filosoofiana, võib Dilthey teadusfilosoofilisest pärandist leida viiteid sellele, millistele eeldustele niisugune filosoofiaharu oleks pidanud toetuma. Viimase aja Dilthey-uurimuses ongi hakatud tema varjatud loodusfilosoofia või naturalismi jälgi ajama (vt Gens 2008, 2013; Nelson 2013; Mul 2013; Beiser 2014: 122).

Kõigepealt torkab silma, et erinevalt Wilhelm Windelbandi (1848–1915) palju tähelepanu pälvinud ettekandest “Ajalugu ja loodusteadus” (1894) kasutab Dilthey loodusteadusest rääkides mitmusevorme. Windelbandi käsitluse kohaselt õigustab ainsuse kasutamist meetodiühtsus, mis ühendavat kõiki loodusteaduslikke ja ajalooteaduslikke uurimusi kaheks autonoomseks teadusvaldkonnaks. (Vt Windelband 1993.) Dilthey oma sõnakasutusega paistab tahtvat rõhutada, et filosoofiline refleksioon satub eksiteele, kui eemaldub loodusuurimuste sisulisest mitmekesisusest. Tõsi, just samal 1894. aastal ilmub Dilthey pikem kirjutis “Ideed kirjeldavast ja liigendavast psühholoogiast”, millele tavapäraselt viidatakse, kui Diltheyd esitatakse vaimu- ja loodusteadusi meetodi erinevuse alusel vastandava filosoofina. “Loodust me seletame, hingeelu mõistame” on lause antud kirjutisest, mida enamasti tsiteeritakse, kui Dilthey positsiooni tõlgendatakse Windelbandi eeskujul nii, justkui oleks siin jutt teadusvaldkondade dihhotoomiast, mis põhineb mõistmise ja seletamise kui eri meetodite dualismil. (Vt Dilthey 1924: 144.) Aga selline käsitlus on pealiskaudne ja ekslik. Dilthey ei lähtu teadusi klassifitseerides mitte formaalselt kirjeldatud meetoditest nagu uuskantiaanid, vaid uuritava “sisu” erinevusest, mis tingib igal erineval puhul erinevate meetodite rakendamist. Samast perioodist, 1890. aastatest pärit tekstides eristab ta kolme sellist “sisulisust” — anorgaanilist maailma, orgaanilist maailma ja inimlik-ajaloolist tegelikkust. Need kolm valdkonda eeldavad igaüks spetsiifilist meetodilist käsitlust — anorgaaniline füüsikalist-keemilist kvantitatiivsete vahetõrgete matemaatilist käsitlemist, orgaaniline bioloogilist, mis lähtub eluslooduse eesmärgipärasuse printsiibist, ja inimlik-ajalooline tegelikkus psühholoogilis-

hermeneutilist käsitlust. (Vt Dilthey 1924: 272–273, 334–335; Rodi 2016: 28–29.)

Teise eripärana võiks esile tõsta, et Dilthey ei vastanda eris-tuvaid teadusvaldkondi üksteisesele, vaid peab nende erinevust suhteliseks ning vahekordi üksteist täiendavaks. Ta mõonab, et rida uurimisviise on omased igasugusele teadustegevusele. Mis aga puutub inimlik-ajaloolise tegelikkuse uurimist vaimuteadus-tes, siis on ta alati rõhutanud vajadust täiendada selle puhul psüh-holoogilist ja hermeneutilist käsitlusviisi loodusteadustega. Ka oma läbinisti tunnustavas raamatututvustuses tõstab Dilthey Baeri artiklite ja kõnede kogumiku juures esile “oskuslikkust, mille-ga loodusteaduslikke vaateid ajaloo probleemide lahendamisel ra-kendatakse”. 1890. aastate kirjatöodes kaalub ta aga tõsiselt või-malust, et kirjeldava ja analüütilise psühholoogia kui alusteaduse täiendamine bioloogilise elukäsitusega võiks osutada vaimutea-duste jaoks viljakaks. “Sestpeale kui ma tuvastasin psühholoogia aluspõhja elu struktuuris, tuli mul psühholoogia vaatekohta avar-dada ja süvendada kuni bioloogilise vaatekohani” (Dilthey 1982: 345).

Selline suundumus ei jäänud märkamata Dilthey filosoofilise-le kirjasõbrale krahv Yorck von Wartenburgile (1835–1897), kel-le arvates ei toonitanud Dilthey piisavalt “ontilise ja ajaloolise valdkonna erinevust”, kusjuures ontilise all pidas ta silmas kõike teaduslikult-empiiriliseltsitavat (vt Schulenburg 1923: 191). *Olemise ja aja* peatükis, milles käsitletakse Dilthey ja Wartenbur-gi sellealaseid vaateid, väljendab Martin Heidegger (1889–1976) toetust viimasele, nähes tema märkuses osutust põhjanevale on-toloogilisele diferentsile, millel põhineb filosoofia ja eriteaduste erinevus (vt Heidegger 1993: 397–404). Dilthey seevastu lähtus alati veendumusest, et eriteadusliku ja filosoofilise tunnetuse vahel ei ole mingit olemuslikku erinevust.

Kolmanda asjaoluna tuleks selleks, et Dilthey Baeri-retsensioone konteksti asetada, arvesse võtta seda, et ajaperioodil, millele langes tema akadeemiline elu, niisiis 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul, muutusid oluliselt ka teadlaskonna arusaamad sellest, milles peaks seisnema teadmise teaduslik-kus (vt Diemer 1968: 3–62; Schnädelbach 1991: 106–117). Baeri

kõnede ja artiklite kogumiku tutvustust kirjutades toetus Dilthey teatud kindlale arusaamale loodusteaduste teaduslikkusest, mis tal oli kujunenud juba tema esimesel Berliini-ajajärgul aastatel 1853–1867. Kõigepealt tudengina, seejärel akadeemiliseks karjääriks valmistudes ja lõpuks, peale väitekirjade kaitsmist ülikooli eradotsendina oli tema jaoks loodusteadusliku uurimistöö etaloniks Berliini füsioloogiakoolkond, nii selle rajaja Johannes Mülleri (1801–1858) kui eelkõige tema kuulsate õpilaste Rudolf Virchowi (1821–1902), Emil Du Bois-Reymondi (1818–1896), Ernst Haeckeli (1834–1919) ja iseäranis Hermann von Helmholtzi näol. (Vt Lessing 2015a, 2015b; Otis 2007.) 1882. aastal ülikooli professoriks valituna Berliini tagasi pöördudes töötas Dilthey Helmholtziga koos ülikooli filosoofiateaduskonnas ning on oma mälestustes tunnistanud sügavat muljet, mida Helmholtzi isik talle jättis (vt Dilthey 2018: 11–12).

Helmholtz oli mõjukas nii oma aja ühe väljapaistvama loodusteadlasena kui ka teaduse üle filosofeerijana. Oma varasemates teadusteoreetilistes seisukohavõttudes esindas ta Immanuel Kanti poolt filosoofiliselt põhjendatud mehhanistlikku loodusteadusekäsitust, mille kohaselt on teaduse taotlus seletada loodusprotsesse saavutatud siis, kui vaadeldavad nähtused on tuletatud determineerivatest põhjuslikest seadustest, nagu seda on Newtoni mehaanika seadused. Alusmõisteteks on siin mateeria ja jõud, kusjuures Helmholtzi silmis oli keemia tõestanud, et mateeria on taandatav muutumatutele elementidele. Kõik loodusprotsessid on seletatavad matemaatiliselt kirjeldatavate tõmbe- ja tõukejõududega väikseimate mateeriaosakeste vahel. Berliini füsioloogiakoolkond laiendas sellise käsitluse Kantiga võrreldes ühemõttelisemalt ka elusloodusele. Nad olid veendunud, et teadusel tuleb ka orgaanilise mateeria puhul loobuda seletustest, mis omistavad bioloogilises elus olulise rolli mittemehaanilistele, vittaalsele jõududele. Kõik loodusprotsesse kirjeldavad seadused tuleb kindlaks teha empiirilise induktiivse üldistuse teel ja nad saavad sel juhul õigustatult pretendeerida kõigutamatule kehtivusele. Teaduslikkusele saabki pretendeerida üksnes tõestatud teadmine, mistõttu pelk hüpotees ei ole definitsiooni kohaselt veel teadus. Kuid alates 1870. aastatest hakkab Helmholtz oma vaateid üm-

ber hindama. Ta mõistab teaduse sihti küll ikka endistviisi, ent möönab, et see pole kunagi lõplikult saavutatav taotlus. Seetõttu tuleb olemasolevaid teadussaavutusi pidada hüpoteesideks, mille verifitseerimine on teaduse õigupoolest lõpmatu ülesanne. Koos sellega taandub ka süsteemiloomine ja lõplike kausaalseletuste otsimine, mille klassikaline mehhanistlik teadusekäsitlus oli metafüüsika pärandina alal hoidnud. Selle asemele asub kirjeldav lähenemine uuritavale ning hüpoteetilis-fallibilistlik teoretiseerimine. (Vt Pulte 2016; Schiemann 1994.)

Näib, et Dilthey, kes oli keskendunud ikkagi eelkõige vaimuteadustele, ei teadvustanud täiel määral neid muutusi teaduslikkuse mõistmises — tema arusaam loodusteadustes taotletavast teaduslikkuse standardist paistab olevat jäänud klassikalisest mehaanikast laenatuks. Kui teadusteoreetiline refleksioon oli toonud välja selle, et loodusteaduslik teadmine jääb alati hüpoteetiliseks, siis tema silmis tähendas see, et loodusteadused ei küüni endale seatud nõude täitmiseni. Küll pidas ta selle nõude täitmist võimalikuks humanitaarteadustele ja rajas osalt sellele vaimuteaduste autonoomia taotluse loodusteaduste suhtes — esimesed tegelevad vaimuelu nähtuste empiiriliselt kinnitatud kirjeldamise ja mõistmisega, loodusteadused seevastu tegelevad loodusnähtuste hüpoteetilise seletamisega. (Vt Tool 2014: 161–172.) Oma argumenti esitades toetus ta ka Berliini füsioloogiakoolkonna väljapaistva esindaja Emil Du Bois-Reymondi palju tähelepanu pälvinud nn Ignorabimus-kõnele, milles see oma aja väljapaistev loodusteadlane osutas loodusteadusliku teadmise piiridele (vt Du Bois-Reymond 2012).

Neljanda mõõtmena tuleks silmas pidada seda, kuidas kõne all oleval ajal muutus loodusteadusliku teadmise asend euroopalikus vaimuilmas. Selle muutuse ajalooliseks taustaks on Euroopa ühiskondade üha kiirenev moderniseerumine, mis määras kängumisele paljud traditsioonilised elukorraldusviisid, millega koos kahanes omakorda ka traditsioonilise maailmamõistmise mõju. Kui seda muutust Nietzsche kuulsate sõnade abil iseloomustada jumala surmana, siis tuleks lisada, et seejuures eeldati esmalt, et taevane valitseja on küll surnud, ent tema troon on alles. Moderniseerumine ei mõistnud maailma veel küll millenagi, mille kohal

ei trooniks midagi. Küsimus oli pigem ikka selles, mis peaks asuma tühjaks jäänud troonile. Siin ei olnud enam tõsiseltvõetavaks pretendendiks saksa idealismi suurejoonelised süsteemid, Schellingi ja Hegeli õpetused, mis 19. sajandi esimesel poolel olid domineerinud niihästi Saksa kui kogu Euroopa vaimuilmas. Neid käsitati sajandi keskel juba kui iganenud traditsioonilise metafüüsika — see sõna omandab nüüd negatiivse hinnangulise konnotatsiooni — viimaseid sünnitisi, mis on kaotanud sideme kaasaegse maailmaga. Hoopis tormiliselt paisuv eriteaduslik maailmakäsitlus ja selle tulemustele toetudes kujundatav teaduslik maailmapilt paistis olevat ilmseks troonipärijaks. (Vt Tool 2014: 14–15.) Sümbolfiguuriks võiks siin olla Alexander von Humboldt (1769–1859) — sajandi keskel mitte üksnes üleilmselt tuntumaid teadlasi, vaid ka oma aja üks kuulsamaid avaliku elu tegelasi (vt Wulf 2017b: 78–80, 90–95, 121–136). Niisugust liikumist teadusliku maailmapildi poole toetas ka oma institutsionaalne võrgustik, mille seas paistis Saksamaal iseäranis silma Saksa Loodusuurijate ja Arstide Ühing. Selle ühingu regulaarsetel kokkutulekutel oma aja väljapaistvamate teadlaste peetud ettekanded pälvisid tihti tähelepanu ka väljaspool teadusmaailma, kusjuures mõned kõige suuremat kõlapinda leidnud ettekanded pärinesid just Berliini füsioloogiakoolkonna esindajatelt. Du Bois-Reymond pidaski oma eespool mainitud kõne 1872. aastal Saksa Loodusuurijate ja Arstide Ühingu 45. kokkutulekul Leipzgis. (Vt Tool 2018: 382–384.)

Teadusliku maailmapildi kujundamiseks tuli mitmesuguste eriteaduste tulemused siduda ühte tervikusse. Tavaliselt toimus see enesestmõistetavalt enim arenenud teooria baasil. Selliseks teooriaks oli kuni 19. sajandi keskpaigani Newtoni mehaanika. Ent antud teooria võidukäiguga käis kaasas selle liigendumine üha uuteks kitsamalt spetsialiseerunud uurimissuundadeks, mis võis väliselt näida ühtse loodusteadusliku maailmakäsituse kilunemisena. Loodusteadusliku maailmapildi kujundamiseks tuli toetuda vastupidisele tendentsile loodusteaduslikus teadmises — eri valdkondades saavutatud teadmise üldistamisele ja seostamisele. 19. sajandi teisel poolel paistsid selleks rolliks kõige

sobivamad olevat energia jäävuse õpetus ja evolutsiooniteooria. (Vt Ziche 2007.)

Dilthey nendib selle vaimusuundumuse puhul, et metafüüsika pretensiooni teaduslikkusele võib küll pidada ajalooliselt ületatud nähtuseks, kuid “inimese meta-füüsiline teadvus on igavene” (Dilthey 1922: 386). Teisisõnu, ka tolleks ajaks iganenuna paistev metafüüsika oli vastanud teatud kindlale, inimloomusesse kätketud vajadusele, mis ei kao koos metafüüsika lahkumise-ga ajaloo lavalt. Seda nähtust hakati nimetama vajaduseks maailmavaate järele ja vaimuelu keskmesse kerkis küsimus, milline võiks olla ajavaimule vastav maailmavaade. (Vt Dilthey 2018: 117–173.) Eelneva taustal on enesestmõistetav, et päevakorda pidi tõusma ka teadusliku maailmavaate loomise võimalus. See aga eeldas loodusteaduse tähenduse üldistamist väljapoole selle erialalist kehtivusvaldkonda — loodusteadus pidi hõlmama kõiki elu külgi. Niisuguse sammu astusid nn loodusteaduslikud materialistid: zooloog Carl Vogt (1817–1895), füsioloog Jacob Moleschott (1822–1893), arst Ludwig Büchner (1824–1899) jt, kelle ülesastumised kutsusid 1850. aastatel esile esimese suure maailmavaatelise vastasseisu — nn materialismitüli. (Vt Bayertz jt 2007a; Riha, Schmuck 2011: 126–156; Beiser 2014: 53–96.) Selle sütitajaks sai anatoomi ja füsioloogi Rudolf Wagneri (1805–1864) ettekanne Saksa Loodusuurijate ja Arstide Ühingu 31. kokkutulekul 1854. aastal, milles ta küsis, kas viimastine teaduslik uurimistöö on heitnud valgust sellele, milline on inimsoo päritolu ja milline on inimese saatus peale surma. Ta väitis, et teaduslikus töös pole avastatud midagi, mis võiks kinnitada või ka ümber lükata piiblidoktriini inimese päritolust. Mis puudutab hauatagust elu, siis sedastab ta, et uuematest saavutustest füsioloogia ja psühholoogia vallas on mõned uurijad hakanud tegema materialistlike järeldusi, eitades hinge surematust ja tahtevabadust, mis ometi on ühiskondliku korra kõlbeline alus. Ta lõpetas oma ettekande üleskutsega, et loodusteadlased teadvustaksid, kuhu nende uurimused võivad viia, ning hoiduksid iga hinna eest kõigest, mis õõnestab moraali, religiooni ja riiklikku korda. Kuna ettekanne kutsus esile elavat huvi, siis avaldas Wagner järgnevalt kirjutise “Teadmisest ja usust”, milles laiendas sama temaatika käsitlust,

toetudes traditsioonilisele õpetusele kahest tõest — mõistustõdedest ja ilmutustõdedest. (Vt Beiser 2014: 56–58.)

Wagnerile vastasid järgmisel aastal poleemiliste kirjutistega Vogt ja Büchner. Iseäranis populaarseks kujunes Ludwig Büchneri raamat *Jõud ja aine*, mida oli sajandi lõpuks Saksamaal ilmunud 19 trükki ja mis oli tõlgitud 16 keelde. Nendes kirjutistes propageeriti esmakordselt laiale avalikkusele mõeldud kujul loodusteaduslikule alusele toetuvat maailmavaate- ja ühiskonnareformi. (Vt Beiser 2014: 56–62, 70–77.) Siit alguse saanud ägedale avalikule dispuudile loodusteaduste, filosoofia, religiooni ja ühiskonnaelu vahekordade üle lisas õli tulle 1860. aastal Darwini *Liikide tekkimise* tõlkega vallandunud nn darvinismitüli (vt Bayertz jt 2007b): Darwini evolutsiooniteooria paistis paljudele loodusteadusliku maailmavaate eestvõitlejatele teretulnud toetusena nende võitluses, teiselt poolt avaldas aga materialismitüli mõju Darwini teooria retseptatsioonile Saksamaal.

Akadeemilised filosoofid — teiste seas ka Dilthey, kelle kujunemisaastad langesid just neile maailmavaatelistele võitluste aastatele — ei osalenud üldjuhul vahetult ei teadusliku maailmapildi ega ka teadusliku maailmavaate kujundamises, vaid keskendusid nende nähtuste filosoofiliste eelduste analüüsile. Näiteks võib tuua Hermann Lotze (1817–1881), keda Dilthey nimetab ka oma Baeri-retsensioonis. Lotze viibis istungil, kus Wagner pidas oma poleemika vallandanud ettekande, ning tal tuli oma ebameeldivaks üllatuseks kuulda, kuidas ettekandja esitab teda enda mõttekaaslasena, tsiteerides kontekstist vähe hoolivalt tema viimast tööd. Saada kistud maailmavaatelistesse võitlustesse oli viimane asi, mida Lotze, keda Frederick Beiser iseloomustab häbeliku ja sõnaahtra mehena, oleks soovinud. Ent nüüd oli Wagner teinud ta avalikkuse silmis enda liitlaseks, mis tõi kaasa selle, et Vogt oma vastuses Wagnerile nuhtles armutult ka Lotzet. Nii pidi viimane vastu tahtmist oma tegelikke vaateid avalikkusele selgitama. Sellele kulusid järgmised kümme aastat tema elust, mille vältel ta kujundas välja positsiooni, millega distantseerida ennast kummastki leerist. Tema töö viljaks oli monumentaalne, kolmes köites teos *Mikrokosmos* (1856–1864), millest sai üks kõige laialdasemalt loetud filosoofiaraamat 19. sajandi teisel poolel. Sellest

ilmus kuus väljaannet ja seda tõlgiti paljudesse keeltesse. Teos kujutas endast katset lahendada konflikti teaduse ja usu vahel, mis oli materialismitüli käigus taas esiplaanile tõusnud. Lotze oli veendunud, et leidub kesktee teadusliku materialismi ja irratsionaalse usu vahel. Selleks pakkus ta välja uue metafüüsika, mis tema hinnangul respektieris täielikult teaduse taotlust uurida loodust ilma igasuguste teadusväliste piiranguteta, põhistades samaaegselt meie moraalseid, religioosseid ja esteetilisi veendumusi. Ühelt poolt rõhutab ta, et vähemasti põhimõtteliselt on teaduse võimuses seletada põhjuslikele seadustele toetudes ükskõik milliseid, olgu anorgaanilisi või orgaanilisi loodusnähtusi. Kehtides piiramatult kogu looduslikus maailmas, on põhjuslik mehhanism aga siiski piiratud kehtivusega, kuivõrd see piirdub üksnes loodusliku maailmaga. Selle abil ei saa nimelt mõista kogu tõelisust, kuna peale loodusliku maailma eksisteerib veel väärtuste sfäär, ilma milleta ei mõistaks me iialgi asjade otstarvet ja tähendust. Põhjuslikel seadustel on tähendus üksnes väärtuste teostumise mehhanismina. Sellele arusaamale toetudes saab Lotze arvates selgitada ka usu kehtivust ning piire. Traditsioonilised religioossed ettekujutused, kui nad sattuvad vastuollu edeneva teadusliku uurimistööga, tuleb kõrvale jätta, ükskõik kui raske see ka oleks. Ent kõigi oma nõrkuste juures oli vana moraali ja religiooni kontseptsioon sisimas tõetruu ühes olulises mõttes — see tunnustas väärtuste olulisust meie maailmamõistmisele. Väärtusteta poleks aga eksistentsil ei otstarvet ega tähendust. (Vt Beiser 2014: 62–70.)

Iseäranis esileküündivaks näiteks selle kohta, kuidas filosoofid reageerisid materialismitülile, on Friedrich Albert Lange (1828–1875) monumentaalne *Materialismi ajalugu*. Selle esimene väljaanne ilmus 1866. aastal, kuid autor jõudis oma eluajal ette valmistada veel ka oma teose teise, oluliselt ümbertöötatud ja mahult peaaegu kahekordistunud väljaande, mis ilmus 1875. aastal. Kui teose esimest väljaannet kirjutades oli ta lähtunud materialismitulist, siis teise väljaande ilmumise ajaks oli maailma-vaateliste väitluste tulipunktis juba eelkõige darvinism, millest ka Lange ei saanud mööda vaadata. Lange *Materialismi ajalugu* kujunes Lotze *Mikrokosmose* kõrval teiseks väga mõjukaks filosoo-

fiaraamatuks omas ajas. Ka selles jõutakse järeldusele, et loodusteadusliku teadmise ja väärtuste sfääri tuleb eristada, kuid Lange ei põhistanud seda arusaama mitte uuele metafüüsikale nagu Lotze, vaid — Immanuel Kanti jälgedes astudes — subjekti kognitiivse ja väärtustava aktiivsuse konstitutsioonile. Loodusteadusliku materialismi tunnetusteoreetilisele ja ajaloolisele kriitikale toetudes lükkas ta tagasi selle pretensiooni saada üldiseks maailmavaateks, mis võiks asuda filosoofia ja religiooni kohale. Lange filosoofilise analüüsi viljaks oli vormel “rahumeelseks koosseksisteerimiseks” ühelt poolt loodusteaduste ja teiselt poolt filosoofia ja religiooni vahel, aga maailmavaatelisi väitlusi tema akadeemiline vahetalitus siiski lõpetada ei suutnud. (Vt Beiser 2014: 89–96; Bayertz jt 2007a: 11–12, 20.)

Mõistagi ei saanud ka Karl Ernst von Baer vaikides mööda minna maailmavaadete kokkupõrkest, mis tema kaasajal nii palju kirgi oli kütnud. Oma maailmavaatelist seisukohta pole ta küll väljendanud monograafilises vormis, ehkki hellitas elu lõpul lootust selleni jõuda, nagu ilmneb tsitaadist, mille Dilthey toob oma retsensioonis Remigius Stölzle monograafiale. Baeri positsioon kajastub arvukates eri töödessa laialipillutatud märkustes, mida Stölzle on oma töös kokku kogunud ja süstematiseerinud. Baeri positsioon on antimaterialistlik, ent samas ei jaganud ta sugugi Wagneri religioossetele veendumustele toetuvat materialismikriitikat, ehkki oli viimasega erialasel pinnal ja isiklikult tuttav (vt Baer 2018: 409). Baer on juba varakult seisukohal, et materialism on kummutatav teaduslikele vaatlustele toetudes. Ent seejuures tuleb tähele panna, et tema arusaam teaduslikkusest oli kujunenud sajandialguse spetsiifilises filosoofilises õhkkonnas, mis tuleb vaatluse alla järgnevates peatükkides. Mis puudutab konkreetsemalt materialismitüli, siis selle kohta on ta oma seisukoha ehk kõige selgesõnalisemalt formuleerinud 1860. aastal peetud ettekandes “Milline vaade elusloodusele on õige?”:

Liiga tõsiselt võtab suur hulk haritlasi või end selleks pidavaid inimesi uuema aja avastusi orgaanilise elutegevuse keemilistest ja füüsikalistest protsessidest. Nagu poleks enesestmõistetav, et ainevahetus järgib igal pool ühtesid ja samu seadusi — hakatakse pidama iseend üksnes aine produktiks ega taheta tunnustada kõl-

belist maailmakorraldust; kummardatakse ainet, selle asemel et kummardada vaimu, mille kaudu üksi aine mõjule pääseb. Materialistid ei kipu niisiis häälikute tagant mõtet ega helide tagant koraali kuulma. Kuid õnneks on hoolt kantud selle eest, et seesugune vääritu ja enesehävituslik suund ei saa muutuda üleüldiseks ning püsivaks nähtuseks. Selleks panevad vaimsed seosed end hädapäevil liiga võimsalt maksma. (Baer 2002: 2584; vt ka Baer 2002: 2574–2584; Riha, Schmuck 2011: 130–131, 144–152.)

2. KARL ERNST VON BAER JA NATUURFILOSOOFIA

Remigius Stölzle (1856–1921), kelle 1897. aastal ilmunud monograafiat *Karl Ernst von Baer ja tema maailmavaade* Dilthey retsenseerib, oli alates 1886. aastast Würzburgi ülikoolis filosoofia ja pedagoogika professor. Selles maailmavaadete võitluse ajale iseloomulikult pealkirjastatud, ligi seitsmesaja-leheküljelises raamatus on Baeri erinevat laadi töodes esitatud maailmavaatelised seisukohad seotud süstemaatiliseks tervikuks lähtudes tolle aja filosoofiale tavapärastest liigendustest — tunnetusteoreetilised vaated, natuurfilosoofilised vaated, antropoloogilised vaated, religioonifilosoofilised vaated, ajaloofilosoofilised vaated, eetilised ja sotsiaalpoliitilised vaated. Dilthey oma retsensioonis piiridub aga üksnes selle filosoofilise keskkonna käsitlemisega, milles Baeri teadlasette alguse sai, ja tõstab selle puhul kesksena esile Friedrich Wilhelm Joseph Schellingi (1775–1854) natuurfilosoofiat, millel oli 19. sajandi alguses tõesti oluline mõju eluteaduste kujunemiskäigule. Nagu Baeri memuaaridest ilmneb, otsustus tema teadlastee aastatel 1815–1816, mil ta viibis Würzburgis. Kõige olulisemaks inimeseks nende seas, kellega ta seal läbi käis, sai tema jaoks anatoom ja füsioloog Ignaz Döllinger (1770–1841). Baeri meenutustest aga paistab, et kõige väärtuslikumaks panuseks, millega see teadlane tema elukäiku kujundas, pidas ta juhatust praktilise empiirilise uurimistöö peensustesse anatoomia ja füsioloogia vallas. Döllingeri kõrval nimetab ta sedalaadi uurimistöö alal olulise eeskujuna ka botaanik Christian Gottfried Daniel Nees von Esenbecki (1776–1858). Ühtlasi märgib Baer, et Döllinger tundis hästi tookord mõjukat saksa natuurfilosoofiat, ehkki ta ei soovinud oma filosoofilisi vaateid lähemalt selgitada.

Et oma teadmisi ka sel alal täiendada, külastas Baer filosoof Johann Jakob Wagneri (1775–1841) loenguid, kus seda valdkonda käsitleti, kuid pettus peatselt. (Vt Baer 2015: 163–195.) Kuidas siis ikkagi seostusid saksa kultuuriruumis omavahel ülimalt spekulatiivne natuurfilosoofia ja empiiriline uurimistöö eluteadustes?

Kaheksateistkümnenda sajandi lõpu saksa filosoofias domineeris mõistagi Immanuel Kant (1724–1804), kes oli oma *Puhata mõistuse kriitikas* (1781), nagu näis, edukalt tõrjunud skeptilist tõlgendust, mille David Hume (1711–1776) oli andnud Newtoni füüsikale. Empiirilistele loodusteadustele oli aga olulisem tema vähem tuntud teos, 1786. aastal ilmunud *Loodusteaduse metafüüsilised algmed* (*Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*), kus Kant tuletas oma filosoofia üldistest printsiipidest normatiivse “päris teaduse” (*eigentliche Wissenschaft*) mõiste ning liigitas selle alusel olemasolevad teadusdistsipliinid hierarhilisse klassifikatsiooni. Teadlaskonnale andis see filosoofiliselt põhjendatud suunise seni saavutatu hindamiseks ja püüeldavate eesmärkide määratlemiseks. Seda suunist järgisid 19. sajandil ka Hermann von Helmholtz ja teised uuskantiaanlikud teadusfilosoofid. Ent tolle “päris teaduse” kriteeriumidele vastas eelkõige Newtoni mehaanika oma rakendustega. Seevastu alles kujunevate eluteaduste uurimispraktika neile kriteeriumidele ei vastanud ja Kanti analüüs sundis selles vallas tegutsevaid uurijaid kahtlema oma töö teaduslikkuses. Vähe sellest, samalaadne mõju oli tal ka juba etableerunud arstiteadusele. Niisiis soovisid 18. sajandi lõpu Saksamaal kõik teadlased olla kantiaanid, kuid Kanti ranget teadusmõistet oli paljudes uurimisvaldkondades raske ühendada teadusliku praktikaga. (Vt Zammito 2018: 323–326.)

Kant oli aga ka liialt suur mõtleja selleks, et niisugust klappimatust eirata. Oma 1790. aastal ilmunud *Otsustusjõu kriitikas* tunnistab ta, et mehaanilised printsiibid pole piisavad, et seletada elusloodust.

On nimelt täiesti kindel, et looduse pelgalt mehaaniliste printsiipide järgi ei suuda me kunagi organiseeritud olendeid [*organisierte Wesen*] ja nende sisemist võimalikkust piisavalt tundma õppida, veel vähem seletada; ja see on isegi nii kindel, et võib julgesti öelda: inimestest oleks absurdne seda üksi eeldada või loota, et kuna-

gi võiks ilmuda veel üks Newton, kes teeks looduseaduste põhjal, mida pole korraldanud ükski kavatsus, mõistetakse kasvõi ainsa rohuliblegi tekkimise; vastupidi — sellist mõistmist tuleb täielikult eitada (Kant 1790: §75, lk 333–334).

Eluslooduse valdkonnas nõustus ta Aristotelesega, et organismide mõistetakse tegemiseks ei jää muud üle, kui kasutada teleoloogilist käsitlusviisi. Organismid on eesmärgipäraselt organiseeritud tervikud, kuid seda nende eripära tuleb teaduses käsitleda muidugi eluslooduse immanentse eesmärgipärasusena, teadus ei saa seda tunnistada mingi mitteloodusliku toimija loomisakti tulemuse ega tõendina. Seejuures tegi Kant aga olulise eristuse eri käsitlusviiside staatuses — tunnistades mehaanilist põhjuslikkust küll looduse konstitutiivse printsiibina, oli ta teleoloogiat valmis tunnistama üksnes loodusekäsitluse regulatiivse printsiibina, mida subjekt annab endale oma tunnetusvõimete rahuldamiseks. See aga oli lahendus tõesti üksnes subjekti jaoks ning tähendas ühtlasi ka seda, et eluslooduse seletamine ei küüni kunagi teaduslikkuse seni, kui seda rangelt mõista. On ütlematagi selge, et niisugune lõppjärelus ei saanud kaasaegset teadlaskonda pikemas perspektiivis rahuldada. (Vt Zammito 2018: 228–233.)

Eluteaduslike uurimisvaldkondade silmapaistvad esindajad, näiteks Johann Friedrich Blumenbach (1752–1840) või ka Samuel Thomas Soemmerring (1755–1830), võtsid Kanti *Otsustusjõu kriitika* vastu innukalt, tervitades asjaolu, et Kant möönab selles teoses mehaanilise printsiibi kõrval ka teleoloogilise käsitlusviisi õigustatust. Aga võib arvata, et neile jäi arusaamatuks eristus nende printsiipide konstitutiivse ja regulatiivse rakenduse vahel. Kanti teosest lugesid nad välja teleoloogia konstitutiivse rakendamise põhjendatuse. See oli Kanti vääritimõistmine, kuid nagu märgib John Zammito — eluteaduste jaoks viljakas vääritimõistmine (vt Zammito 2018: 236–239, 319). Blumenbach ja Soemmerring nägid siin õigustust oma teooriatele, mis postuleerisid mittemehhaanilise jõu osalust, et seletada organismide eesmärgipäraselt struktureeritud toimimist.

Lisaks neile uurijatele tuleb käesoleva teemaga seoses nimetada veel üht eluteaduste kujunemiskäiku oluliselt mõjutanud isikut, kes nägi Kanti *Otsustusjõu kriitikas* kantiaanliku filosoofia

fia uut, tervitatavat käänet. See oli Johann Wolfgang von Goethe (1749–1832), keda inspireeris iseäranis viis, kuidas Kant seostas loodust ja kunstilist maailmamõistmist. Nii oli Goethe 1790. aastatel, ilmselt ka Friedrich Schilleri (1759–1805) mõjul, mõnda aega vastuvõtlik kantiaanlikele ideedele — asjaolu, mis võis mõjutada teda kui Saksi-Weimar-Eisenachi hertsogkonna kultuurielu kureerivat valitsusliiget nõustuma tolle aja kõige lootustandvama kantiaani Johann Gottlieb Fichte (1762–1814) kandidatuuriga Jena ülikooli professori kohale. Küll aga tundis Goethe kogu aeg, et Kanti kontseptsioonis on “midagi puudu”. Kanti omaksvõtmine põrkus tema varasemate veendumustega, mida ta jagas teise kuulsa Weimari asuka — Johann Gottfried Herderiga (1744–1803). Ning see tõrksus aja möödudes üha kasvav. Nii et kui kõne alla tulid Fichte noore jüngri Schellingi võimalused leida tööd Jena ülikoolis, suhtus Goethe sellesse alguses üsna reserveeritult.

Fichte, kes püüdis kantiaanlust arendada Kantist endastki järjekindlamalt, oli eelkõige huvitatud eetilisest ja poliitilisest teemaistikast, samas kui looduskäsitus jäi tema huvialalt mõnevõrra kõrvale. Schellingi taotluseks oligi algselt täita oma mentori õpetusse siinkohal jäänud lünk. Looduse teaduslik ja filosoofiline käsitus oli aga teema, mis 1790. aastatel Goethe üha enam paelus. Oma 1790. aastal ilmunud raamatuga *Katse seletada taimede metamorfoosi* (Versuch die Metamorphose der Pflanzen zu erklären) püüdis ta leida tunnustust teadlasena eluteaduste valdkonnas, ehkki väga vähese eduga. Sellegipoolest jälgis ta suure huviga arenguid neis teadustes ning oli isiklikus kontaktis mitme uurijaga selles vallas, teiste seas näiteks Alexander von Humboldtiga. (Vt Zammito 2018: 286–296; Wulf 2017a: 51–67.) Ühes kirjas Schillerile 1796. aastal annab ta oma vastavatele taotlustele terminoloogilise tähistuse, teatades sõbrale, et töötab “kuulsa morfoloogia” kallal, mis hõlmab kõigi loodusvormide uurimist. Avalikult kasutas seda terminit 1800. aastal esimesena küll Baeri vanem kolleeg Königsbergi ülikoolis, Karl Friedrich Burdach (1776–1847), kuid seda arstikäsiraamatus ja üksnes inimorganismi vormi ja selle hälvete kohta. Goethe pidas algusest peale morfoloogia all silmas hoopis laiemat uurimisvaldkonda, mille-

ga ta oli ajuti tegev umbkaudu kolmekümne aasta vältel. Oma uurimistööde tulemusi hakkas ta avaldama aga alles 1817. aastal, järgnevatel aastatel kujuneb neist kahes köites kogumik pealkirjaga *Morfoloogiast* (Zur Morphologie; 1817–1824). Esmapublikatsioonis ta selgitab, et morfoloogia kujutab endast uurimissuunda, mille objektiks on nii välised kui sisemised orgaanilised vormid ja nende areng organismi elukäigus. Goethe eeldas teatavasti, et taime ja looma organismide arengu aluseks on nende algvorm, arhetüüp. (Vt Richards 2008: 456–461.)

Sel taustal on mõistetav, et Goethe elas noore Schellingi kontseptsiooni kujunemisele suure osavõtlikkusega kaasa. Viimase vabastas see mõttekaaslus Goethega aga sujuvalt Fichte mõjuväljast ning ärgitas teda oma tee leidmisele filosoofias. Kümmeaasta vältel (1797–1806) sai selleks tema natuurfilosoofia, mida võiks John Zammito sõnul iseloomustada kui püüet sünteesida Kanti ja Herderi pärand terviklikuks loodusteaduste arengut toetavaks õpetuseks (vt Zammito 2018: 296–301).

Schelling tõdes, et loodusteaduste areng on juba mõnda aega takerdunud ettekujutuse taha, et teaduslikkuse nimel tuleb organismi seletada kui mehhanismi. Kuid nagu Kantki oli möönud, ei paistnud see õnnestuvat. Nii paneb Schelling ette pöörata perspektiiv ümber ja vaadelda hoopis mehhanismi kui orgaanilise arengu staatilist vahesaadust. Loodust kui tervikut tuleks mõista kui produktiivsust, mis vallandub ühest ühtsest jõust, mida oli tema hinnangul kõige sobivam ette kujutada millegi sarnasena kunstiloovale vaimule. Üksnes sellise loomingulise jõu postuleerimine, mitte pimedalt toimiva mehhanismi eeldamine, suudab teha mõistetavaks seda harmoonilist korrapära, mida me näeme looduses. Omada teadmist looduse kohta tähendab mõista teda kui aktiivset eneseloome protsessi, produktiivsust, mitte kui produkti. Loodus kui elav organism areneb epigeneetiliselt tohutuks eripalgeliste jõudude ja organisatsioonitasemetega süsteemiks. Schelling oli dünaamiline evolutsionist, tema metafüüsiline idealism eeldas, et loodus ja vaim rulluvad lahti ajas. Looduses on teatud alged, mis arenevad välja järk-järgult, nendest vormidest, mis realiseerivad organismi ideaali vähem täiuslikult, nendeks, mis teevad seda täiuslikumalt. Iga liik oma arengu kõrgemal astmel

peab läbima madalamad tasemed, et jõuda kõrgemale. (Vt Zammito 2018: 305–313; Richards 2002: 207–312.)

Niisugune kontseptsioon oli Goethele hingelähedane ja tema soosingu võitnud Schellingist sai 1799. aastal, vaid 24-aastasena Jena ülikooli professor. See omakorda tõmbas talle nii filosoofia kui ka teadusavalikkuse tähelepanu, mis ei olnud aga kaugeltki üksnes positiivne. Loodusteadlastele pakkus ta natuurfilosoofia huvi niivõrd, kui Schellingi väitel on just sellel peadpöörival metafüüsikal potentsiaali anda lähtekohti, millelt juhatada ja hinnata olemasolevat uurimistegevust ning sillutada teed edasivivatele loodusuuringutele. Ta põhjendab seda pretensiooni kahe ti. Ühelt poolt väidab ta, et metafüüsika kasvab välja empiirilistest loodusteadustest endist, nimelt nende vajadusest süstemaatilise järele ning suutmatusest seda iseseisvalt saavutada. Teiselt poolt aga toonitab ta, et metafüüsika loodud süsteem peab leidma kinnitust empiirilises uurimuses (vt Zammito 2018: 305). Aga empiiriline uurimistöö vajab alati teoreetilist raamkava, millest lähtudes seda korraldada ja selle tulemusi hinnata. Uurimistöö taotluseks peaks olema kindlaks teha seaduste kord, mis toob ilmsiks looduse ühtsuse. Seda ei saavutata empiiriliste tulemuste kuhjamisega, see eeldab mõistelist tööd, mida Schelling nimetab spekulatsiooniks (vt Zammito 2018: 328). Jenas tööle asumisega üheaegselt hakkab ta välja andma ajakirja *Zeitschrift für spekulative Physik*, mille ümber koonduvad uurijad, kellele tema vaated sümpatiseerivad — geoloog ja filosoof Henrik Steffens (1773–1845), taimefüsioloog Franz Joseph Schelver (1778–1832), arst Karl August von Eschenmayer (1768–1852), füüsik Johann Wilhelm Ritter (1776–1810), arst Andreas Röschlaub (1768–1835). Naturfilosoofia hakkab niisiis kujunema liikumiseks (vt Zammito 2018: 318, 326–333).

Schellingi karjäär Jenas jäi lühikeseks, oma viimase loengukursuse pidas ta seal 1801. aastal. Naturfilosoofia kontseptsiooni luues oli ta pidanud eriti oluliseks seda, et filosoofia aitaks kaasa arstiteaduste arengule. Kuid selline metafüüsika tungimine meditsiini valda leidis teravat vastuseisu. Kui siis 1800. aastal haigestusid tema armastatu Caroline Schlegel ning tema tütar, kes haiguse tagajärjel ka suri, siis heitsid ta vaenlased õhku kahtluse, et

Auguste Schlegeli surm oli põhjustatud Schellingi asjatundmatust sekkumisest raviprotsessi. Nendest kuuldustest tekkinud skandaal viis selleni, et Schelling lahkus Jenast. Siirdudes algselt Bambergi, oli ta hiljutiste sündmuste mõjul iseäranis elavalt huvitatud arstiteadustest ning lõi tiheda kontakti sealse haigla juhi Adalbert Friedrich Marcusega (1753–1816), kes aitas tal saada 1803. aastal professorikoha Würzburgi ülikoolis ning koos asutasid nad 1805. aastal ajakirja *Jahrbücher der Medicin als Wissenschaft*. See väljaanne koondas jällegi mitmeid uurijaid nagu arstid Karl Joseph Hieronymus Windischmann (1775–1839), Ignaz Paul Vital Troxler (1780–1866), Schellingi noorem vend Karl Eberhard Schelling (1783–1855) ja Ignaz Döllinger. Aga Schellingi enda huvid hakkasid 1804. aasta paiku muutuma ja 1807. aastaks oli ta kaotanud igasuguse huvi natuurfilosoofia vastu ning lakkas sellel teemal kirjutamast (vt Zammuto 2018: 335–339).

Döllinger kohtus Schellingiga Bambergis ja liikus temaga koos Würzburgi, kus tegi kaastööd Marcuse ja Schellingi ajakirjale. Tähelepanu väärib tema artikkel, mis käsitles füsioloogia-teaduse arengut ja kaasaegset seisu. Ta toob selles arengus välja kolm mõjutajat, mis jagavad ka teaduse ajaloo perioodideks. Esimesena nimetab ta kliinilist praktikat, mis antiikajast peale oli olnud peamine füsioloogia arenemist tagant tõuganud jõud. Kuid Döllinger osutab, et sellele arengule tulevad paratamatult piirid vastu, kui puudub teooria, mille abil kliinilise praktika leide seletada. Niisuguse teooriavajaduse rahuldab kõigepealt füüsika ja keemia areng, ent ka siin põrkutakse piiridele, kuivõrd mehaanilised teooriad ei suuda käsitada elu. Ebaadekvaatne teooria kutsub aga vastureaktsioonina esile teooriavaenuliku empirismi — püüde toetuda üksnes vaatlustele ja faktidele. Lahenduseks saab siiski olla üksnes adekvaatse teooria loomine ja selleks on Döllingeri silmis just natuurfilosoofia. Viimane annab empiirilisele uurimistööle õige orientatsiooni mõista organismi aktiivse ennast konstitueeriva toimijana. Organism on “subjektobjekt” — nii produktiivsus kui ka produkt. Nendel abstraktsetel põhimõtetel oli aga Döllingeri jaoks väga konkreetne väljund, nimelt see, et kummaigi valdkonna edasise arengu nimel tuleb lõimida võrdlev anatoomiline uurimistöö ja võrdlev füsioloogiline uurimistöö. Döllin-

ger, esimeste seas Saksamaal, ühendaski Würzburgi ülikooli professorina füsioloogia ja anatoomia õppetooli, mis sai 19. sajandil järgimist leidnud algatuseks. Veel olulisemaks järelduseks natuurfilosoofia printsiipidest oli aga see, et mõlemas eelnimetatud valdkonnas tuli rakendada arenguprintsiipi, mis tõstis päevakorda embrüoloogilised uuringud. Just sellele teele juhatas Döllinger ka Karl Ernst von Baeri. Oma 1805. aastal ilmunud monograafias *Inimorganismi loodusõpetuse põhihood* (Grundriss der Naturlehre des menschlichen Organismus) sünteesib Döllinger natuurfilosoofia üldisest raamkavast lähtudes kõik kaasaegsed uurimissuunad füsioloogias, loodusloos, keemias ja psühholoogias. See teos jääb aluseks ta õppetööle Würzburgis järgnevatel aastakümnetel, ehkki ilimumise järel teenib see ära Carl Windischmanni teravalt kriitilise retsensiooni, mis Schellingi näpunäiteid järgides heitis Döllingeri monograafialet ette ületamata jäänud empirismi. (Vt Zammito 2018: 343–350.)

Pärast Schellingi lahkumist oli natuurfilosoofia Jenas mõnda aega varjusurmas, kuni 1807. aastal saab seal professoriks Lorenz Oken (1779–1851). Kui Döllinger oli eelkõige mõjukas oma seliste väljapaistvate õpilaste kaudu nagu Baer ja embrüoloog, zooloog ning paleontoloog Christian Heinrich Pander (1795–1865), siis kõne all oleva suuna organiseerivaks jõuks kujunebki siitpeale just Oken, kes kirjutab mõjuka õpiku *Lehrbuch der Naturphilosophie* (1809–1811), asutab ajakirja *Isis oder Enzyklopädische Zeitung* (1816–1850) ja algatab 1822. aastal Saksa Loodusuurijate ja Arstide Ühingu asutamise. Viimane on eeskujuks paljudele järgnevalt asutatud teadusseltsidele Saksamaal ja kaugemalgi, näiteks sellise institutsiooni loomisel nagu British Association for the Advancement of Science Suurbritannias 1831. aastal. Aga filosoofia, mida tema propageerib, pole enam mitte Schellingi, vaid tema enda, Okeni natuurfilosoofia. Sajandi alguses on see aga ikka veel vägagi mõjukas. Kui Johannes Müller, kelle õpilased pööravad järgmistel aastakümnetel sedalaadi filosoofiale otsustavalt selja, õppis 1820. aastatel Berliini ülikoolis, siis domineeris seal just natuurfilosoofia ja ka oma esimesed artiklid avaldas ta Okeni ajakirjas *Isis*. Aja edenedes heidavad kriitikud Okenile aga üha enam ette toetumist iganenud filosoofilistele kontseptsioonidele,

mis toob kaasa tekkiva bioloogia ja natuurfilosoofia võõrdumise. Alates 1820. aastatest hakkab selle suuna mõju teadusele vähene-ma. (Vt Zammito 2018: 339–340.)

Kuigi kuni hiljutise ajani on bioloogia ajalugu käsitlevates ülevaadetes 18. ja 19. sajandi vahetuse aegset saksa natuurfilosoofiat üldiselt ja selle Okeni esindatavat vormi iseäranis käsitatud kui näidet ekstravagantsest spekulatsioonist, millel ei saanud seetõttu olla olulist rolli protsessis, mis viis tänapäevases tähenduses bioloogia kujunemiseni (vt Mayr 2017: 146, 405–406, 478), on viimasel ajal püütud näidata, et see mängis siiski olulist rolli bioloogia kui ühtse teaduse kujunemises sel ajal (vt Gambarotto 2017; Zamitto 2018; Richards 2002). Ka Baer, kui ta 1820. aastatel Königsbergis oma antropoloogia loenguid ette valmistades huvitub veel kord natuurfilosoofiast, süveneb eelkõige just nimelt Okeni õpikusse. Paraku tabab teda taas pettumus — tema vaimulaadile ei olnud omane mitte püüdlemine üldistuste kõikehõlmavuse poole, vaid taotlus põhistada nad üksikasjaliku empiirilise uurimistöö tulemustega, mille puhul Oken teda ei rahuldanud. (Vt Baer 2015: 277–278.)

3. DARVINISM JA KARL ERNST VON BAER

Charles Darwini (1809–1882) *Liikide tekkimine* (1859) leidis nagu kogu läänemaaailmas, nõnda mõistagi ka Saksamaal elavat vas-tukaja, nii eriteaduslikku kui ka maailmavaatelist. Maailmavaate-lises plaanis puhus see uuesti lõkkele materialismitüli, kuivõrd Vogt ja Büchner tervitasid evolutsiooniteooriat kui eriteaduslikku kinnitust oma vaadetele. Aga peamine kirgi küttev maailmavaate-line küsimus oli muidugi selle õpetuse vahekord religioosse ini-mesemõistmisega. (Vt Lauringson 2019.) Kuigi Darwin hoidus oma peateoses käsitlemast inimese põlvnemist, olid tema poole-hoidjad kärmed sealt sellekohaseid järeldusi tegema ja see viis eespool mainitud nn darvinismitülini. Ent ka eriteaduslikust kül-jest esitati Darwini õpetusele olulisi vastuväiteid (vt Kallak 1984: 64–68, 87–88), nii et tema teooria pooldajad eriteadlaste hulgas jäid sel ajal teaduslikus kogukonnas veel vähemusse. Sugenenud poleemikasse andis oma darvinismikriitilise panuse ka Baer, ke-

da Darwini teooria puhul huvitas eelkõige eriteaduslik külg, aga ka üldisem küsimus teleoloogilise maailmakäsituse õigustatusest teaduslikus maailmapildis. Tolle õpetuse ja religiooni vahekord seevastu oli temale midagi kõrvalisemat.

Darvinismi üheks esileküündivamaks eestvõitlejaks mitte üksnes Saksamaal, vaid kogu maailmas kujunes 19. sajandi lõpuveerandil ja 20. sajandi alguses aga Ernst Haeckel, keda tõstatas esile ka Dilthey oma retsensioonis Baeri kõnede kogumikule. Enne Esimest maailmasõda õppis rohkem inimesi evolutsiooniteooriat tundma tema raamatute järgi kui ükskõik millisest teisest allikast, nii ka Eestis (vt Kalling 2013). Ometigi on Haeckeli maine evolutsiooniteooria ajaloos olnud üsna negatiivne, parimal juhul on tema panust nähtud darvinismi populariseerimises, tihti aga on seatud kahtluse alla tema teaduslik tõsiseltvõetavus ning ideoloogiline mõju, mida tema populaarsed teosed avaldasid. Viimasel ajal on, tõsi küll, ilmunud uurimusi, milles on püütud tema head nime taastada, näiteks Robert Richardsi ja Sander Gliboffi monograafiad (vt Richards 2008; Gliboff 2008).

Haeckeli peamised juhendajad tema õpingute ajal olid Albert von Kölliker (1817–1905), Rudolf Virchow ja Johannes Müller. Iseäranis oluline mõju tema teadlastee kujunemisele oli osalemisel Johannes Mülleri uurimisretkel Helgolandil saartele, mille mõjul said Haeckeli eelistatumaks uurimisobjektiks just selgrootud mereorganismid. (Vt Richards 2008: 27–30, 39–44.) Darwini peateosega tutvus ta juba 1860. aastal, kui sellest ilmus saksa-keelne tõlge, ja sai sealpeale tõsiusklikuks darvinistiks. *Liikide tekkimise* saksakeelsele väljaandele oli aga tõlkija, väljapaistev paleontoloog Heinrich Georg Bronn (1800–1862) lisanud epiloo- gi, milles kvalifitseerib Darwini õpetuse küll geniaalseks, kuid ikkagi üksnes hüpoteesiks, kuivõrd tema hinnangul näitas see küll liikide muutumise võimalikkust, ent mitte seda, et see on reaalselt toimunud. Tolleaegse teaduslikkusemõistmise kohaselt, mida eespool sai tutvustatud, tähendas niisugune hinnang, et Darwini õpetus ei ole ranges tähenduses teaduslik. Pole ime, et just too Bronni epiloo- gi oli Haeckeli jaoks iseäranis provotseeriv ja ta seab endale sihi-ks leida tõendusmaterjal Darwini hüpoteesi tõestuseks. Ta loodab seda saavutada käsilolevas uurimistöös, mis oli kesken-

dunud radiolaaridele, kelle kohta oli Johannes Müller kirjutanud väikese uurimuse. Peale oma mentori surma jätkas Haeckel tema alustatud uurimistööd, tehes selle tarvis välitöid Itaalias Ischia ja Capri saarel. (Vt Richards 2008: 63–75.)

Itaalias viibides tutvus Haeckel rühma kunstnikega (nende seas Johann Köler), kelle seltskonnas proovis ka ise kätt kunstilise eneseväljenduse vallas. See haaras teda niivõrd, et ta kaalus isegi kunstniku karjääri. Tagasi hoidis teda kiindumus oma kihlatusse Anna Sethesse, kellega abiellumiseks tuli omada kindlustatud positsiooni. (Vt Richards 2008: 50–53, 57–62, 90–93.) Nii pühen-duski ta ikkagi uurimistööle ja kaitses 1861. aastal oma doktori-töö. Targu ei maini ta oma dissertatsioonis Darwinit, mis oleks võinud tookordsetes oludes kaitsmist raskendada. (Vt Richards 2008: 68, 80–82.) Kunstiharrastust jätkas Haeckel siiski kogu elu, varustades paljusid oma teoseid ise enda uhkete illustratsioonide-ga (vt Richards 2008: 180–182).

1862. aastal avaldaski ta mahuka, rikkalikult illustreeritud monograafia *Radiolaarid*, mis leidis erialaringkondades hinda-mist ning pälvis 1864. aastal Berliini Akadeemia auhinna. Hae-ckeli silmis andsid tema uurimused evolutsiooniteooriale vajali-ku empiirilise kinnituse. Ühtlasi osutasid need tema veendumu-se kohaselt radiolaaride algtüübile, arhetüübile, millest kõik tea-daolevad vormid on evolutsioneerunud. Selles ilmneb Haeckelile iseloomulik kalduvus ühendada Goethe ja Darwini ideid. Neid arhetüüpseid vorme ei saa vaadelda empiiriliselt, vaid üksnes vai-musilmas ning kunstiline võimekus on abiks nende esitamisel. Pärast monograafia ilmumist kindlustas Haeckel piisavalt oma akadeemilist positsiooni Jena ülikooli professorina, et sõandada avalikult esineda Darwini vaadete eestkõnelejana. See leiab aset 1863. aastal Saksa Loodusuurijate ja Arstide Ühingu 38. kokkutu-lekul ning on ka ühtlasi esimene selline ülesastumine Saksamaal. Haeckel esitab seal darvinismi kujul, mis on ühitatav usuga maail-maloomisesse jumala poolt — evolutsiooniteooria kirjeldavat ni-melt algselt loodud elu edasise arengu mehhanismi. (Vt Richards 2008: 90–104.)

Berliini Akadeemia autasu annetamisest järgmisel aastal pol-nud Haeckelil paraku mingit rõõmu, sest selle varjutas täielikult

tema naise ootamatu surm. Robert Richardsi käsitluse järgi, millesse retsensendid on suhtunud küll reserveeritult, vermis see traagöödia kogu Haeckeli järgnevat elukäiku. Armastatu kaotusest tuleneva tühimiku oma elus täitis ta täieliku, kibestunud pühendumisega Darwini ideedest inspireeritud uurimistöole. Selle esmaseks viljaks sai tema 1866. aastal ilmunud peateos, iseloomuliku pealkirjaga *Organismide üldine morfoloogia: Darwini reformitud evolutsiooniteooria varal mehaaniliselt põhjendatud orgaanilise vormideteaduse üldised põhijooned* (Generelle Morphologie der Organismen: allgemeine Grundzüge der organischen Formen-Wissenschaft, mechanisch begründet durch die von Charles Darwin reformirte Descendenz-Theorie). (Vt Richards 2008: 105–111, 135–162.) Niisiis ühelt poolt nimetab ta oma teooriat Goethe sissetoodud terminiga morfoloogia, teiselt poolt aga rõhutab, et see on mehaaniliselt põhjendatud. Ta defineerib morfoloogiat kõige üldisemas mõttes elavate looduskehade vormide sisemisi ja väliseid suhteid hõlmava teadusena, mille taotluseks on kindlaks teha nendes suhetes valitsevad seaduspärasused. (Vt Richards 2008: 120.) Ta lähtub ka sel puhul oma mentori Johannes Mülleri seisukohast, kes oli pidanud õigustatuks nii mehaanilise kui ka teleoloogilise käsitlusviisi tasakaalustatud rakendamist. Haeckel seevastu asub seisukohale, et *telos*, mis toimib kavatsuseta ja paratamatult, pole midagi muud kui füüsikaline kausaaljõud. See-ga taandub teleoloogia lõppanalüüsis mehaanikale — organismi mehaaniline kontseptsioon on ainsana õige. Peale keemiliste ja füüsikaliste omaduste pole füsioloogiliste vormide seletamiseks vaja mängu tuua mingit spetsiaalset “elujõudu”. Ka teadvus ja mõte tulenevad lõppkokkuvõttes keemilistest seostest, mis konstitueerivad organismi mateeria. Tema mõttekäik toetub metafüüsilisele veendumusele, mida ta hakkab nimetama monismiks ja vastandab seda igasugusele dualismile, mille üheks näiteks on ka mehhanismi ja teleoloogia dualism. Kaasaegsete silmis kujutas Haeckeli monism endast mehaanilist materialismi. Richards seevastu väidab, et naise traagiline surm kallutas Haeckeli sõjakatele antiteleoloogilistele märkustele, mis varjasid kaasaegsete eest tema metafüüsika tegelikku loomust. Viimast ei tuleks kvalifitseerida mitte metafüüsiliseks materialismiks, vaid pigem neutraal-

seks monismiks. See on vaade, mille kohaselt kujutavad vaim ja mateeria endast ühe veel fundamentaalsema substraadi omadusi. Sellesarnasel positsioonil olid 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi algul teiste seas näiteks William James ja Bertrand Russell. Haeckel kujundas selle alusel hiljem välja õpetuse “monistlikust religioonist”, mille kohaselt on jumal kõikehõlmav põhjuslik seadus, kõikide jõudude summa ja vastavalt kõikide mateeriate summa. Jumal ja loodus on üks, monism on tõeline monoteism. Ametliku kristluse jaoks olid niisugused vaated muidugi üksnes looritatud ateism. Kuid Haeckel pidas ennast religioosseks inimeseks, ehkki mitte traditsioonilise kristluse mõttes. Tema väitel tulenesid traditsioonilised religioossed vaated suutmatusest vaadata näkku surmale, suutmatusest, mis pole ühitatav teadusliku viisiga käsitleda maailma. Seevastu tema monistlik religioon paistis sobivat 19. sajandi teadusliku maailmavaatega ja andis Haeckelile pealegi veel võimaluse uskuda, et kunagi elanud hing ei sure, kuna jäävuse seadused kinnitavad, et ei jõud ega mateeria saa hävida, seega pole ka Anna surnud igaveseks. Ta soovis vabastada religiooni antropomorfismist, aga samas säilitada kristlikku eetikat. (Richards 2008: 118–128, 353–354; Gliboff 2008: 19.)

Üldises morfoloogias sõnastab Haeckel ka põhimõtte, mida ta hiljem hakkab nimetama biogeneetiliseks seaduseks ja mille täpsustatud varianti on tänapäeval kombeks kutsuda biogeneetiliseks reegliks. Tema sõnastuses seisneb see selles, et orgaaniline indiviid kordab oma individuaalse arengu kiirenenu ja lühenenu kulgemises olulisemaid vormimuutusi, mida tema eellased on läbinud paleontoloogilise arengu aeglaselt ja pikas kulus vastavalt pärilikkuse ja kohandumise seadustele. (Vt Richards 2008: 148.) Biogeneetiline seadus sai Haeckeli järgnevaid mitmekesisaid evolutsiooniteoreetilisi uurimusi siduvaks lõimeks. Aga ühtlasi ka kutsuvaks sihtmärgiks ta vaenlaste kriitikatulele. (Vt Richards 2008: 155–156.)

Tema suurteos leidis vastukaja aeglaselt ja mõõdukalt määral. Materialist Büchner tervitas seda entusiastlikult, nähes selles tõendust oma raamatus *Jõud ja aine* avaldatud kontseptsioonile. Darwin avaldas tunnustust, kuigi hoiatas liialt terava väljendusviisi eest nn dualistlike käsitluste aadressil. Thomas Henry

Huxley (1825–1895) soovis tervitas Haeckeli ründavat hoiakut, kuid isegi tema leidis, et võimaliku ingliskeelse tõlke tarvis tuleks raamatut redigeerida, ning seda oli plaanis lühendada enam kui poole võrra. Antud tõlkekava jäi siiski kõrvale, kui Haeckel avaldas 1868. aastal raamatu *Looduslik loomislugu* (Natürliche Schöpfungsgeschichte), mis toetus tema eelnevatel aastatel peetud, Darwini õpetust populariseerivate avalike loengute stenogrammidele ja andis tema suure monograafia argumentatsiooni edasi vähem tehnilises vormis. (Vt Richards 2008: 162–165.) See publikatsioon oligi mõeldud tõmbama tähelepanu tema *Üldisele morfoloogiale*, mis ähvardas liialt kiiresti kaduda huviorbiidilt. See kava õnnestus — *Looduslik loomislugu* osutub üheks kõige edukamaks populaarteaduslikuks raamatuks 19. sajandil, millest maailm õppis tundma darvinismi. Esmaavaldamisest kuni 1920. aastani ilmus sellest kaksteist saksa väljaannet ja see tõlgiti kõigisse suurematesse Euroopa keeltesse. Selle raamatu edu trumpas üle üksnes Haeckeli enda *Maailmamõistatuste* (1899) menu sajandi lõpus. Nii üks kui ka teine pälvisid nii poolehoidu kui ka raevukat kriitikat. (Vt Richards 2008: 222–223.)

Haeckel mõistis, et laiemale avalikkusele pakkus kõige enam huvi inimese põlvnemise küsimus. Nii tõstab ta selle teema, mida *Üldine morfoloogia* käsitles kaht köidet hõlmava teose lõpupeatükkides väga lühidalt, oma populaarteaduses fookusesse juba esileheküljele paigutatud illustratsiooniga, mis demonstreerib inimese põlvnemist ahvilaadsetest esivanematest, ning see leiab raamatus üksikasjalikku käsitlemist. (Vt Richards 2008: 156–158, 224–227.) Teemaarenduse teljeks võtab ta biogeneetilise seaduse, kuivõrd darvinismi omaksvõtust alates kuni oma karjääri lõpuni kasvas temas üha enam veendumus, et tugevaim argument evolutsiooniteooria toetuseks on paralleelsus ontogeneesi, süsteemaatika ja paleontoloogiliselt tõendatud fülogeneesi vahel. Nii näiteks pidas ta sellest seadusest lähtudes võimalikuks täita evolutsiooni tõendavas paleontoloogilises materjalis veel esinevaid lünki embrüoloogiliste uurimuste tulemuste abil. Biogeneetilise seaduse mõtet avades kasutas Haeckel antud raamatu esimeses väljaandes illustratsiooni, millel oli määratud kutsuda esile suurt vastukaja ja mis paljuski varjutas Haeckeli reputatsiooni teadlase-

na. Illustratsioon pidi näitlikustama seda, et organismi embrüonaalse arengu varastel staadiumidel on erinevate liikide embrüod morfoloogiliselt suhteliselt sarnased sõltuvalt sellest, kui lähedased need liigid on üksteisele fülogeneetiliselt. Illustratsioon kujutas kolme embrüot, mis väidetavalt kuulusid kolme eri liiki, ja autor küsis lugejalt võidukalt, kas ta on suuteline leidma nende vahel mingeid erinevusi. See suur sarnasus pidi tõendama liikide ühist päritolu. (Vt Richards 2008: 232–234.)

Anatoom Ludwig Rütimeyer (1825–1895) paljastas oma väga kriitilises retsensioonis Haeckeli raamatule, et viimane oli antud juhul kasutanud nende kolme embrüo kujutamiseks tegelikult ühte ja sama puulõiget kolm korda ja kutsub samas leidma kujutatud embrüote vahel mingeid erinevusi. Tegemist on mõistagi moraalse eksisammuga, mida ei saa möönmata jätta ka Robert Richards, kes üldiselt suhtub Haeckelisse suure mõistmisega. Ta osutab siiski sellele, et vaadeldavate liikide embrüod antud arengustaadiumil on tõesti väga sarnased, ning seda väidet ennast ei vaidlustatud. Haeckel omakorda ei kiirustanud oma eksimust tunnistama, esialgu reageeris ta üksnes sellega, et eemaldas 1870. aastal ilmunud teisest väljaandest kõne all oleva illustratsiooni. (Vt Richards 2008: 243, 278–279, 332–341.)

Kõige esileküündivamaks Haeckeli kriitikuks saab Dilthey Baseli-aastate tuttav Wilhelm His — veel üks uurija, kelle kujunemiskäigule oli algtõuke andnud Johannes Müller. Ta oli tõusnud üheks oma aja juhtivaks embrüoloogiks, kusjuures ta tunnustas Karl Ernst von Baeri panust kui üht enda inspiratsiooniallikat. 1874. aastal avaldab ta monograafia *Meie kehavorm ja selle arengu füsioloogiline probleem* (Unsere Körperform und das physiologische Problem ihrer Entwicklung), milles võtab Haeckeli seisukohad üksikasjaliku kriitika alla. His seisis embrüoloogia kui teadusliku distsipliini iseseisvuse eest ja selle (ära)kasutamise vastu evolutsiooniõpetuse toetamiseks ning oli iseäranis kriitiline Haeckeli biogeneetilise seaduse suhtes. Metodoloogilisest küljest nõudis ta teaduselt täpseid kirjeldusi ja mõõtmisi ning uute vahendite otsimist selle saavutamiseks. Ta ise oli pioneeriks asja sündinud fotograafia kasutamisel teaduslikus uurimistöös. Neid metodoloogilisi nõudeid aluseks võttes puudusid tema hinnangul

veel piisavad tõendid biogeneetilise seaduse sõnastamiseks. Tema silmis püüti biogeneetilise seadusega seletada embrüoloogilist arengut, toetudes mittevaaeldavale fülogeneetilisele arengule, samal ajal kui embrüoloogias oli võimalik rakendada hoopis usaldusväärsemaid empiirilisi uurimismetodeid. His peab sellist menetlust spekulatiivseks. Tema silmis on siinkohal tegemist juhtumiga, kus vähema empiirilise kinnitusega teooriat (s.o evolutsiooniteooriat) on rakendatud seletamiseks enama empiirilise kinnitusega teooriat (s.o embrüoloogiat). Oma metodoloogilisele lähenemisele vastavalt kontrollis His rea mõõtmiste abil Haeckeli väiteid ja leidis need olevat põhjendamatud. Ent seda muudugi tema käsutuses olevate mõõtmismetodite abil, hilisemad paremini varustatud mõõtmised on näidanud, et ka Hisi enda tulemused vajaksid korrigeerimist. (Vt Richards 2008: 280–291.)

Haeckel vastas Hisile omapoolse väikese monograafiaga *Tänapäevase arenguteooria sihid ja teed* (Ziele und Wege der heutigen Entwicklungsgeschichte), milles on pühendus “arenguteooria vanameistrile Karl Ernst von Baerile”. Ta rõhutab, et ontogeneetiline areng on ajalooliselt kujunenud nähtus, ja nõuab ajaloolist seletust, samal ajal kui His piirdub üksnes embrüoloogilismehaanilise seletamisega. Samas ei välista ajalooline seletus mehaanilist, vaid püüab seda mõista liikide kohastumusliku ja päriliku ajaloo kaudu. Nüüd lõpuks vastab ta ka pettuse süüdistusele, tuues enda õigustuseks esile seda, et tegemist oli populaarse väljaandega, kus on lubatud “skemaatilisem” esitus kui erialapublikatsioonides. Ent möönab, et ta võis olla lihtsustamisega liiale läinud. (Vt Richards 2008: 296–300.)

Robert Richards iseloomustab Hisi, aga ka mitmeid teisi Haeckeli kriitikuid, nagu Virchow ja Du Bois-Reymond, epistemoloogilises plaanis “paleopositivistena”, kes lähtusid eeldusest, et teooria ja fakt saavad olla ja peavad olema teineteisest üsna sõltumatud ja et teooria peaks tulenema induktiivselt eelnevalt kogutud piisavast faktide kogumist. Kõik, mis neile nõudeile ei vasta, on spekulatsioon, mitte teadus. Haeckel seevastu eeldas, et fakt ja teooria on läbi põimunud ning teooria püstitamine on õigustatud, kui see juhib uute faktide avastamisele. Sellise teoretiseeringuna

esitab ta ka oma biogeneetilist seadust. (Vt Richards 2008: 311, 322–325.)

Karl Ernst von Baer lähenes *Liikide tekkimise* ilmumise ajal juba seitsmekümnendale eluaastale ning valmistus aktiivsest teaduslikust tegevusest tagasi tõmbuma. Oma kohustused Peterburi Teaduste Akadeemias pani ta maha 1867. aastal, asudes samal aastal elama Tartusse. Ent bioloogia vallas toimuvat jälgis ta vaatamata halvenevale tervisele kustumatu huviga ja mõistagi ei saanud ta jääda ükskõikseks endale nii suurt tähelepanu tõmmanud teooria suhtes. Baeri kõige ulatuslikumad seisukohavõtud darvinismi kohta ongi avaldatud tema kõnede ja artiklite kogumiku teises, 1876. aastal ilmunud köites, mida Dilthey retsenseerib. (Vt Baer 2003a, 2003b, 2003c.) Vahepealsel ajal oli Darwini teooriat laiendatud ka väljapoole bioloogiat ning selle pinnalt oli kujunenud maailmavaatelisi õpetusi. Seetõttu tuli lisaks teaduslikele diskussioonile tahes või tahtmata kokku puutuda ka maailmavaatelse poleemikaga. Baeri puhul on esile tõstetud seda, et ta hoiab need kaks asja väga selgelt lahus ning käsitleb eelkõige Darwini teaduslikke vaateid. Võimaliku ohu religioonile ja moraale, mida darvinismis nähti, jätab ta sel puhul täiesti kõrvale, sest nende kartuste näol ei ole tegemist teaduslike argumentidega evolutsiooniteooria vastu. (Vt Baer 2003c: 273–274, 325, 463–465.) Ta teeneks ongi peetud seda, et maailmavaatelistel võitlustel poolt kuumaks köetud õhkkonnas jäi tema darvinismi teooriat käsitledes jahedalt-asjalikult eriteaduslikuks (Riha, Schmuck 2011: 208, 211).

Baeri mõtlemist mõjutas oluliselt asjaolu, et oma parimatel teadlaseaastatel tegeles ta ülimalt intensiivselt embrüoloogilise uurimistööga. Sellest tulenevalt on tema mõtlemise juhtmotiiviks muutumine ajas. Keskseks mõisteks, millega ta seda nähtust kirjeldab, on “rütm”, mis tähistab protsesside järgnevuse korrastatust, plaanipärasust, nii nagu see esineb embrüote arengus. Ta teiseks alusmõisteks on “tüüp”, millega ta tähistab kõne all olevate protsesside võrdlevas käsitluses tabatud seoseid, seaduspärasusi ja struktuure. Embrüoloogilisi protsesse kirjeldab ta ka arenguna, pidades selle all silmas muutumist lihtsamast organismivormist diferentseeritumaks ja iseseisvamaks. Niisugused protsessid

liigituvad eri arengutüüpideks. (Vt Baer 2002: 2564, 2579–2582; Baer 2003b: 196; Baer 2003c: 243, 426–429.) Arenguprotsesside vaatlemine võimaldab ühtlasi organisme süstematiseerida. Asjaolu, et tüüp määrab arengu algusest peale ja annab sellele suuna ning sihi, tõlgendab Baer nii, et arengu üle valitseb idee. Niisugune areng pole ei juhuslik ega mitte ka ainuüksi mehaaniliselt determineeritud. Baer kritiseerib mehhanistliku mudeli pooldajaid, kes peavad end suutlikuks embrüonaalset arengut oma vahenditega piisavalt seletama. Ta rõhutab, et embrüo ei ole masin, mis toimiks üksnes mehaaniliselt, s.t ainuüksi füüsikaliste ning keemiliste seaduste järgi ja astmetes, mis üksteist põhjuslikus järgnevuses tingivad. Embrüo arengut määrab pigem tulevase organismi “olemus”, s.t idee, mis teostub orgaanilises materjalis, andes sellele korrastatuse. Areng on teleoloogiline selles mõttes, et see on suunatud sihi poole, milleks on autonoomne organism. Organismid on küll elavad masinad, milles toimuvad protsessid põhinevad kõik keemilistel ja füüsikalistel reaktsioonidel. Aga teistest masinatest eristab neid see, et nad konstrueerivad ja hoiavad end alal ise. (Vt Baer 2003b: 186–189; Baer 2003c: 246.) Baer tuletas oma embrüoloogilistest tähelepanekutest printsiibid, mida ta raskendas loodusele tervikuna. Nii nagu embrüonaalne areng kujutab endast pidevat ümberkujunemist, on ka loodus tervikuna allutatud pidevale muutumisele. Ja kuna embrüonaalareng on sihipärane, siis näeb ta ka looduses üldiselt sihti, nimelt autonoomsuse ja kompleksuse kasvu. (Baer 2002: 2578–2584.) Need printsiibid kehtivad esmajoones loodusekäsituses, kuid on ülekantavad ka kultuurimaailmale (Riha, Schmuck 2011: 13–28, 255–256).

Pöörates nendelt seisukohtadelt pilgu darvinismile, eristab Baer evolutsiooni ennast ja selle põhjuslikku mehhanismi. Ta osutab, et Darwini originaalsus seisneb just tema seisukohas, et looduslik valik kujutab endast evolutsiooni põhjust, mis võimaldab seda nähtust seletada ilma, et oleks vajadust tuua mängu sihtpõhjuseid. Mis puudutab liikide muutumist ajas, siis selliseid vaateid on väljendatud varemgi, ka Baer ise on seda teinud ammu enne Darwini peateose ilmunist, nii et juba oma *Kõnede ja artiklite kogumiku* 1864. aastal ilmunud esimese osa eessõnas väljendab ta imestust, miks Darwini sellekohane õpetus nii suurt furoori te-

kitab. (Vt Baer 2018: 580; vt ka Baer 2003c: 274–278, 423.) Selle kogumiku tosin aastat hiljem ilmunud teise osa mitmes kirjutises, kõige ulatuslikumalt artiklis “Darwini õpetusest”, võtab Baer ette darvinismi seisukohtade eriteadusliku hindamise, küsides eelkõige, kuivõrd on need empiirilisel kinnitatud või tõenäolised. Teaduslikult, s.t piisava empiirilise põhjendusega saavat esialgu väita liikide muutumise tõenäolisust vaid üksikute loomarühmade puhul, ent pole veel küllaldast alust pidada evolutsiooni universaalseks printsiibiks ja jääb ebaselgeks, kus on liikide muutlikkuse piirid. Tõendid evolutsiooni kinnituseks on ebakindlad — fossiilises tõendusmaterjalis on olulised lüngad ja puuduvad tõendid vahelvormide kohta. (Vt Baer 2003c: 303–305, 384–385, 418–419, 422.) Evolutsiooni seletamine loodusliku valiku kaudu on tema hinnangul ebapiisav, juhuslike variatsioonide summeerumine ei anna jätkusuutlikult eluvõimelisi organisme. Evolutsiooni põhjused jäävad Darwinil ebaselgeks, kuid Baer ei paku välja ka muud seletust. (Vt Baer 2003c: 285–287, 423–425, 433.)

Järeldamine olevikult minevikku on juba metoodiliselt problemaatiline, kuna meil puudub piisav teadmine minevikus valitsetud tingimuste kohta, aga me teame, et need tingimused erinesid kaasaegsetest (vt Baer 2003c: 456). Baer lükkab tagasi biogeneetilise seaduse sellisel kujul, nagu Haeckel selle esitas — embrüonaalses arengus ei leia aset mitte fülogeneetilise arengu kordamine, vaid tüübi üldjoonte diferentseerumine spetsiifilisteks tunnusteks. Näiteks selgroogse organismi embrüo ei läbi oma arengus selgrootute loomade täiskasvanud vormide morfoloogilisi faase, vaid on algusest peale selgroogne, küll aga läbib oma kujunemiskäigus primitiivsemate selgroogsete liikide embrüotega sarnaseid vorme. Seetõttu on piiratud võimalused teha embrüoloogilises uurimuses tuvastatud ontogeneesi protsessi alusel järeldusi fülogeneesi kohta. (Vt Baer 2003c: 245, 426–428, 456; Valt 1977: 18–22, 29–34; Riha, Schmuck 2011: 23–24.) Sellised loodusprotsessid nagu pärilikkus ja kohanemine pole tema hinnangul seletatavad üksnes “mehaaniliselt”, s.t toetudes füüsikalistele ja keemilistele seadustele. Eelöeldut silmas pidades ei pea Baer, sarnaselt Bronni ja paljude teiste kaasaegsete eriteadlastega Darwini õpetust mitte teooriaks, vaid hüpoteesiks, millel on mitmeid

nõrku kohti. Ent hüpoteesina peab ta seda geniaalse autori ülimalt tähelepanuväärseks saavutuseks (Baer 2003c: 282). (Vt Riha, Schmuck 2011: 180–211.)

Baeri erilist tähelepanu on pälvinud teoreetiline ja filosoofiiline küsimus teleoloogia rollist bioloogilises mõtlemises. Sellele teemale on kõne all olevas kogumikus pühendatud kaks kirjutist, millest üks — “Eesmärgist loodusprotsessides” — kannab daatumit 1866. aasta detsember. Niisiis, avaldatud küll alles 1876. aastal, on see kirjutatud samal aastal, kui ilmus Haeckeli *Üldine morfoloogia* ning ilmselt ka sellest mõjutatuna, kuivõrd Baer viitab probleemi püstitades Haeckeli sõnadele selles teoses, millega too asub range determinismi seisukohale, mis välistavat juhuslikkuse, eesmärgipärasuse ning vaba tahte reaalsuse. (Vt Baer 2003a: 67–68.) Vastuväitena osutab Baer sellele, et “eesmärk” ja “paratamatus” ei ole teineteist välistavad mõisted. Kartus esimese mõiste ees tuleneb sellest, et vahetatakse ära kaks erinevat küsimust: “Mille tarvis?” ja “Kuidas?”. Kuna nad asuvad erinevatel tasemetel, siis pole vastuolu selles, kui esimene küsimus on leidnud vastuse, ilma et teisele küsimusele oleks veel leitud piisavalt tõendatavat vastust. Loodust esimesest küsimusest lähtudes käsitleva teleoloogia põlu alla sattumist seletab Baer ajalooliste põhjustega. Eelmise sajandi spekulatiivne teleoloogia, mis kõike seletas pealiskaudsete viidetega eesmärgipärasusele ilma selle mehhanismi avamata, on kutsunud vastureaktsioonina esile keskendumise mehhanismile koos püüdlusega elimineerida eesmärk üldse loodusseletustest. Taotledes mõistlikku keskteed, millel mõlemad käsitusviisid oma koha leiavad, tuleb teha selge vahe sisse teaduslikult õigustatud teleoloogia ja mineviku spekulatiivse teleoloogia vahel. Selleks paneb Baer ette asendada väljend “eesmärk” (*Zweck*) väljendiga “siht” (*Ziel*), mis ei eelda teadvust ega tahet. (Baer 2003a: 72–84, Baer 2003b: 181–184.) Ta on seisukohal, et evolutsiooniteooria on õigustamatult kõrvaldanud iga sugused teleoloogilised seletusmaatriksid. Ilma sihimõisteta on aga Baeri hinnangul looduse mõistmine võimatu. Paratamatused kausaalselt põhjendatud loodusseaduste tähenduses põhjustavad protsesse, milles manifesteerub siht, niisugused paratamatused on looduse vahendid, et sihile jõuda. Ka Darwin ise pole jäänud te-

leoloogiast puutumata, kuivõrd tema õpetuse kesksed mõisted *pärilikkus* ja *kohandumine* on seesmiselt teleoloogilised. (Vt Baer 2003c: 280–281, 433, 435–436, 456–458.)

Niisugune sihipiüdlus või sihikindlus (*Zielstrebigkeit*) esineb erinevate loodusvormide juures tõusvas astmestikus, mida Baer käsitleb looduse “vaimsustumisena” (*Vergeistigung*). See protsess on sihitud eluslooduse lõppsihile, milleks Baer peab inimest. (Vt Baer 2003b: 227.) Siit Baeri juba 1834. aastal sõnastatud “looduse arenemise üldisim seadus: “Niisiis on maakera lihtsalt inimese vaimse pärandi kasvulava ja *looduslugu üksnes vaimu jätkuv võit materia üle*. See ongi loomise põhiidee, mille meelega, ei, milleni *jõudmiseks* ta laseb isenditel ja sigimisriidadel kaduda, et tõsta olevik mõõtmatu mineviku tellingutele” (vt Baer 2018: 604). Teleoloogilise argumentatsiooni pooldamine on toonud kaasa selle, et Baeri seostatakse saksa natuurfilosoofiaga. Ta ise on sellist seostamist pidanud arusaamatuseks, kuna käsitas loodussuhtide sedastamist teadusliku empiirilise uurimistöö tulemusena, mitte spekulatsioonina. (Vt Riha, Schmuck 2011: 15–18, 230–248.) Kui tunnistada tõsiasja, et ettekujutused uurimistöö teaduslikkuse kriteeriumidest muutuvad ajaloos, siis tuleks tunnistada ka seda, et omas ajas oli Baeril piisavalt alust oma kõnealuseid vaateid selliselt kvalifitseerida. Ettekujutus teaduslikkusest, millest tema lähtus, on aga tõesti kujunenud vaimses keskkonnas, mis oli oluliselt mõjutatud tolle aja natuurfilosoofia poolt, nagu sai eelnevalt kirjeldatud.

Sellega pole tahetud väita, et tänapäevaste kriteeriumide valguses tuleks tema teleoloogilist eluslooduse käsitust pidada iganenuks, pelgalt ajaloolist huvi väärivaks vaimuelu nähtuseks. Kallevi Kulli sõnul võib rääkida kahest, mitmes aspektis teineteisele vastanduvast vaatesüsteemist bioloogias — Darwini ja Baeri vaateviisidest —, mille konkurents mõjutab bioloogilise mõtte arengut ka meie ajal:

Kui Darwini arvates peaks bioloogia teooria rajanema fülogeneesi uurimisel, siis Baeri meelest peaks aluseks olema ontogeneesi käsitlus. Darwini järgi lähtub organismide täiustumine muutustest väliskeskkonnas ning evolutsiooni käsitlemisel on esmatähtsad väikesed muutused (mikroevolutsioon). Baeri vaadete koha-

selt on aga täiustumise aluseks organismi eluprotsess ise, ning oluline on uurida erinevusi kõrgtaksonite tasemel (makroevolutsiooni), teisenemisi organismide ehitusplaanis. Tunnuste pärandumisel on Darwini meelest tähtsaimad geneetilised, Baeri meelest aga epigeneetilised tegurid. Organismide-vaheliste suhete aluseks on Darwini arvates nende konkurents, Baeri arusaamist mööda nende sümbioos. (Kull, Tammiksaar 2002: 2587–2588; vt ka Kull 1998.)

4. WILHELM DILTHEY JA BIOSEMIOOTIKA

Artikli esimeses osas sai märgitud, et ajaloolis-kultuurilist inimmaailma mõtestades toonitab Dilthey 1890. aastail ka selle järjepidevust elusloodusega ning näib olevat avatud ideele, et vaimuteaduste aluspõhi peaks kätkema endas ka eluteaduslikku komponenti. Kuid mis laadi bioloogiat ta seejuures silmas peab? See, et ta samal ajal, nagu mainitud, väidab bioloogilise uurimistöö juhtprintsipi olevat eesmärgipärasuse-vaatekoha, paistab selgelt viitavat sellele, et tema arusaamad liiguvad siinkohal radadel, mis on lähedasemad Baeri kui Darwini ja Haeckeli mõtetele. Nii-sugune eelistus nende kahe suuna vahel vaatab tegelikult vastu juba sellest, kuidas ta aastaid varem oli tutvustanud Baeri artiklite ja kõnede kogumikku. Nii võib oletada, et oma hinnangus Darwinile ja eelkõige Haeckeli darvinismile oli Dilthey mõjutanud Baerist. Kaudseks tõendiks selle kohta võiks vast olla ka asjaolu, et ta on mõnes oma tekstis kasutanud Baeri keskset mõistet “sihikindlus” (*Zielstrebigkeit*) (vt Dilthey 2018: 62; Dilthey 1927: 330; Dilthey 1931: 84, 88).

Tuleb küll tunnistada, et Dilthey pole seda valdkonda kuigi-võrd üksikasjalikult käsitlenud. Pealegi pärinevad napid mõttearendused sellel teemal eeskätt Dilthey nn keskmisest loomeperioodist. Neid esineb 1890. aastatel kirjutatud tekstides, seevastu nii oma varasemal kui ka hilisemal loomeperioodil on ta mõistmise võimalikkuse sõnaselgelt piiranud üksnes inimmaailmaga ja eitanud võimalust mõista inimvälist loodusmaailma. (Vt Dilthey 1922: 36; Dilthey 1927: 259.) Niisiis paistab Dilthey 1900. aastatel justkui olevat loobunud oma vahepealsest plaanist avardada vaimuteaduste aluspõhja, hõlmates sellesse lisaks psühholoogia-

le ka bioloogia. Jean-Claude Gens seletab seda kahe asjaoluga. Esimene komistuskivi, mis võis Dilthey silmis selle tee tõkestada, paistab olevat metoodiline. Vaimuteadustega lõimitav bioloogia oleks pidanud eluslooduse seletamise kõrval tegelema ka selle mõistmisega, kätkema endas biohermeneutikat. Aga oma 1900. aastal ilmunud artiklis “Hermeneutika tekkimine” toonitab Dilthey, et mõistmine on teaduslikuna võimalik vaid kestvalt fikseeritud eluavalduste puhul. (Vt Dilthey 1997: 44; vrd Dilthey 2006: 1792.) Loomade sisemine hingeelu avalduvat aga vaid kiirelt muutuvates reaktsioonides, mis pole seetõttu metoodiliselt kontrollitaval viisil uuritavad. Teiseks kõhklusi tekitavaks asjaoluks võis olla seisukord, milles eluteadused 20. sajandi alguses Dilthey teada asusid. Tema silmis paistab bioloogia esindusfiguuriks sel ajal olevat olnud Haeckel ja bioloogia arenevat mehhanistliku loodusteaduse kujul ning — erinevalt vaimuteadustest — jäävat seetõttu täiesti hüpoteetiliseks. (Vt Dilthey 1927: 119; Gens 2013: 234–237.)

Jean-Claude Gens märgib, et neis tingimustes läks selleks, et avada tee Dilthey püüeldavale loodusfilosoofiale, mis väldiks nii romantismi aja natuurfilosoofia spekulatiivsust kui ka tolleaegse naturalismi mehhanistlikkust, vaja bioloogia radikaalset ümberhindamist. Gensi hinnangul tegid sellega alles 20. sajandil algust niisugused bioloogid nagu Jakob von Uexküll (1864–1944), Frederick Buytendijk (1887–1974) ja Adolf Portmann (1897–1982). Nad ületasid eelmainitud metoodilise raskuse hermeneutilise bioloogia teel sellega, et ei käsitanud vastava uurimistöö objektina mitte elusolendite sisemise psüühilise elu põgusaid väljendusi, vaid nende harjumuspäraseid ja seega püsivaid käitumisviise ning eneseesitamise vorme. Ja see avas ka tee hoopis teist laadi, nimelt mittemehhanistlikule bioloogiale. (Vt Gens 2013: 242.) Buytendijk oli Diltheyga seotud niivõrd, kui ta lävis tihedalt filosoofilise antropoloogia klassiku Helmut Plessneriga (1892–1985), kes omakorda toetub oma õpetuses otsesõnu Diltheyle. Portmann lähetus aga oma teoorias Buytendijkist. (Vt Gens 2013: 237–238.)

Pöörde uut laadi bioloogia poole, psühholoogia avardamisele bioloogia suunas teeb Gensi hinnangul kõige selgemalt teoks Jakob von Uexküll. Ehkki viimane ei maini kuskil Dilthey nime,

on selge, et mõlemad toetuvad Baerile. Uexkülli bioloogia kooskõla Dilthey psühholoogiaga ilmneb Gensi silmis eelkõige kahes punktis — tema õpetuses elavate olendite subjektsusest ja tema tähendusõpetuses.

Alates 1909. aastast esindab Uexküll nn subjektiivset bioloogiat, mille “subjektiivsus” seisnes selles, et ta käsitleb elusolendit endale oma maailma ehk omaailma (*Umwelt*) loova subjektiina. (Vt Magnus 2018: 137–142.) Vastupidiselt Darwinile ja kooskõlas Baeriga mõtleb Uexküll elusorganismist kui kellestki sellisest, kes on määratud sisemise sihikindluse, organismi ehitusplaaniga, ning ta seab bioloogiale ülesandeks uurida organismi ehitusplaani, mis määrab nii looma sisemise kui ka välise maailma.

Gens tõstab esile sellesarnaseid mõtteavaldusi ka Dilthey samal ajal kirjutatud töödest. Nii võiks tema arvates näiteks Dilthey 1911. aastal ilmunud maailmavaateõpetuse teesi — “Nii loob elu igast indiviidist lähtudes talle omaenda maailma” (Dilthey 2018: 122; Dilthey 1931: 79) — näha kronoloogilises vaates kajastuse-na Uexkülli 1909. aastal ilmunud teosest *Loomade omailm ja sisemaailm*, kuna viimases väidetakse, et “ehitusplaan loob isetegevalt loomade omaailma” (vt Uexküll 1921: 4).

Dilthey kirjutab 1910. aastal ilmunud teoses *Ajaloolise maailma ülesehitus vaimuteadustes* sellest, et ajaloolise maailma toimeosed on iseendas tsentreeritud (vt Dilthey 1997: 95) — idee, mis kerkib hiljem esile ka Uexkülli omaailmaõpetuses ja mida võiks siis omakorda vaadelda ka Dilthey teeside kommentaarina. Ning mõlemal autoril on keskseks mõisteks tähendus, mille subjektiks saavad olla nii indiviidid kui ka indiviidide kooslused. (Vt Dilthey 1997: 96; Uexküll 2012: 317–378; Gens 2013: 241–242.)

Dilthey hilisemaid mõttearendusi silmas pidades torkab ka Baeri artiklite ning kõnede kogumiku tutvustuse puhul silma, et Baeri ning Haeckeli vaadete vahekorda iseloomustades kasutab Dilthey just tähenduse mõistet. Jean-Claude Gens usub, et Dilthey viimastel eluaastatel kirjutatud töödes ilmnev kooskõla Uexkülli vaadetega annab alust eeldada, et tema loobumine psühho-

loogilise vaatekoha avardamisest bioloogilise vaatekoha lisamisega ei oleks jäänud tema lõplikuks seisukohaks, kui tal oleks olnud võimalik kaasa elada bioloogia sedalaadi arengule, mida esindavad von Uexküll, Buytendijk ja Portmann (vt Gens 2013: 238–242).

Jakob von Uexküll on käsitatud ka ühe alusepanijana biosemiootikale — semiootika valdkonnale, mis tegeleb elusorganismide märgiprotsesside ja tähendusloome uurimisega (vt Kull 2018; Gens 2013: 240). Tema panus selle distsipliini arengusse on olnud juba pikemat aega Tartu biosemiootikute südameasjaks (vt Kull 2001; Torop jt 2004; Kull, Lotman 2012). Dilthey uurija Jos de Mul on püüdnud näidata, et ka Dilthey kõnealuse loomeperioodi käsikirjades leiduvates nappides elusloodust puudutavates mõttearendustes võib näha viiteid kaasaegsele biosemiootikale (vt Mul 2016). Oma artiklis tõstab ta nimetatud distsipliini põhiliste printsiipide seast esile mõningaid, mis juba neis tekstides hakkavat kuju võtma. Ta mainib kõigepealt arusaama, et elu defineerivaks tunnusmärgiks on semioos — protsessid, mis seostuvad koodide, signaalide ning märkide produtseerimise ja tõlgendamisega. Teisena toob ta välja põhimõtte, et koodide, signaalide ja märkide kodeerimine, lugemine ja tõlgendamine on empiirilisel uuritavad nähtused. Ja lõpuks — elu evolutsioon on ka ajalooline protsess, mille astmelisele muutumisele on iseloomulik semioosi vormide diferentseerumine ja kasvav keerukus. Jos de Mul väidab, et ka Dilthey pärand sisaldab nende printsiipidega väljendatud käsitusega sarnast arusaama eluprotsessist ja selle arengust. (Vt Mul 2016: 159–162.)

Muidugi räägib niisugusele tõlgendusele vastu tõsiasia, et Dilthey on korduvalt sõnaselgelt väitnud, et looduse puhul ei saagi kõnelda mõistmisest ranges tähenduses. Jos de Mul märgib sel puhul, et see vasturääkivus oleks ületatav, kui eeldada, et hilisemates töödes on Dilthey oma käsitlust mõistmiseprotsessist edasi arendanud. Elu lõpuaastatel kirjutatud tekstis “Teiste isikute ja nende eluavalduste mõistmine” (vt Dilthey 1927: 205–220; eesti keeles Dilthey 2006) eristab Dilthey nimelt mõistmise eri vorme ja tasemeid. Ta analüüsib siin mõistmisakte, lähtudes ühelt poolt sellest, mille mõistmisega on tegemist, eristades sel alusel nii-

suguseid mõistmiseliike nagu mõisteseoste mõistmine, tegevuste mõistmine ja elamusväljenduste mõistmine, ja tuues teiselt poolt kõigil neil juhtudel välja mõistmise tasemeid — elementaarset ja kõrgemat mõistmist. Jos de Mul oletab, et varasemates tekstides looduse mõistmise võimalust eitades oli Dilthey pidanud silmas seda, et meil puudub võime mõista loomade elamusväljendusi. Seevastu pole alust pidada võimatuks seda, et loomariik on hõlmatav sfääri, millele saab rakendada tunnetusviisi, mida Dilthey nimetab tegevusaktide mõistmiseks. Iseloomustades seda mõistmisvormi märgib ta nimelt, et mõistmine seisneb sel puhul käitumisakti seostamises eesmärksüsteemi(de)ga, milles see aset leiab, ilma et oleks tarvis mõista tundeid ja mõtteid, mis toimija hinges teoga kaasnevad. Nii pole ka võimetus mõista looma elamus takistuseks tema elutegevuse aktide mõistmisel. (Vt Dilthey 2006: 1780–1782; Mul 2016: 162–163, 173.)

Kui selline tõlgendus paika peab, siis pole põhjust oletada, et Dilthey vaadetes toimus elu lõpul kardinaalne pööre, pigem võib tema arusaamade evolutsiooni kirjeldada kui avarama hermeneutilise raamkava kujunemist, millel olnuks eeldusi integreerida endasse ka tema varasemad psühholoogilised ja bioloogilised käsitlusviisid, kui tal oleks jagunud elupäevi oma hermeneutilise filosoofia väljaarendamiseks. Paraku jõudis surm nende võimalike taotluste teostumisest ette ja nii jäi tekstiks, milles Dilthey kõige põhjalikumalt esitab oma bioloogia-alased seisukohti, umbkaudu aastatel 1892–1893 valminud käsikiri “Elu ja tunnetus” (vt Dilthey 1982: 333–388). Aga ka siit leiab Jos de Mul viiteid biosemiootilisele mõtteviisile. Eespool esimesena mainitud biosemiootika aluspõhimõte, mille järgi kujutab semioos endast elu defineerivat tunnusmärki, on tema hinnangul väljendatud näiteks Dilthey järgmises mõtteavalduses:

Igal pool, kus esineb psüühiline sisemaailm, seega kogu loomaja inimmaailmas, on elu üldine struktuur ja artikulatsioon seesama. [...] Elusolendi arenemine kõrgemateks vormideks on niisiis sisemisest küljest käsitletuna artikulatsioon; elu artikuleerib end. Ja sellele sisemisele artikulatsioonile vastab reas astmetes väline, loomaliku, orgaanilise keha artikulatsioon. (Dilthey 1982: 345.)

Elu artikulatsioon, millest Dilthey siin kirjutab, hõlmab nii eneseväljendust kui ka võimet neid väljendusi mõista, ning paistab üsna ilmsena, et ta ei piira selle võime esinemist üksnes inimelu sfääriga. Mis puudutab teisena nimetatud printsiipi, siis peab Dilthey nagu meie kaasaegsed biosemiootikudki vaid empiirilist käsitusviisi õigustatuks, seejuures kaitseb ta sarnaselt nendega ka seisukohta, et tuleks vältida empiiria kitsendamist põhjendamatult piiratud vaatlusviisidele, vaid vastupidi, tuleb tunnustada empiirilise uurimise vormide mitmekesisust.

Kui empiirilised uurimismeetodid bioloogias või humanitaarteadustes erinevad füüsikas rakendatavatest uurimismeetoditest, siis ei tähenda see, nagu nad polekski empiirilised. Kirjutise “Elu ja tunnetus” osundatud tekstikohas viidatud eluartikulatsiooni astmete rida võib aga Jos de Muli hinnangul tõlgendada viitena semioosi keerukuse kasvule evolutsiooni käigus, millest kõneleb eespool kolmandana esile tõstetud biosemiootika printsiip. (Vt ka Dilthey 1982: 309.) Tema käsitluse kohaselt liikus Dilthey mõte niisuguse lähenemisviisi poole oma Kantist inspireeritud “immanentse teleoloogia” kontseptsiooniga, mida ta arendas nii 1880.–1890. aastate psühholoogilistes kui ka 1900. aastate hermeneutilistes uurimustes (vt Dilthey 2018: 271–273; Dilthey 1997: 94–97). (Mul 2016: 163–167.)

Kirjandus

- B a e r, Karl Ernst von 2002. Milline vaade elusloodusele on õige? ning Kuidas seda rakendada entomoloogias? Tlk Nele Lopp. — *Akadeemia*, nr 12, lk 2556–2584
- B a e r, Karl Ernst von 2003a. Ueber den Zweck in den Vorgängen der Natur. Erste Hälfte. Ueber Zweckmäßigkeit oder Zielstrebigkeit überhaupt. — K. E. von Baer. *Reden und kleinere Aufsätze*. Zweiter Theil. *Studien aus dem Gebiete der Naturwissenschaften*. Hildesheim: Olms-Weidmann, S. 49–105
- B a e r, Karl Ernst von 2003b. Ueber Zielstrebigkeit in den organischen Körpern insbesondere. — K. E. von Baer. *Reden und kleinere Aufsätze*.

- ze. Zweiter Theil. *Studien aus dem Gebiete der Naturwissenschaften*. Hildesheim: Olms-Weidmann, S. 170–234
- B a e r, Karl Ernst von 2003c. Ueber Darwins Lehre. — K. E. von Baer. *Reden und kleinere Aufsätze. Zweiter Theil. Studien aus dem Gebiete der Naturwissenschaften*. Hildesheim: Olms-Weidmann, S. 235–480
- B a e r, Karl Ernst von 2015. *Teateid härra salanõuniku dr. Karl Ernst von Baeri elu ja kirjatööde kohta edastatud tema enda poolt*. Tlk Anti Lääts. Tartu: Ilmamaa
- B a e r, Karl Ernst von 2018. Looduse arengu üldisim seadus. Tlk Anti Lääts. — *Akadeemia*, nr 4, lk 579–605
- B a y e r t z, Kurt, Myriam G e r h a r d, Walter J a e s c h k e (Hg.) 2007a. *Weltanschauung, Philosophie und Naturwissenschaft im 19. Jahrhundert*. Bd. 1. *Der Materialismus-Streit*. Hamburg: Felix Meiner Verlag
- B a y e r t z, Kurt, Myriam G e r h a r d, Walter J a e s c h k e (Hg.) 2007b. *Weltanschauung, Philosophie und Naturwissenschaft im 19. Jahrhundert*. Bd. 2. *Der Darwinismus-Streit*. Hamburg: Felix Meiner Verlag
- B e i s e r, Frederick C. 2014. *After Hegel: German Philosophy 1840–1900*. Princeton, NJ: Princeton University Press
- D i e m e r, Alwin 1968. Die Begründung des Wissenschaftscharakters der Wissenschaft im 19. Jahrhundert — Die Wissenschaftstheorie zwischen klassischer und moderner Wissenschaftskonzeption. — A. Diemer (Hg.). *Beiträge zur Entwicklung der Wissenschaftstheorie im 19. Jahrhundert*. Meisenheim am Glan: Hain, S. 3–62
- D i l t h e y, Wilhelm 1922. *Gesammelte Schriften*. Bd. I. *Einleitung in die Geisteswissenschaften. Versuch einer Grundlegung für das Studium der Gesellschaft und der Geschichte*. Leipzig und Berlin: Verlag von B. G. Teubner
- D i l t h e y, Wilhelm 1924. *Gesammelte Schriften*. Bd. V. *Die geistige Welt — Abhandlungen zur Grundlegung der Geisteswissenschaften*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht
- D i l t h e y, Wilhelm 1927. *Gesammelte Schriften*. Bd. VII. *Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht
- D i l t h e y, Wilhelm 1931. *Gesammelte Schriften*. Bd. VIII. *Weltanschauungslehre. Abhandlungen zur Philosophie der Philosophie*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht
- D i l t h e y, Wilhelm 1982. *Gesammelte Schriften*. Bd. XIX. *Grundlegung der Wissenschaften vom Menschen, der Gesellschaft und der Geschichte. Ausarbeitungen und Entwürfe zum zweiten Band der*

- Einleitung in die Geisteswissenschaften* (ca. 1870–1895). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht
- Dilthey, Wilhelm 1997. Ajaloolise maailma ülesehitus vaimuteadustes. Tlk Andrus Tool. — *Filosoofilise hermeneutika klassikat*. Koost. A. Tool. Tartu: Ilmamaa, lk 72–124
- Dilthey, Wilhelm 2006. Teiste isikute ja nende eluavalduste mõistmine. Tlk Andrus Tool. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1779–1796
- Dilthey, Wilhelm 2018. *Vaimne maailm: Sissejuhatus elufilosoofiasse*. Tlk Andrus Tool. Tartu: Ilmamaa
- Du Bois-Reymond, Emil 2012. Über die Grenzen des Naturerkennens. — K. Bayertz, M. Gerhard, W. Jaeschke (Hg.). *Der Ignorabimus-Streit*. Hamburg: Felix Meiner Verlag, S. 1–26
- Gambartto, Andrea 2017. Lorenz Oken (1779–1851): *Naturphilosophie* and the reform of natural history. — *The British Journal for the History of Science*, Vol. 50, No. 2, pp. 329–340
- Gen, Jean-Claude 2008. Die Ansätze der verstehenden Biologie des 20. Jahrhunderts in Diltheys Hermeneutik des Lebens. — G. Kühnberger, F. Rodi (Hg.). *Dilthey und die hermeneutische Wende in der Philosophie: Wirkungsgeschichtliche Aspekte seines Werkes*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, S. 297–312
- Gen, Jean-Claude 2013. Die Aktualität von Diltheys Naturphilosophie. — G. Scholtz (Hg.). *Diltheys Werk und die Wissenschaften*. Göttingen: V & R unipress, S. 231–242
- Gliboff, Sander 2008. *H. G. Bronn, Ernst Haeckel, and the Origins of German Darwinism: A Study in Translation and Transformation*. Cambridge, MA: MIT Press
- Heidegger, Martin 1993. *Sein und Zeit*. 17. Aufl. Tübingen: Max Niemeyer Verlag
- Kallak, Henni-Heidi 1984. *Darvinism, selle eelkäijad ja edendajad*. Tallinn: Valgus
- Kalling, Ken 2012. Darwin Haeckeli varjus: Evolutsiooniõpetuse retseptisioonist Eestis. — *Ajalooline Ajakiri*, nr 3/4 (141/142), lk 287–308
- Kant, Immanuel 1790. *Critik der Urtheilskraft*. Berlin und Libau: Lagarde und Friederich
- Kull, Kalevi 1998. Baerian biology: evolution by means of organisms' interpretation. — G. L. Farre, T. Oksala (eds). *Emergence, Complexity, Hierarchy, Organization*. Espoo, pp. 197–200
- Kull, Kalevi 2001. Jakob von Uexküll: An introduction. — *Semiotica*, Vol. 134, No. 1/4, pp. 1–59

- K u l l, Kalevi 2018. Biosemiootika. — *Semiootika*. Toim. S. Salupere, K. Kull. Tartu: TÜ Kirjastus, lk 252–282
- K u l l, Kalevi, Mihhail L o t m a n 2012. *Semiotica Tartuensis*: Jakob von Uexküll and Juri Lotman. — *Chinese Semiotic Studies*, Vol. 6, pp. 312–323
- K u l l, Kalevi, Erki T a m m i k s a a r 2002. Baer, Tartu rütm ja looduse meloodia. — *Akadeemia*, nr 12, lk 2585–2589
- K ü h n e - B e r t r a m, Gudrun 2016. Zum Verhältnis von Naturwissenschaften und Geisteswissenschaften in der Philosophie Wilhelm Diltheys. — C. Damböck, H.-U. Lessing (Hg.). *Dilthey als Wissenschaftsphilosoph*. Freiburg/München: Verlag Karl Alber, S. 225–248
- L a u r i n g s o n, Gustav 2019. Katoliiklus ja evolutsionism 19. sajandi lõpus. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1012–1047
- L e s s i n g, Hans-Ulrich 2015a. Dilthey und Johannes Müller: Von der Sinnesphysiologie zur deskriptiven Psychologie. — H.-U. Lessing. *Die Autonomie der Geisteswissenschaften: Studien im philosophie- und wissenschaftsgeschichtlichen Kontext*. Nordhausen: Verlag Traugott Bautz, S. 98–113
- L e s s i n g, Hans-Ulrich 2015b. Dilthey und Helmholtz: Aspekte einer Wirkungsgeschichte. — H.-U. Lessing. *Die Autonomie der Geisteswissenschaften: Studien im philosophie- und wissenschaftsgeschichtlichen Kontext*. Nordhausen: Verlag Traugott Bautz, S. 114–131
- M a g n u s, Riin 2018. Jakob von Uexküll. — *Semiootika*. Toim. S. Salupere, K. Kull. Tartu: TÜ Kirjastus, lk 137–142
- M a y r, Ernst 2017. *Bioloogilise mõtte areng: Mitmekesisus, evolutsioon ja pärilikkus*. Tlk Ülo Maiväli, Sille Remm, Kristiina Vind. Tartu: TÜ Kirjastus
- M u l, Jos de 2013. Understanding nature: Dilthey, Plessner and biohermeneutics. — G. D'Anna, H. Johach, E. S. Nelson (Hg.). *Anthropologie und Geschichte: Studien zu Wilhelm Dilthey aus Anlass seines 100. Todestages*. Würzburg: Verlag Königshausen & Neumann, pp. 459–478
- M u l, Jos de 2016. The syntax, pragmatics and semantics of life: Dilthey's hermeneutics of life in the light of contemporary biosemiotics. — C. Damböck, H.-U. Lessing (Hg.). *Dilthey als Wissenschaftsphilosoph*. Freiburg/München: Verlag Karl Alber, pp. 156–175
- N e l s o n, Eric S. 2013. Between nature and spirit: Naturalism and anti-naturalism in Dilthey. — G. D'Anna, H. Johach, E. S. Nelson (Hg.). *Anthropologie und Geschichte: Studien zu Wilhelm Dil-*

- hey aus Anlass seines 100. Todestages. Würzburg: Verlag Königshausen & Neumann, pp. 141–160
- O t i s, Laura 2007. *Müller's Lab*. Oxford: Oxford University Press
- P u l t e, Helmut 2016. Gegen die Naturalisierung des Humanen. Wilhelm Dilthey im Kontext und als Theoretiker der Naturwissenschaft seiner Zeit. — C. Damböck, H.-U. Lessing (Hg.). *Dilthey als Wissenschaftsphilosoph*. Freiburg/München: Verlag Karl Alber, S. 63–85
- R i c h a r d s, Robert John 2002. *The Romantic Conception of Life: Science and Philosophy in the Age of Goethe*. Chicago & London: The University of Chicago Press
- R i c h a r d s, Robert John 2008. *The Tragic Sense of Life: Ernst Haeckel and the Struggle over Evolutionary Thought*. Chicago & London: The University of Chicago Press
- R i h a, Ortrun, Thomas S c h m u c k 2011. “Das allgemeinste Gesetz”: Karl Ernst von Baer (1792–1876) und die grossen Diskurse des 19. Jahrhunderts. Aachen: Shaker Verlag
- R o d i, Frithjof 2016. *Diltheys Philosophie des Lebenszusammenhangs: Strukturtheorie — Hermeneutik — Anthropologie*. Freiburg/München: Verlag Karl Alber
- S c h i e m a n n, Gregor 1994. Die Hypothesisierung des Mechanismus bei Hermann von Helmholtz. Ein Beitrag zum Wandel der Wissenschafts- und Naturauffassung im 19. Jahrhundert. — L. Krüger (Hg.). *Universalgenie Helmholtz*. Berlin: Akademie Verlag, S. 149–167
- S c h n ä d e l b a c h, Herbert 1991. *Philosophie in Deutschland 1831–1933*. 4. Aufl. Frankfurt am Main: Suhrkamp Taschenbuch Verlag
- S c h u l e n b u r g, Sigrid von der (Hg.) 1923. *Briefwechsel zwischen Wilhelm Dilthey und dem Graf Yorck von Wartenburg 1877–1897*. Halle (Saale): Verlag Max Niemeyer
- Z a m m i t o, John 2018. *The Gestation of German Biology: Philosophy and Physiology from Stahl to Schelling*. Chicago & London: The University of Chicago Press
- Z i c h e, Paul 2007. Wissenschaft als Weltanschauung, Weltanschauung als Wissenschaft. Der Darwinismus und die Verallgemeinerung von Wissenschaft um 1900. — K. Bayertz, M. Gerhard, W. Jaeschke (Hg.). *Weltanschauung, Philosophie und Naturwissenschaft im 19. Jahrhundert*. Bd. 2. *Der Darwinismus-Streit*. Hamburg: Felix Meiner Verlag, S. 186–205
- T o o l, Andrus 2014. *Objektiivsuse teema Wilhelm Dilthey vaimuteaduste-filosoofias*. Tartu: TÜ Kirjastus

- To o l, Andrus 2018. Wilhelm Dilthey akadeemiline elufilosoofia. — W. Dilthey. *Vaimne maailm: Sissejuhatus elufilosoofiasse*. Tartu: Ilmamaa, lk 329–434
- To r o p, Peeter, Mihail L o t m a n, Kalevi K u l l (eds.) 2004. *Sign Systems Studies*. Vol. 32, No. 1/2
- U e x k ü l l, Jakob von 1921 [1909]. *Umwelt und Innenwelt der Tiere*. Leipzig
- U e x k ü l l, Jakob von 2012. *Omailmad*. Koost. K. Kull, R. Magnus. Tlk Mari Tarvas, Krista Räni. Tartu: Ilmamaa
- V a l t, Maie 1977. *K. E. v. Baer ja darvinism: Etüüd arenguideede draamast bioloogias*. Tallinn: Valgus
- W i n d e l b a n d, Wilhelm 1993. Ajalugu ja loodusteadus. Tlk Marju Luts. — *Akadeemia*, nr 3, lk 490–505
- W u l f, Andrea 2017a. *Looduse leiutamine: Alexander von Humboldti uus maailm*. 1. raamat. Tlk Indrek Rohtmet. Tallinn: Ajakirjade Kirjastus
- W u l f, Andrea 2017b. *Looduse leiutamine: Alexander von Humboldti uus maailm*. 2. raamat. Tlk Anu Põldsam. Tallinn: Ajakirjade Kirjastus

ANDRUS TOOL (1960) on lõpetanud Moskva Ülikooli filosoofiateaduskonna filosoofia erialal (1984), filosoofiamagister (Tartu Ülikool, 1991), filosoofiadoktor (TÜ, 2014). Praegu TÜ filosoofia ajaloo lektor. *Akadeemias* avaldanud varem artiklid “Uuskantiaanlus kui teadusajastu kultuurifilosoofia” (1993, nr 4, lk 769–802); “Maailm kui kõnelus: Hans-Georg Gadameri filosoofilisest hermeneutikast” (1994, nr 6, lk 1198–1222) ja “Wilhelm Dilthey elufilosoofia ja hermeneutika” (2006, nr 8, lk 1798–1835) ning Immanuel Kanti, Wilhelm Dilthey ja Hans-Georg Gadameri tekstide tõlkeid.

KAKS RAAMATUTUTVUSTUST

Wilhelm Dilthey

Tõlkinud Andrus Tool

1876

Karl Ernst von Baer. *Reden, gehalten in wissenschaftlichen Versammlungen, und kleinere Aufsätze vermischten Inhalts*. 2. Teil: *Studien aus dem Gebiete der Naturwissenschaften*, 3. Teil: *Historische Fragen mit Hülfe der Naturwissenschaften beantwortet*. St. Petersburg, 1873/1876.*

Karl Ernst von Baer, üks Euroopa väljapaistvamaid loodusuurijaid, Venemaa Humboldt,¹ geniaalseim kõigist uurijaist organismide arenguloo vallas, on kõrges eas avaldanud rea kirjatöid, mis seovad loodusteadusi käesolevat ajastut erutavate tähtsaima-

Wilhelm Dilthey. *Gesammelte Schriften*. Bd. 17. *Zur Geistesgeschichte des 19. Jahrhunderts*. Aus "Westermanns Monatsheften": *Literaturbriefe, Berichte zur Kunstgeschichte, verstreute Rezensionen 1867–1884*. Hrsg. von Ulrich Herrmann. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1974, S. 342–345; *Gesammelte Schriften*. Bd. 15. *Zur Geistesgeschichte des 19. Jahrhunderts. Portraits und biographische Skizzen, Quellenstudien und Literaturberichte zur Theologie und Philosophie im 19. Jahrhundert*. Hrsg. von Ulrich Herrmann. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1970, S. 338–339.

*Kõned, mis on peetud teaduslikel koosolekutel, ning mitmesuguse sisuga väiksemad artiklid. 2. osa: Uurimused loodusteaduste alalt, 3. osa: Ajaloolised küsimused vastatuna loodusteaduste abil.

¹Alexander von Humboldt (1769–1859) — Saksa loodusteadlane. Siin ja edaspidi tõlkija märkused, kui pole märgitud teisiti.

1390

te ajalooliste ja filosoofiliste küsimustega. Tema kogumiku *Uurimusi loodusteaduste vallast* esimene osa, mis ilmus nüüd juba kümme aastat tagasi,² sisaldab biograafilisi kirjutisi koos mõne kõige üldisema küsimuse uurimisega — kaua kaalutud mõtted klassikalises vormis. Samal aastal üllatas ta — ajendatuna lähenevast viiekümneaastasest doktorijuubelist — publikut autobiograafiaga, mis valgustas tema teadusharu saatust tihedas seoses tema enda elusaatusega.³ Tema uurimuste äsja ilmunud kogumikest käsitleb üks loodusteaduste seoseid filosoofiliste küsimustega, teine nende seoseid ajalooliste küsimustega.

Filosoofilised kirjatööd sisaldavad kõigepealt uurimust välise looduse mõjust üksikute rahvaste sotsiaalsetele suhetele ja inimajaloole tervikuna. — Seesama tung, mis juhib loomi, kannustab inimesi kõigepealt oma loomalike vajaduste momentsele rahuldamisele, ent seejärel püüab inimene, loomadest kõrgemana, kindlustada seda rahuldamist tulevikus. Kui enesealalhoiu eest on muretetsetud, siis püüdleb ta rikkuse poole, et luua naudinguid sellest vajadusest kõrgemal, religioossete vajaduste rahuldamise poole, kunsti ja teaduse vaimsete algete poole. Inimese loomulikesse algetesse on kätketud ajendid, mis viivad inimkoosluste moodustamiseni ja seejärel sotsiaalsete olude edasise arenguni ning hoiavad ühtaegu neid olusid pidevas liikumises. — Ja see looduse mõju inimesele ilmneb kõigepealt nimelt toitumisoludes. Inimene toitub üksnes orgaanilistest ainetest ja kaugeltki mitte kõigist. Ta on võimeline aga külvama nisu seal, kus loodus enda hoolde jäetuna kasvatab üksnes tammesid, või nuumama tammetõrudega loomi, et endale toidust hankida. Ta on niisiis võimeline asendama algse loomuliku ainevahetuse enda eksistentsi jaoks kasuliku ainevahetusega. Küll sõltuvad loodussaadused ja niisiis ka inimese toitained eelkõige soojuse ja vee jaotumisest. Nende tegurite vastastikuse vahekorra võtab Baer kokku järgmiselt: “Rahvaste

²K. E. von Baer. *Reden, gehalten in wissenschaftlichen Versammlungen, und kleinere Aufsätze vermischten Inhalts*. 1. Teil: *Reden*. St. Petersburg, 1864. Toim.

³*Nachrichten über Leben und Schriften des Herrn Geheimraths Dr. Karl Ernst von Baer, mitgetheilt von ihm selbst*. Privatdruck, 1864; St. Petersburg, 1866. Toim.

ja kogu inimkonna saatus on justkui ette määratud nende elupai-
kade füüsiliste omadustega. See saatus areneb välja aga mõistagi
üksnes inimestele kaasasündinud tungide ja võimete kaudu.” —
Sellest tuleneb looduse silmapaistev mõju inimsoo saatusel. Kui
maakera telje kalle kindlaks kujunes, kui maismaa veest kerkis,
kui mäetipud tasandusid ja paikkonnad omandasid piirjooned, siis
oli sellega inimsoo saatus üldjoontes paika pandud ja suur maa-
ilmaajalugu on üksnes selle saatusel täidemin.

Veel suuremat huvi hakkab äratama teine uurimus eesmärgist
looduslikes protsessides.

See artikkel käsitleb kuulsa embrüoloogi pikaajalisi uurimu-
si. Juba kolmkümmend kolm aastat tagasi on ta käesoleva artikli
peamise mõtte väljendanud järgmisel viisil, mille kogu käsitus
meenutab nii siinkohal kui ka muidu päris sageli Herderi *Mõt-
teid inimkonna ajaloo filosoofiast*⁴: “Niisiis on maakera lihtsalt
inimese vaimse pärandi kasvulava ja looduse ajalugu üksnes selle
ajalugu, kuidas vaim saab üha enam mateeria üle võitu. See on-
gi loomise põhiidee, mille meeleheaks, ei, milleni jõudmiseks ta
laseb isenditel ja sigimisriidadel kaduda, et mõõtmatu mineviku
tellingutel üles ehitada olevik.”⁵ — Friedrich Albert Lange *Ma-
terialismi ajalugu*⁶ ja Ernst Haeckeli *Üldine morfoloogia*⁷ viisid
Baeri tagasi selle mõttere juurde. See artikkel leiab loomupära-
se ja tervemõistusliku käsitlusviisi kaitsmisena Haeckeli kirgliku
poleemika vastu kindlasti palju sõpru. Just loodusuurijate ring-
konnas on üha enam rünnakuid Haeckeli filosoofide vastu —
äsja, varsti peale käesoleva artikli ilmumist on oma vana teadus-
liku kaasvõitleja eest välja astunud Wilhelm His, Leipzigi ana-

⁴Johann Gottfried Herder. *Mõtteid inimkonna ajaloo filosoofiast*.
Tlk Krista Räni. Tartu: Ilmamaa, 2019. Toim.

⁵Vt K. E. von Baer. Looduse arengu üldisim seadus. — *Akadeemia*,
2018, nr 4, lk 604; tlk Anti Lääts. (Tõlget on siin mõnevõrra muudetud.)

⁶F. A. Lange. *Geschichte des Materialismus und Kritik seiner Be-
deutung in der Gegenwart*. Iserlohn, 1873. Toim.

⁷E. Haeckel. *Generelle Morphologie der Organismen*. 2 Bde. Ber-
lin, 1866. Toim.

toom, kes on Baeri embrüoloogia probleemi edasi arendanud;⁸ sellega saab otsus Haeckeli uue natuurfilosoofia üle Saksamaal küllap otsustatud. — Kaemus, mida Baer siin Haeckeli vastu põhjendab, on seesama, mida mõned väljapaistvad filosoofid, nagu Rudolf Hermann Lotze, on Leibnizi eeskujul selle keerulise probleemi lahendusena arendanud: paratamatus loodusfaktide seostamises ei ole vastuolus nende faktide teleoloogilise tähendusega; iga uus lüli selles seostamises — selline uus lüli oleks Darwini teooria, kui see oleks päriselt tõestatud — selgitab üksnes lähemalt seda põhjuslikku seost, ent ei riiva nende faktide teleoloogilist tähendust. Niisugusel käsitlusel pole tõesti ohtu sattuda vastuollu loodusuurimisega, üksnes Kanti *Otsustusjõu kriitikaga*⁹ ja selles arendatud põrmustava kriitikaga traditsiooniliste teleoloogiliste ettekujutuste kohta tuleb sel vahekordi selgitada.

Ajaloolised küsimused äratavad iseäranis kõigi nende huvi, kes tegelevad antiikajaga, sest need artiklid kuuluvad sellesse valdkonda. Aga nende klassikaline vorm paelub küllap ka laiemaid ringkondi nagu oskuslikkuskski, millega loodusteaduslike vaateid ajaloo probleemide lahendamisel rakendatakse. — Esimene artikkel käsitleb kuulsat lugu luikede laulust, mis läbib kogu antiikaega; Baeri järgi laheneb see vaidlusküsimus nii, et ükski luigeliik ei laula moduleerivalt, küll aga toovad laululuiged kuuldavale üksikuid valjusid helisid, mis luigeparves kujunevad mõjuvaks kontserdiks. — Teine artikkel käsitleb Odysseuse eksirännakute tegevuskohta. Tutvumine Musta merega mitmes kohas, paikonna võrdlemine Homeroose kirjeldustega on viinud väljapaistva

⁸Arvatavasti on silmas peetud Wilhelm Hisi (1831–1904) kirjutist “Meie kehavorm ja selle tekkimise füsioloogiline probleem” (“Unsere Körperform und das physiologische Problem ihrer Entstehung”, 1874), milles autor seab kahtluse alla selle viisi teadusliku tõsiseltvõetavuse, kuidas Haeckel raamatus *Looduslik loomislugu* (Natürliche Schöpfungsgeschichte, 1868) põhjendab oma teesi biogeneetilise seaduse kohta.

⁹Immanuel Kant, *Kritik der Urteilkraft* (1790).

loodusuurija vaatekohale, et Homerose kirjeldatud kimmerlasi¹⁰ tuleks otsida just sealt, kus me hiljem kimmerlased kaheldamatult leiame; laistrügoonide¹¹ lahe arvab ta olevat Balaklava¹² lahe; sellega oleks kummutatud väide, et vanad kreeklased ei tundud Pontos Euxeinose¹³ põhjakaldaid. Kerkib küsimus, kumb kannab kindlamalt, kas looduseuurija silm või filoloogi tõlgenduskunst. Veel laiahaardelisem on kolmas artikkel kuningas Saalomoni Ofirist,¹⁴ mis jõuab Vana Maaailma kaubandussidemete kaudu täiesti uute tulemusteni. — Kuid me ei soovi lugejast ette rutata ega röövida talt täit rõõmu, jälgida nende probleemide põnevat esitust kuni lahendusteni.

1899

Remigius Stölzle. *Karl Ernst von Baer und seine Weltanschauung*. Regensburg, 1897.*

Karl Ernst von Baer oli vaid 17 aastat noorem kui Schelling. Ta kuulus meeste hulka, kes Saksamaal objektiivse idealismi filosoofilise universaalsuse, selle filosoofiavoolu poolt uuendatud mõtted loodusterviku ühtsusest ja arengust ühendasid täpse loodusuurimise vaimuga, mida iseäranis Prantsusmaalt siia kandus. Vanim neist oli 1769 sündinud Alexander von Humboldt, vanem veel kui Schelling. Humboldt oli oma nooruses olnud lähedases teadusli-

¹⁰Kimmerlased ehk kimmerid, 8.–7. sajandil eKr Musta mere põhjakaldal elanud rändhõim. Kimmerlastest on juttu Homerose *Odüsseia* üheteistkümnendas laulus.

¹¹Laistrügoonid — inimsööjatest hiiglased, kellest jutustatakse Homerose *Odüsseia* kümnendas laulus.

¹²Balaklava — varasemal ajal iseseisev linn Krimmi poolsaarel, tänapäeval osa Sevastopolist.

¹³Must meri.

¹⁴Ofir — rikkuse poolest kuulus sadam või regioon, mida mainitakse Piiblis, eelkõige Vanas Testamendis. Kuningas Saalomonile saadeti sealt kulda, hõbedat, kalliskive ja muud kallihinnalist.

* *Karl Ernst von Baer ja tema maailmavaade.*

kus suhtes natuurfilosoof Ritteriga.¹⁵ Mõte looduse ühtsusest võttis tema kombineerivas, kirjeldamises, võrdlemises, seostamises suunitletud vaimus uue kuju. Baerist noorem oli 1801. aastal sündinud Gustav Theodor Fechner.¹⁶ Ja veel 1801. aastal sündinud Johannes Mülleri esimestest kirjutistest paistab välja seos Goethe ja temast mõjutatud meeleeu natuurfilosoofilise käsitlusviisiga.

Baer, kes oli sündinud ühes Eestimaa mõisas 1792. aastal, sakslane päritolult ning varakult Tallinnas ja hiljem meditsiinitudengina Tartus saksa kirjandusega tutvunud, külastas 1814–1817 Saksamaad ja peale põgusat peatumist Viinis saabus 1815. aastal Würzburgi. Seal leidis ta Döllingeris endale teadusliku juhendaja ja võrdlevas anatoomias oma elutöö peateema.

1803. aastal oli Würzburgi tulnud Schelling. Nagu kõikjal, kutsus ta ka siin esile kirglikku vihkamist ja armastust. Nõnda nagu ta tookord sõlmis eluaegse sõpruse Martin Wagneriga,¹⁷ nagu tal kujunes sügav läbikäimine Joseph Windischmanniga, nii tekkis tal tookord ka suhe võrdleva anatoomi Döllingeriga. Sest viimase teos *Inimorganismi loodusõpetuse põhijooned* (1805)¹⁸ kuulub Schellingi natuurfilosoofia juurde. Aga juba Döllingeri töös leiab aset meetodi muutumine, mida seejärel järgib ka Baer. Baer jutustab, kuidas Döllinger oma kriitilise aru ja reeglipärase fantaasiaga jõudis peatselt äratundmisele, et füsioloogiliste nähtuste seosele tuleb läheneda üksikasjalike vaatlustega, mitte alustades printsiipidega kõige keerulisemate ja üldisemate probleemide kohta. Selles, et Döllinger pürgis üksikute nähtuste vaatluselt eksperimendi ja võrdluse abil loodusseose tunnetamisele, vaimustavas veendumuses, et seda pürgimust on võimalik rahuldada,

¹⁵Johann Wilhelm Ritter (1776–1810) — Saksa natuurfilosoof ja füüsik.

¹⁶Gustav Theodor Fechner (1801–1887) — Saksa loodusteadlane, psühholoog ja filosoof.

¹⁷Johann Martin von Wagner (1777–1858) — Saksa skulptor ja maalikunstnik.

¹⁸Ignaz Döllinger. *Grundriss der Naturlehre des menschlichen Organismus: Zum Gebrauche bei seinen Vorlesungen*. Bamberg und Würzburg, 1805. Toim.

oli kätketud sütitav jõud, tänu millele ta rajas võrdleva anatoomia koolkonna. Juba tookord hakkas Baerile koitma, “et loodus järgib oma moodustistes teatud üldisi teemasid ja et ta neid teemasid üksikutes liikides varieerib” — Baeri poolt hiljem teoks tehtud tüüpideõpetuse tuum. Ja juba juhib Döllingeri kaua endas kantud plaan kirjeldada tibu esmast arenemist munas, Baeri enda osavõtt selle plaani teostamisest sellega, et ta kutsub oma kaasmaalase ja sõbra Panderi¹⁹ Würzburgi Döllingeriga koostööle, nüüdsest Baeri arengulooliste tööde suunda jätkama, millel oli määratud saada tema elu põhisisuks.

Veel üks teine natuurfilosoof mõjutas tookord Baeri isiklikult — botaanik Nees von Esenbeck. Baer imetles teda kui “loodusuurijat selle sõna tõelises tähenduses”. Lisaks kuulas Baer natuurfilosoofilist loengut J. J. Wagnerilt, kelle Schelling oli oma mõttekaaslasena Würzburgi kaasa toonud. Ent talle hakkas vastu tühi skematism, millega Wagner läks Schellingist endast hoopis kaugemale.

Pärast lühiajalist peatumist Berliinis talvel 1816/1817 algab tema ülimalt viljakas Königsbergi aeg. Veel kord katsub ta sel ajal natuurfilosoofias selgusele jõuda. Sel eluperioodil on ta mõjutatud kahest teosest — Lorenz Okeni *Natuurfilosoofiast*²⁰ ja Steffensi teosest *Kaastööd Maa sisemise loodusloo kohta*.²¹

Kuidas sellel alusel sündisid Baeri loodusteaduslikud avastused, jääb siinkohal arutamata, kuid see loodusuurija tegeles kogu elu aina filosoofilise süsteemi otsimisega oma loodusteaduslikele vaadetele, ja Stölzle raamat, mis seob Baeri laialipillatud mõttearendused tervikuks, on vaatamata mitmetele puudustele siiski ülimalt kasulik ja õpetlik seetõttu, et Baerile endale ei olnud määratud oma hõlmava filosoofilise teose plaani teoks teha. 1863. aastal kirjutas ta ühele sõbrale: “Mul oli küll kunagi soov ja lootus teha katset pakkuda seostatud käsitluste kaudu pilt sellest,

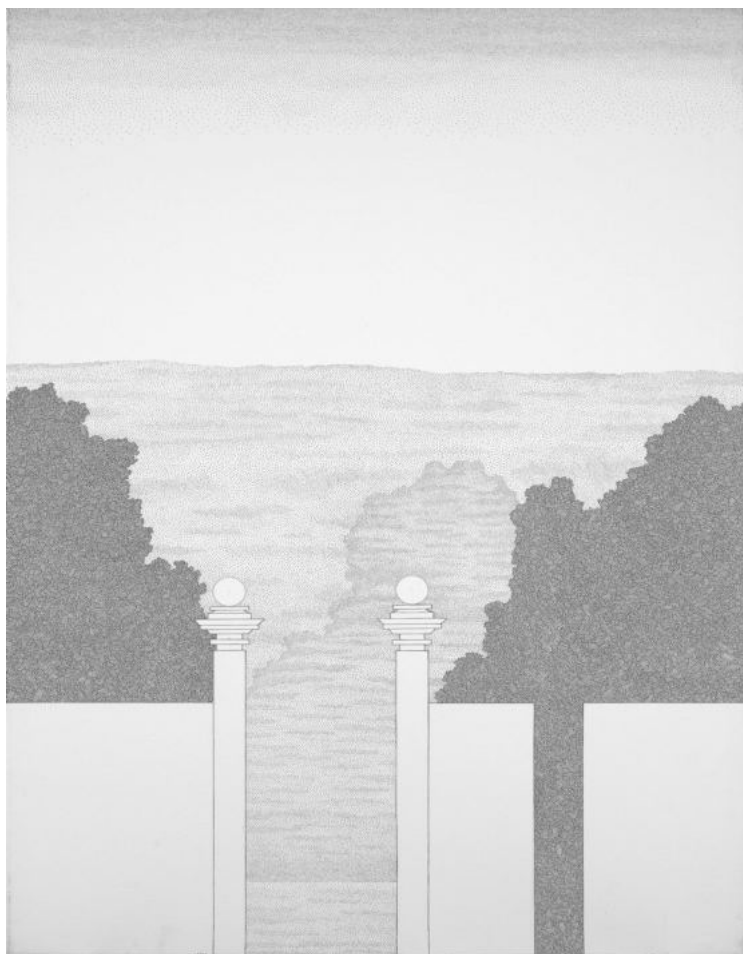
¹⁹Christian Heinrich Pander (1794–1865) — baltisaksa zooloog, embrüoloog ja paleontoloog. *Toim.*

²⁰L. Oken. *Lehrbuch der Naturphilosophie*. Jena, 1809–1811. *Toim.*

²¹Henrik Steffens. *Beiträge zur inneren Naturgeschichte der Erde*. Craz, 1801. *Toim.*

kuidas loodusloolisest alusest lähtudes ja loodusloolisest materjalist ülesehitatult peaks maailm meis olema kujunenud. Et seda järjepidevalt või vähemasti soodsatel hetkedel teoks teha, läksin ma Akadeemiast erru ja tahtsin Tartusse või välismaale siirduda. Aga ma kardan, et olen hiljaks jäänud. Sõber hiis ja madam vaimunõtrus raputavad liialt tõsiselt mu elumasinat.” Tema süsteem oli iseäranis rajatud “sihikindluse” mõistele, ja kes tema ideede noorusliku tulisusega arendamist omal ajal kuulas, peab rõõmus-tama, et need ideed on nüüd Stölzle raamatus, ehkki ebatäiusli-kult, kokku koondatud.

WILHELM DILTHEY (1833–1911) oli Saksa filosoof. *Akadeemias* on varem ilmunud tema “Hermeneutika tekkimine” (1991, nr 5, lk 1036–1069; tlk ja järelsõna A. Tool) ja “Teiste isikute ja nende eluavalduste mõistmine” (2006, nr 8, lk 1779–1796; tlk A. Tool).

MARE VINT. Park X: Värav (2010)

RASKE TEE TÄHTEDE POOLE

Laurits Leedjärv

Teame ju kõik mõttetera *per aspera ad astra* — läbi raskuste tähtede poole. Tähtede mõistesse võivad selles sententsis mahtuda niihästi realistlikud soovid, täitumatud unistused kui ka midagi lausa materiaalselt, näiteks uus maja või auto. Võib aga läheneda ka sõna-sõnalt ja mõeldagi tähtede all seda, mida kreeka keelest ladina keelde tulnud sõna *aster* algselt tähendas — taevatähti. Päriliselt tähtede poole reisimist pole inimesed veel selgeks saanud. Selle tagasihooldlikum aseaine — inim mõistuse ja -kätega loodud aparaatide lennutamine Maa-lähedasse kosmosesse ning Päikese-süsteemi planeetide, asteroidide ja kuude juurde — on kahtlemata olnud raske tee paljude ebaõnnestumistega, mis kahjuks on kaasa toonud ka inimohvreid.

Selle kirjatüki teema ei ole siiski kosmonautika katsumusterohe ajalugu. Esimene osa seda küll natuke puudutab, kuid peaaegu kandub raskustele, mida inimesed ise oma käitumise, tegevuse või tegevusetusega, rumaluse või teadmatusega on seadnud tähtede uurimise ehk laiemalt, astronoomia arengu tee. Teaduse ajalugu ei ole kunagi olnud päris sirgjooneline. Tagantjärele tundub, et inimene ise on, sageli tahtmatult, jõnkse veelgi juurde teinud. Järgnevad lood võiksid õpetlikult näidata, kuidas teaduse puhulgi kehtivad tuntud ütlused ja vanasõnad “Usalda, aga kontrolli”, “Veri on paksem kui vesi”, “Ära mine võõrasse kloostrisse oma seadustega”. Mõneti subjektiivse valikuga võtan lähema vaatluse alla kolm alateemat, milles vaatlen 20. sajandi teise poole sündmusi, kui astronoomiliste vaatluste iseloom hakkas muutuma. Kosmoseajastu algus võimaldas viia teleskoope Maa-kesksele orbiidile, väljapoole atmosfääri. Ka maapealsetele

teleskoopidele hakati otsima võimalikult selge taevaga asukohti mägedes. Nende muutustega kaasnenud probleemidest ja raskustest kõnelevad Hubble'i kosmoseteleskoobi saaga, Euroopa astronoomide edukas tegevus Tšiilis, mida on raputanud maavärinad ja vaidlused maaomandi üle, ning Havai kolmekümnemeetrise teleskoobi lugu, mis pole tänini lõpplahenduseni jõudnud. Loode-tavasti leiavad neist teisel pool maakera sündinud juhtumustest ja õppetundidest midagi huvitavat ja kasulikku ka Eesti teadlased ning kõik lugejad, keda huvitab teaduse lähiajalugu ja köögipool.

HUBBLE'I KOSMOSETELESKOABI SAAGA

Pikk tee ideest teostuseni

Hubble'i kosmoseteleskoop (kasutame edaspidi lühendit HST — *Hubble Space Telescope*) on kahtlemata kõige tuntum ja tulemuslikum teleskoop, millega tehtud teedrajavatest avastustest on kuulnud ja mille imetabaseid taevapilte näinud vist suurem osa maailma kirjaoskajast inimkonnast. HST “peremees”, USA kosmoseagentuur NASA, on teleskoobi saatmist orbiidile pidanud astronoomia suurimaks edusammuks pärast seda, kui Galileo Galilei (1564–1642) nelisada aastat tagasi teleskoopvaatlusi alustas. HST vastupidavus 30 aasta jooksul annab lootust, et ta võib tööd jätkata veel kümmekond aastat, olles partner ja vanem vend uuele James Webbi kosmoseteleskoobile (JWST). Ometi ei ole Hubble'i teleskoobi lugu katkematu edulugu; tee tippu on olnud konarlik ja käänuline. Peaaegu võinuks juhtuda, et kosmoseteleskoobist oleks saanud üks inimkonna kallemaid ebaõnnestumisi.

Ideed saata teleskoop ümber Maa tiirlema mainis üks kosmonautika isasid, Hermann Oberth (1894–1989) juba sajand tagasi (Oberth 1923: 85). Tõsisemalt võttis kosmoseteleskoobi oma südameasjaks astronoom Lyman Spitzer jr (1914–1997) alates aastast 1946 (Spitzer 2001). Eelised maaapealse teleskoobi ees on ilmsed: taevas on kosmoses alati pime ja pilvitu ning puudub atmosfääri turbulentsete liikumiste segav mõju, mistõttu tähekuju-tised on tunduvalt teravamad ehk teaduslikumas keeles: on või-

malik saavutada suurem nurklahutus. Teiseks avardab kosmos tohutult vaadeldavat lainepikkuste skaalat: kättesaadav on nii lühilaineline ultraviolet- ja röntgenikiirgus kui ka suurema lainepikkusega infrapunakiirgus, mis Maa atmosfäärist läbi ei tule. Loomulikult ei saanud teleskoopi kosmosesse viia enne kosmoseaastu algust 1957. aastal. Mõned katsetused väikeste teleskoopidega 1960. aastatel ning Lyman Spitzeri veenmistöö suutsid viia NASA 1968. aastal põhimõttelise otsuseni ehitada suur kosmoseteleskoop läbimõõduga kolm meetrit ja saata see orbiidile 1979. aastal. NASA esialgsed kalkultatsioonid andsid ettevõtmise maksumuseks 400–500 miljonit dollarit, kuid see oli USA Kongressi meelest liig mis liig. 1975. aastal õnnestus kaasosaliseks saada äsja kahest organisatsioonist kokku pandud Euroopa Kosmoseagentuur (ESA). See ja veel rohkem peapeegli läbimõõdu vähendamine 2,4 meetrini aitas NASA osalust kaks korda vähendada: 1977. aastal nõustus Kongress kosmoseteleskoobi rahastamisega 200 miljoni dollari ulatuses.

Raha käes, otsustati teleskoop kosmosesse saata 1983. aastal. NASA peakorter määras projekti eest vastutama Marshalli kosmoselendude keskuse. Kibekähku hakati otsima lepingupartnereid, kes keeruka instrumendi valmis ehitaksid. Optika eest vastutajaks sai firma Perkin-Elmer, mehaanilise konstruktsiooni ja tugisüsteemide valmistajaks valiti Lockheed, päikesepaneelid jäid ESA hooleks. Pakkumise võitnud Perkin-Elmer lubas kasutada 2,4-meetrise läbimõõduga peapeegli lihvimiseks täiesti uutset, arvuti abil juhivat lihvimismasinat. NASA oli sellega nõus, kuid käskis Perkin-Elmeril tellida tagavarapeegel teiselt pakkujalt, Kodakilt. Lõpuks sai tellimuse ka kolmas pakkuja, Itek. Etteruttavalt võib öelda, et Kodaki peegel on nüüd eksponeeritud riiklikus lennunduse ja kosmose muuseumis Washingtonis ning Iteki peeglist tehti maapealne teleskoop Magdalena Ridge'i observatooriumisse New Mexico osariigis.

Peapeegli valmimine ja kogu optilise süsteemi kokkupanek Perkin-Elmeris venis. Probleeme oli ka teistel firmadel. Kui peapeegel 1981. aasta maikuus valmis, oli raha kulunud tunduvalt rohkem, kui esialgu plaanitud. Oli selge, et 1983. aastal teleskoop kosmosesse ei jõua. NASA määras uueks stardiajaks 1984. aasta

oktoobri. Kokkuhoiuks peatati töö peegli koopiate kallal. Mahajäämine graafikust Perkin-Elmeris aga järjest kasvas, keskmiselt ühe kuu võrra kvartalis. NASA oli jälle sunnitud stardiaega edasi lükkama kõigepealt aprillini 1985, siis märtsini 1986 ja lõpuks oktoobrini 1986. Teleskoop oli selleks ajaks maksma läinud juba 1,175 miljardit dollarit! Tagantjärele on lihtne neid arve ja kuu-päevi kiretult kirja panna, kuid sellest, millised kired valitsesid 1980. aastate algul NASA peakorteris ja Marshalli kosmoselendude keskuses, annab mõningast aimu peatükk keskuse ajalugu käsitlevas raamatus (Dunnar, Waring 1999). Kõigi üksikasjade väljatoomine oleks liiga piinav ja aeganõudev. Ühe hea asjana jääb sellest pikast loost mulje, et võib-olla tänu venimisele saigi teleskoop Hubble'i nime. Edwin Powell Hubble (1889–1953) on olnud üks läbi aegade kuulsamaid USA astronoomide. Ta tegi kaugete galaktikate vaatluse teel kindlaks, et universum paisub, ja sõnastas paisumise kvantitatiivse seaduse. Tõsi, viimasel ajal on Hubble'i au selles avastuses veidi vähenenud. 2018. aasta sügisel võttis Rahvusvaheline Astronoomialiit vastu otsuse, milles soovitatakse edaspidi kasutada “Hubble'i seaduse” asemel nimetust “Hubble'i-Lemaître'i seadus”. Belgia vaimulik ja astronoom Georges Lemaître (1894–1966) oli juba kaks aastat enne Hubble'it avaldanud vähe tuntud prantsuskeelses ajakirjas artikli, milles väljendas mõtet universumi paisumisest ja sellega seotud galaktikate punanihke võrdelisusest kaugusega (Lemaître 1927). Sellest hoolimata on kosmoseteleskoobile 1983. aasta oktoobris antud Hubble'i nimi väärikas ja kohane. Varem kasutati lühendit LST (Large Space Telescope, kuigi mõned NASA töötajad arvasid, et see tähendab “Lyman Spitzer Telescope”).

Kahe katastroofi vahel

Kui Perkin-Elmer oli teleskoobi optilised elemendid Lockheedile üle andnud, hakkasid ka seal ilmnema juhtimisprobleemid ning raha ja aja ülekulu. 1985. aasta suveks hinnati mahajäämust umbes kolmele kuule ja ülekulu 30 protsendile. Jaanuaris 1986 oli NASA siiski kindel, et HST saatmine orbiidile oktoobris 1986 on võimalik. Kuid siis tuli katastroof. . . 28. jaanuaril 1986

juhtus üks kosmonautika ajaloo traagilisimaid õnnetusi, kui kosmosesüstik Challenger 73 sekundit pärast starti plahvatas ja kõik seitse astronauti hukkusid. Inimelu on püha, kuid me ei hakka siinkohal süvenema selle katastroofi põhjustesse, nagu ka mitte kosmosesüstiku Columbia hävimisse maandumisel 1. veebruaril 2003, kui hukkus samuti seitse inimest. Challengeri katastroofi järel peatati kõik kosmosesüstikute lennud 32 kuuks, septembrini 1988. HST, mis oli selleks ajaks peaaegu valmis, jäi määramata ajaks ootele, aga mitte kuskil laonurgas, vaid tolmuvas puharuumis, elektri- ja jahutussüsteemid töötamas. Iga kuu ootamist läks maksma kuus miljonit dollarit. Samas said insenerid ja teadlased lisaaega süsteemide kontrollimiseks ja täiustamiseks. Näiteks vahetati kapriissed nikkel-kaadmiumakud välja nikkel-vesinikakude vastu, mida polnud küll varem kosmoses katsetatud, kuid mille usaldusväärsust kinnitasid Marshalli keskuse laborites imiteeritud tingimustes tehtud eksperimendid.

Lõpuks jõudis kätte kauaoodatud stardikuupäev, 24. aprill 1990. Kurioosel kombel sai toleks ajaks hädavaevu valmis tarkvara HST juhtimiseks Maalt (Wilford 1990). Start kosmosesüstiku Discovery pardal läks edukalt, HST jõudis ettenähtud orbidile umbes 540 kilomeetri kõrgusel maapinnast. Tõsi, juhtimissüsteemides ilmnas ka probleeme ja vahel läks teleskoop üldse nn turvarežiimi ehk lülitus peaaegu välja. Peagi leiti, et põhjus on päikesepaneelide vibratsioonis, mis ei luba teleskoopi korralikult suunata ega paigal hoida. Tarkvara uuendamisega teleskoobi juhtarvutis õnnestus see probleem lahendada. 21. mail 1990 saadi esimene proovifoto kaksiktähest, mis andis lootust, et teleskoop vastab ootustele. Samal ajal kui Eesti, Läti ja teiste meie kandi maade astronoomid — ja muidugi muud inimesed ka — nautisid lühimat suveööd jaanitulede ümber, 23.–24. juunil 1990, algasid HST tõsisemad proovivaatlused. Nende tulemuseks oli pehmelt öeldes pettumus. Õhus oli katastroofi hõngu...

Liiga lame peegel

Teleskoopi, mis pidi olema võimeline tabama taskulambi sähetatust Kuul ja mille tekitatud tähekujutistes pidi 70 protsenti

valgusest koonduma 0,1-kaaresekundilise läbimõõduga ringi, ei saanud korralikult fokuseerida. Fotod jäid uduseks. Tähekujutised — kuigi paremad kui mis tahes maapealse teleskoobiga saadud — olid laialivalguvad: 70 protsenti valgusest koondus 0,7-kaaresekundilisse ringi. Asjatundjatele sai üsna ruttu selgeks, et mängus on klassikaline optiline moonutus — sfääriline aberratsioon — ja see ei esine mitte pildistavates kaamerates, vaid teleskoobis endas, kas pea- või sekundaarpeeglis või mõlemas. Teiste sõnadega, peegel ei koonda kõiki valguskiiri ühte fookusesse, vaid fookuse asukoht sõltub sellest, milliselt peegli osalt valgus peegeldub. HST nõgusa peapeegli pind on hüperboolse kujuga. Selgus, et see hüperbool oli lihvitud servadest liiga lamedaks 2,2 mikromeetri võrra, mis on umbes 1/50 inimese juuksekarva paksusest. Kuid sellest piisas, et teleskoop ei andnud loodetud teravust, ning et senaator Barbara Mikulski sattus raevu kahe miljardi dollari kulutamise pärast tarbetule monstrumile ja et NASA sattus löögi alla, kui senaator Al Gore meenutas, et see on juba teine kord viie aasta jooksul, kui NASA kvaliteedikontroll on lasknud läbi suure eksimuse — esimene oli viga tahke kütuse kiirendites, mis põhjustas Challengeri katastroofi.

NASA moodustas asjaolude uurimiseks komisjoni, mille esimeheks sai reaktiivliikumise labori direktor Lew Allen. 1990. aasta detsembri alguseks valmis nn Alleni raport (Allen 1990). Loomulikult hakkas komisjon välja selgitama, kuidas kontrolliti peegli õiget kuju lihvimisel firmas Perkin-Elmer, mis tolleks ajaks oli saanud nimeks Hughes Danbury Optical Systems, Inc. Suurte hüperboolsete peeglite lihvimine on väga keeruline ülesanne, selle kvaliteeti ei saa kontrollida nii, nagu olevat teinud Naissaarelt pärit teleskoobimeister Bernhard Voldemar Schmidt (1879–1935) — oma ainsa terve käe sõrmedega. HST peapeegli pinna kuju pidi vastama arvutatule täpsusega 10 nanomeetrit. Sellise täpsuse saavutamiseks kasutatakse pinna kuju kontrollimisel nn nullkorrektorit. Enamasti on need refraktori tüüpi ehk läätsepõhised. Perkin-Elmer võttis aga kasutusele uudse, reflektori tüüpi ehk peeglipõhise nullkorrektori, mis pidi andma suurema täpsuse. Kontrollimine näitas, et peegli kuju on ideaalilähedane. Kuid Perkin-Elmer vaikis maha, et varasem

kontrollimine refraktori tüüpi nullkorrektoriga oli näidanud sfäärilist aberratsiooni. Firma spetsialistid uskusid jäägitult reflektori tüüpi korrektorit. Tagantjärele tarkusena võib öelda, et NASA Marshalli keskus usaldas omakorda Perkin-Elmerit liiga palju ega näinud probleemi selles, et nii vastutusrikkaks kontrollimiseks kasutati ainult ühte instrumenti, mis pealegi polnud ametlikult sertifitseeritud.

Mis siis ikkagi valesti läks? Õnneks oli seesama õnnetu nullkorrektor firmas seisnud kümmekond aastat täpselt samasuguses olekus, nagu ta HST peapeegli kontrollimisest jäi. Tänu sellele sai kindlaks teha, et selles keerukas optilises instrumendis oli üks pisike, väljaläätseks nimetatud element paigutatud õigest asukohast 1,3 millimeetrit tahapoole. Arvutused näitasid, et see viga põhjustab täpselt sellise sfäärilise aberratsiooni, mis teleskoobi juures tuvastati. Kontrollija näitas lihvimise käigus, et kõik on õige, aga kontrollija ise oli valesti kokku pandud! Pinna täpsus 10 nm saavutati, kuid peegli servades erines see pind õigest 2200 nm võrra.

Prillid parandavad vea

Muidugi ei tähendanud need nanomeetrid, et Hubble'i teleskoop oleks täiesti kasutu olnud. Ta oli ikkagi vähemalt sama hea kui parimad maapealsed teleskoobid. Ja mis kõige tähtsam, viga sai parandada. Selleks polnud vaja lihvida uut peeglit ega tuua teleskoopi peegli vahetamiseks Maale. Et viga oli nii täpselt kvantifitseeritav, sai seda ravida põhimõtteliselt samamoodi nagu inimeste lühi- või kaugenägelikkust: prillidega. Õnneks oli HST töö kavandatud nii, et selle juures hakkavad käima kosmosesüstikud, mille meeskond vahetab aeg-ajalt kaameraid ja spektrograafe ning teeb vajalikke hooldustöid. Esimene selline teeninduslend oli planeeritud detsembrisse 1993. Selle ajani tehti teleskoobiga neid vaatlusi, mis võimalik. Samas oli piisavalt aega "prillide" projekteerimiseks ja valmistamiseks. See seade, koodnimega COSTAR (Corrective Optics Space Telescope Axial Replacement), sai ühe ajaloo keerukaima avakosmoses tehtud tööga paika 7. detsembril 1993 ning pärast proovivaatlusi võis NASA 13. jaa-

nuaril 1994 teatada, et Hubble'i kosmoseteleskoop on täiesti korras. Edaspidi projekteeriti uued kaamerad ja muud lisaseadmed juba HST peapeegli sfäärilist aberratsiooni arvestades. Viimase teeninduslennuga 2009. aasta maikuus toodi tööta jäänud COSTAR tagasi Maale ning see on nüüd eksponeeritud Washingtonis riiklikus lennunduse ja kosmose muuseumis.

Kogu Hubble'i kosmoseteleskoobi lugu oli NASA-le ja selle Marshalli keskusele korralik õppetund suurte projektide juhtimisest ja rahastamisest. Andrew J. Dunnar ja Stephen P. Waring (1999) kirjutavad palju suhtlemisprobleemidest Marshalli keskuse ja Perkin-Elmeri vahel ning viimase töökultuurist. Üks takistus oli see, et nii Perkin-Elmer kui ka Lockheed täitsid suuri sõjalisi tellimusi ja see piiras NASA inimeste füüsilist kohalolekut neis firmades. Pentagon oli isegi NASA-le peale surunud (või nendega kokku leppinud?) inimeste piirarvu, kes võivad HST heaks töötada; Marshalli keskuse puhul oli see esialgu 90. Töö käigus neid piiranguid leevendati, kuid inimtööjõust oli sellegipoolest sageli puudus. Ja muidugi oli puudu raha. Kuigi Kongressi lubatud 200 miljonist dollarist oli tegeliku töö alguseks saanud 475 miljonit, oli seda ikkagi lootusetult vähe. Marshalli keskuse juhtide sõnul polnud neil isegi piisavalt reisiraha, et käia korrapäraselt oma Alabama osariigis Huntsville'is asuvast keskusest Perkin-Elmeris, mis paiknes 1600 kilomeetri kaugusel Connecticuti osariigis Danburys. Lõpuks kujunes HST maksumuseks üle kahe miljardi dollari. Kuni suure hadronite põrguti valmimiseni CERNis oli Hubble'i teleskoop maailma kalleim teadusinstrument. Õnneks on ta täitnud ja isegi ületanud astronoomide ootused, rahuldanud miljonite inimeste uudishimu ning pakkunud rohkesti silmailu. Ka senaator Barbara Mikulski oli lõpuks rahul. HST orbiidile saatmise 25. aastapäeval ütles ta, et Hubble on mitu korda ümber kirjutanud astronoomia õpikuid ja jutustanud meile universumist lugusid, mida me muidu poleks iial kuulnud. Ja kõigele lisaks maksis Perkin-Elmer NASA-le 25 miljonit dollarit valuraha. Lõpp hea, kõik hea.

EUROOPLASED TŠIILIS: EDULUGU VÄIKESTE KÕRVALEKALLETEGA

Euroopa astronoomia taaskäivitamine

Tuleme nüüd kosmilistest kõrgustest tagasi maa peale. Muidugi on vaatlustingimused kosmoses võrratult paremad kui ükskõik missuguses maapealses observatooriumis, kuid nagu nägime, on kosmoseteleskoopide ehitamine väga kallid ja aeganõudev ettevõtmised. Palju tööd jääb ikkagi teha maapealsetele teleskoopidele. Ka need on kallid ja keerukad instrumendid ning sellepärast ei tasu nende kohavalikul lähtuda mitte sellest, kus astronoomid elavad ja töötavad, vaid sellest, kus neid saaks maksimaalselt ära kasutada. Teiste sõnadega, tuleb leida hea astrokliimaga koht, kus oleks palju pilvituid öid ja rahulik atmosfäär tagaks teravad stabiilsed tähekujutised, rääkimata juba segava linnavalguse puudumisest. Lihtne loogika ütleb, et selliseid kohti tasub otsida mägedest, kus pilved jäävad enamasti allapoole. Tõepoolest, astronoomid on end sisse seadnud üsna mitmel mäel üle maailma. Eriti meeldib neile Tšiili. Sinna on oma vaatlusbaasid teiste hulgas rajanud suur ja võimas rahvusvaheline organisatsioon Euroopa Lõunaobservatoorium, mille kohta kasutatakse lühendit ESO (European Southern Observatory). Edasises jutus toetun suuresti Claus Madseni haaravale ja inforikkale raamatule (Madsen 2012), mille ta kirjutas ESO 50. aastapäevaks ja mille pealkiri *Kalliskivi mäetipul* iseloomustab üht tehnoloogia tippsaavutust. Siinkohal kirjeldan pigem viperusi ja raskusi selle kalliskivi sünniloos, aga need on vaid mõned kõrvalekalded ESO üldiselt ikkagi edukast tegutsemisest Tšiilis.

Pärast Teist maailmasõda vajas Euroopa taaskäivitust, sealhulgas teaduses. Astronoomias oli Euroopa olnud aastasadu juhtkohal, kuid nüüd hakkas seis muutuma Ameerika kasuks. Tänu sõjakahjude suhtelisele vähesusele ja rikastele filantroopidele olid Ameerika astronoomid saanud enda käsutusse maailma suurimad teleskoobid: juba 1917. aastal 2,5-meetrise Hookeri teleskoobi Mount Wilsonil ja 1948. aastal viiemeetrise Hale'i teleskoobi Mount Palomaril. Esimene aitas kuulsaks teha eelmises

osas palju korratud Edwin Hubble'i nime, teine kasvas ameeriklaste edumaa kaugete galaktikate vaatlemisel püüdmatuks. Vaatluslikus kosmoloogias eurooplased eriti kaasa rääkida ei saanud. Teine kitsaskoht astronoomias üldse seisnes selles, et nii need kaks suurt kui ka enamik ülejäänud teleskoopes asusid Maa põhjapoolkeral. Lõunataevas, kus muu hulgas paistab kaks palja silmaga nähtavat "kalliskivi" — meie lähimad naabergalaktikad Suur ja Väike Magalhãesi Pilv —, oli kehvemini läbi uuritud.

Kirjeldatud olukorras hakkasid Euroopa juhtivad astronoomid 1950. aastate algul pidama plaane koostööks ja jõudude ühendamiseks, et saada enda käsutusse vähemalt üks nüüdisaegne suur teleskoop lõunapoolkeral. Eeskujuks oli Euroopa tuumauuringute keskuse (CERN) moodustamine 1. juulil 1953. Arutelud ja kokkusaamised viisid ühisdeklaratsioonini, mille 12 astronoomi kuuest riigist allkirjastasid 26. jaanuaril 1954 Hollandis Leideni observatooriumis. Neist on Eestis ehk tuntuim Jan Hendrik Oort (1900–1992), kelle nimi seisab kõrvuti meie Ernst Julius Öpiku (1893–1985) omaga, kui räägitakse Päikesesüsteemi ümbritsevast komeetide pilvest. Kuus mainitud riiki olid (deklaratsioonil olevate allkirjade järjekorras) Saksamaa, Belgia, Prantsusmaa, Suurbritannia, Holland ja Rootsi. Eesmärgiks seati umbes kolmemeetrise läbimõõduga teleskoop ja sellele taevaülevaadetest objekte "ette söötev" Schmidti teleskoop (ikka sellesama viigase käega Naissaare mehe järgi, kes leiutas uudse, laia vaateväljaga teleskoobitüübi).

Deklaratsiooni allkirjastajad lootsid, et uue teleskoobiga saab vaatlusi alustada mõne, kõige rohkem ehk kümne aasta pärast. Üsna enesestmõistetavana peeti uue observatooriumi asukohaks Lõuna-Aafrikat, mis oli Euroopa astronoomidele tuttav alates 1750. aastast, kui prantslane Nicolas Louis de Lacaille (1713–1762) määras Hea Lootuse neemel väikese refraktori abil 10 000 tähe asendi. Uraani avastaja ja muu hulgas ka helilooja William Herscheli (1738–1822) poeg John Herschel (1792–1871) rajas Wynbergi juba statsionaarsema observatooriumi. 20. sajandi keskpaigaks olid Lõuna-Aafrika suurepärased taeva- ja ilmaolud tuntud paljude Euroopa maade astronoomidele. Ometi läks vaat-

luste alustamiseni 22 aastat ja teleskoopi ei pandud püsti tepts mitte Lõuna-Aafrika Vabariigis.

Suurepärase vaatluskohad Tšiilis

Kõigepealt oli vaja luua ametlik struktuur. Seegi võttis oma aja. ESO kui riikidevahelise organisatsiooni konventsioon sai allkirjad 5. oktoobril 1962. Ja allkirju oli vaid viis: Suurbritannia oli vahepeal loobunud koostööst Mandri-Euroopaga — nagu seda hiljemgi oleme näinud. ESO asutamise ajaks ei olnud enam kindel, et observatoorium tuleb Lõuna-Aafrikasse. Vahepeal oli ESO esimesele direktorile, Hamburgi astronoomile Otto Heckmannile (1901–1983) kärbsse pähe pannud tema kaasmaalane ja endine õpilane Jürgen Stock (1923–2004), kes töötas Ameerikas ja oli USA ülikoolide lõunabaasile leidnud suurepärase astrokliimaga koha Tšiili põhjaosas, umbes 80 kilomeetrit La Serena linnast ida pool. Tololo mägi Atacama kõrbe lõunaservas paistis silma erakordselt kuiva kliima ja puhta õhuga ning oli Stocki hinnangul astronoomilisteks vaatlusteks sobivam kui Lõuna-Aafrika. Nii hakkasid ka ESO asutajad seda kanti uurima. Esimesed ekspeditsioonid toimusid kord helikopteriga, kord hobuse seljas — maanteid mägedes ei olnud. 1963. aasta lõpuks oli selge, et uue observatooriumi asukohaks saab 2400 meetri kõrgune üksik mägi Cinchado Norte kõrbe servas, 100 kilomeetrit La Serenast kirdes, Tšiili pealinnast Santiagost umbes 600 kilomeetrit põhja pool. Nüüd tuntakse seda kohta La Silla nime all (hispaania keeles “sadul”). Tšiiliga sõlmiti rahvusvaheline leping ehk *convenio*. 1964. aastal müüs Tšiili valitsus ESO-le 627 ruutkilomeetrit maad La Silla ümbruses (nii suur ala oli vajalik, et observatooriumi lähedal ei hakkaks toimuma mingit kaevandamist ega muud majandustegevust) 8000 dollari eest. Sellele tuleb lisada 6000 dollarit kompensatsiooniks perekonnale, kes leidis, et suur osa sellest maast on ajalooliselt neile kuulunud. Madseni (2012: 44) hinnangul oleks see inflatsiooni arvestades kokku umbes 100 000 praegust dollarit — mitte just palju nii suure maatüki eest. Omamoodi naljakas tundus tollal, et hiljem ilmus välja veel “maaomanikke”,

kes pidasid seda tükki enda omaks, kuid nende nõudeid siiski ei rahuldatud. Aga pidagem see seik meeles.

Tasapisi seadis ESO end Tšiilis sisse. Valmis tee La Sillale ja 1968. aastal hakkas tööle esimene teleskoop läbimõõduga üks meeter. La Silla observatooriumi pidulik avamine Tšiili presidendil Eduardo Frei Montalva osavõtul leidis aset 25. märtsil 1969. Enam-vähem samal ajal said valmis kontori- ja majandushooned Santiago eeslinnas Vitacuras. Ja muidugi käis töö selle kaua oodatud suure teleskoobi kallal, mille läbimõõduks sai 3,6 meetrit ja mis valmis 1976. aasta lõpuks. ESO nõukogus ja paljudes mitteametlikes jutuajamistes jätkusid aga arutelud ESO olemuse ja rolli üle: kas organisatsioon peaks olema lihtsalt n-ö teleskoobiteenuse pakkuja või peaks arenema iseseisvaks astronoomiakeskuseks oma astronoomide ja inseneridega, kes teeksid nii teadustööd kui ka projekteeriks ja ehitaksid teadusaparatuuri. Tegelikult oligi ESO juba tasapisi teise variandi poole kaldunud ja uute peadirektorite käe all see tendents järjest süvenes. Seda toetas uue peakorteri ehitamine Müncheni lähedale Garchingi linnakesse, kus oli juba ees mitu Max Plancki instituuti. Tuli juurde ka liikmesriike: 1967. aastal oli liitunud Taani, 1982 said liikmeteks Šveits ja Itaalia. Järgmised liitumised jäid juba 2000. aastatesse. Praeguseks on ESO liikmesriike 16, Eesti nende hulka ei kuulu. Endisest nn idablokist on ESOs vaid Tšehhi ja Poola.

Poliitika sekkub tähevaatlustesse

Astronoomia- ja tehnoloogiakeskuseks arenemise kõrval tuli ESO-l rinda pista ka maisemate probleemidega. Tšiili elatustase, poliitiline kultuur ja võib-olla ka rahva temperament ei ole päris sama mis Euroopas ning eriti kehtis see 1960.–1970. aastatel. On ju teada, mis juhtus 11. septembril 1973. Sellele eelnes mitu kuud ärevat olukorda, kui liiklemist Santiagot ja La Sernat ühendaval Pan-Ameerika kiirtee lõigul peeti ohtlikuks, kaupade saadavus vähenes jne. Riigipööre, president Salvador Allende surm ning Augusto Pinocheti ja sõjaväehunta võimuletulek teadaolevalt ESOs inimohvreid ega -vigastusi ei põhjustanud, aga segadust muidugi oli. Kolm päeva ei olnud Santiago ja La Silla

vahel mingit sidet (ka tavaolukorras toimis tol ajal vaid lühilaineline raadioside). Kui lõpuks liikuma pääseti ja ESO inimesed La Sillale jõudsid, leiti seal õnneks kõik korras olevat. Euroopaga saadi esialgu ühendust ainult nii, et Vitacuras asunud lühilainesaatjal õnnestus luua kontakt samasugusega Saksamaa saatkonnas Buenos Aireses. Olukorra rahunedes kerkis muidugi küsimus, kuidas edasi. Tuletame meelde, et 3,6-meetrist teleskoopi polnud veel La Sillale paigaldama hakatud. Oli võimalus Tšiilist taanduda. Seal samuti vaikselt tegutsema asunud Nõukogude Liidu astronoomid tegidki nii. ESO ja ka USA otsustasid siiski jääda. ESO püüdis viia miinimumini suhtlemise Tšiili võimudega ja tegutsemise Santiagos. Suur osa sealsest personalist ja tegemistest viidi La Sillale. Seal tekkis omamoodi suletud rahvusvahelise immuniteediga kogukond, mida hakati hüüdma kloostriks. See jättis mulje — Claus Madseni väitel küll põhjendamatult —, et ESO ei hooli Tšiilist ja selle inimestest. Omal moel maksis selline arvamus paarkümmend aastat hiljem ESO-le kätte.

Siin võiks väikese isikliku ja kohaliku vahelepõikena lisada, et poliitilised sündmused mõjutasid leebemas vormis astronoomia käekäiku ka omaaegses Nõukogude Liidus. Mõned vanemad kolleegid on meenutanud, kuidas nad üliõpilasena või noore astronoomina käisid 1960. aastate algul astrokliimaekspeditsioonidel Venemaa lõunaosas ja Kaukaasias, et otsida kohta plaanitava kuuemeetrisele teleskoobile. See on nüüd küll ainult suuline, aga täiesti usutav pärimus, et oli kindel nõue: teleskoop peab asuma Vene NFSV territooriumil, mitte mõnes teises liiduvabariigis. Seetõttu loobuti parema kliimaga vaatluskohtadest Abhaasias ja Gruusias ning teleskoop sai 1976. aastal valmis Karatšai-Tšerkessi autonoomses oblastis Zelentšuki linna lähisel, kus ilm on tunduvalt kehvem. Olen isegi ekselnud seal niisuguses udus, et mõnekümne meetri kauguselt polnud teleskoobitorni näha. Samas on see mitte päris loodetud tõhususega teleskoop nüüd endiselt Venemaa Teaduste Akadeemia omanduses. Kõige parema ilmaga vaatluskohad olid aga Kesk-Aasias, Usbekistanis ja Tadžikistanis. Sinna, peamiselt 2600 meetri kõrgusele Maidanaki mäele Usbekistanis rajasid oma lõunabaasi mitu Nõukogude Liidu observatooriumi. Teiste hulgas olid seal Lee-

du astronoomide ühemeetrine ja poolemeetrine teleskoop, millega meiegi Tõraverest mitmel korral vaatlemas käisime. Seal algas 1980. aastatel meie oma lõunabaasi ehitus, esialgu nn alumisest baasist Kitabi linnakeses. Laulva revolutsiooni ajal hakkas huvi sealse kandi vastu vähenema ja tulevikuperspektiiv ähmastuma. Millalgi pärast Nõukogude Liidu lagunemist 1991. aastal saabuski meie instituuti kiri Usbeki Teaduste Akadeemiast, milles teatati pidulikult, et Usbeki Vabariik on kõik Maidanakil ja Kitabis asunud astronoomide varad natsionaliseerinud. Mõni aasta hiljem pakuti võimalust neid siiski kasutada, kuid see kõlas juba peaaegu abipalvena. Meie seda võimalust ei kasutanud, kuid näiteks Leedu astronoomid hakkasid jälle oma teleskoopidega vaatlema, ehkki need olid nüüd Usbekistani omad.

Vana viga uue tehnoloogia juures

ESO-l oli auahne plaan saada maailma juhtivaks astronoomia- ja tehnoloogiakeskuseks. Kolmas peadirektor, Lodewijk Woltjer (1930–2019), väljendas seda umbes nii, et küsimus ei ole enam muu maailma kinnipüüdmises, vaid sellest ettejäudmises. Tema algatusel korraldati 1977. aasta detsembris CERNi peakorteris Genfis (ESO-l endal Euroopas veel korralikku peakorterit polnud, Garchingi hoone inaugureeriti 5. mail 1981) ekspertide nõupidamine tuleviku teleskoopidest. Mitmesuguseid fantastilisi ideid kõrvale jättes koorus 1978. aasta jooksul välja kolm võimalikku kontseptsiooni ESO tulevikuteleskoobist: üks 16-meetrine, neli kaheksameetrist või kuusteist neljameetrist teleskoopi. Et teleskoobi tõhusust iseloomustab eelkõige peapeegli pindala, mis on võrdeline ümmarguse peegli raadiuse ruuduga, olid kõik need variandid põhimõtteliselt võrdväärsed, pindalaga umbes 200 ruutmeetrit. Üksikasjadesse laskumata olgu öeldud, et edasi mindi keskmise variandiga — neli kaheksameetrist peeglit — ja et projekt sai kohe ka lihtsa nime: Väga Suur Teleskoop ehk VLT (Very Large Telescope). ESO suurima, juba töötava 3,6-meetrise teleskoobi peapeegel kaalus 11 tonni, kogu teleskoop koos alusega 245 tonni. Venemaa kuuemeetrisel teleskoobil on need arvud

42 ja 650 tonni. Oli selge, et sama tehnoloogiaga edasi kaheksa meetrini minna ei saa.

Optikainseneride seas hakkas 1970. aastatel liikuma mõte, et teleskoobi paremaks fokuseerimiseks võiks selle peapeegli kuju olla muudetav väikeste tugede ehk aktuaatoritega peegli tagaküljel. Sellist asja ei saanud ette võtta eelmainitud paksude klassikaliste peeglitega, mille paksuse ja läbimõõdu suhe oli tavaliselt umbes 1 : 8 kuni 1 : 5. Peegel pidi olema palju õhem. Sellise valamine ja lihvimine oli omaette tehniline probleem, kuid selle lahendamine töötas tunduvalt kergemaid peegleid ja andis lootust mõelda kaheksameetrisest läbimõõdust. ESO-l oli mõistlik soov uut tehnoloogiat enne siiski väiksema teleskoobi peal katsetada ja nii läks 1980. aastatel käiku projekt NTT (New Technology Telescope) ehk uue tehnoloogia teleskoop läbimõõduga 3,5 meetrit. Lisaks peapeegli kuju muutmisele — kontseptsioon, mida nimetatakse aktiivseks optikaks — katsetati NTT juures veel mitut tehnoloogilist uuendust, mis läksid edaspidi käiku VLT juures. Uus teleskoop nägi La Sillal esimest tähevalgust jaanuaris 1989, kuid proovivaatluste tulemused insenere ja astronome eriti ei rõõmustanud: vana tuttav sfääriline aberratsioon oli jälle kohal. NTT peapeegel oli Saksamaal Carl Zeissi tehases valesti lihvitud! Tegelikult pole päris õige öelda “jälle”, sest Hubble’i kosmoseteleskoobi viga siis ju veel keegi ei teadnud, see tuli ilmsiks juunis 1990. Hüperboolsete peeglite lihvimine ja nende kuju kontrollimine on ülimalt keeruline kunst. Zeissis oli juhtunud peaaegu sama viga mis Perkin-Elmeris: kontrollimiseks kasutatud nullkorrektoris oli üks element valesti paigaldatud. Erinevalt Perkin-Elmerist leidsid Zeissi insenerid vea üles, kuid parandamise käigus juhtus nii, et üks tehnik võttis ühe arvu vale märgiga ja vea parandamise asemel hoopis kahekordistas seda! Madsen (2012: 190) tsiteerib Zeissi optikaeksperti Christoph Kühnet: “Arvud on jumalast ja märgid kuradist!” Kokku sai veaks nullkorrektoris 1,8 millimeetrit. Õnneks oli uue tehnoloogiaga peegli puhul kuju parandamine lihtne: aktuaatorid andsid peeglile õige, aberratsioonita kuju. Kokkuvõttes vastas NTT kõigile ootustele.

Vahepeal, 8. detsembril 1987 oli ESO nõukogu võtnud vastu otsuse VLT ehitamiseks. Selle projekteerimise ja valmistamise

loost leiab jälle palju põnevaid seiku, kuid katsume keskenduda ühele aspektile ning kirjeldada lühidalt ESO suurimaid probleeme Tšiilis. Tausta mõistmiseks peab siiski natuke rääkima Paranalist, kohast, mida on iseloomustatud kui mäge keset eimiskit. See asub sadamalinnast Antofagastast umbes 130 kilomeetrit lõunas, 12 kilomeetrit Vaikse ookeani rannikust ja tema kõrgus on 2600 meetrit üle merepinna — niiskuse ookeanilt nii kõrgele ei tõuse. Ida poole jääb kõrgem Andide mäeahelik, mis kaitseb sisemaalt tuleva niiskuse eest. Paranalist Andideni laiub Atacama kõrbi, üks maailma kuivemaid paiku, kus keskmine sademete hulk on 1 mm aastas. Astronoomide jaoks võib kõik see kõlada muidugi natuke ebasoosivalt, aga muid elusolendeid, taimi ega loomi, seal pole. Pole ka vett. Ometi olid ESO astronoomid selle paiga 1980. aastatel avastanud ja leidnud, et see on vaatlusteks veel parem koht kui La Silla. Paranal ja isegi mitte Tšiili ei olnud ainuke kandidaat VLT asukohaks. Kliimat uuriti ka Réunioni saarel India ookeanis ning Aafrikas Namiibias, kuid need ei pakkunud Atacama kõrbele mingit konkurentsi. 4. detsembril 1990 võttis ESO nõukogu vastu üksmeelse otsuse, et VLT rajatakse Paranalile. Muidugi tuli uues kohas alustada jälle maantee ja muu taristu ülesehitamisest, kuid see ei osutunud kõige suuremaks katsumuseks VLT kirevas ajaloos.

Mustad pilved Tšiili taevas

Sõjaväelise hunta asendumine demokraatliku valitsusega andis Tšiili riigile majandusliku tõusu kõrval julgust ja enesekindlust rahvusvahelises suhtluses. Leping Tšiili ja ESO vahel oli sõlmitud 1963. aastal, kuid 1990. aastate alguseks olid paljud asjaolud muutunud. 11. novembril 1991 pöördus Tšiili valitsus ESO poole palvega — peaks ehk isegi ütlema nõudmisega — lepingut muuta. Üks põhiküsimus oli kohalike töötajate staatus. Lihtsamaid töid La Sillal ja teistes ESO asukohtades tegid enamasti Tšiili kodanikud, kellel aga ESO kui rahvusvahelise organisatsiooni töötajate-na ei olnud lubatud astuda ametiühingutesse. Kuigi nende palk oli enamiku teiste Tšiili töötajatega võrreldes vägagi konkurentsivõimeline, nõuti ikkagi põhimõttelist õigust. Teine peamine nõudmi-

ne oli, et Tšiili astronoomid peaksid saama ESO teleskoopidel garanteeritud vaatlusaega. Ameeriklased näiteks olid seda võimaldanud ning sama põhimõtte kehtis ka La Palma ja Tenerife saarel asuvates observatooriumides Hispaania astronoomidele. Kui ESO ennast Tšiilis sisse seadis, seal kohalikku astronoomiat õieti polnudki, kuid suuresti tänu tihedale välisastronoomide voolule võrratutesse vaatluspaikadesse oli välja arenenud ka Tšiili enda astronoomiakogukond. Siiski ei tahtnud ESO niisama oma kallite teleskoopide aega kinkida, need pidid tegema vaid teaduslikult kõige väärtuslikumaid, kõige uudsemaid tulemusi andvaid vaatlusi. Sellised vaatlused sõeluti ettepanekute hulgast välja tihedas konkurentsis, milles Tšiili astronoomidel oli võimalus osaleda, aga mingit tagatud aega ESO liikmesmaade arvelt ei tahetud lubada. Tšiili rahustamiseks tehti talle juunis 1992 ettepanek liituda ESOba liikmesriigina.

Lühidalt, ESO-l ei olnud soovi Tšiili nõudmistele vastu tulla. Jaanuaris 1993 sai ESO uue peadirektori, itaallase Riccardo Giacconi (1931–2018), hilisema Nobeli füüsikapreemia laureaadi (2002). ESOba tuli ta Hubble'i kosmoseteleskoobi teadusinstituudi direktori kohalt, olles seal teeninud 12 aastat. Esialgu näisid suhted asupaigamaaga vaid halvemaks muutuvat. Aprillis 1993 ähvardas Tšiili valitsus kasutada oma õigust leping tühistada. Järgmises läbirääkimiste voorus juunis 1993 jõuti siiski kokkuleppele, kuidas lepingut muuta, ning vastav dokument suunati ratifitseerimiseks Tšiili parlamenti ja ESO nõukogusse. Näis, et olukord hakkab lahenema. Kuid siis tuli uus hoop täiesti ootamatust suunast.

Nagu öeldud, oli ESO Paranal mäe vastu huvi tundnud juba 1980. aastatel. Kuigi Pinocheti režiimiga ei soovitud otsest koostööd teha, säilisid siiski teatud suhted. Hoolimata sellest et VLT ehitamine Paranalile otsustati lõplikult alles 1990. aastal, kinkis Tšiili valitsus oktoobris 1988 Paranal mäe ja seda ümbritseva 725-ruutkilomeetrise maatüki ESO-le, kes kohustus alustama seal ehitustöid viie aasta jooksul. Aprillis 1993 kaebas aga Tšiili kodaniku Andrés Santa Cruz pere ESO valitsuse ja ESO kohtusse, väites, et Paranal mägi kuulub neile ja neile on tekitatud materiaalselt kahju. Nad nõudsid “mäge tagasi” või rahalist hüvitist,

mis ähvardas ulatuda kümnete miljonite dollariteni. Ei ESO ega Tšiili valitsus polnud selliseks pöördeks valmis. Kusagilt ilmus välja ähmane mälestus (Madsen 2012: 295), et vaidlused Paranalil mäe omandiõiguse üle ulatuvad juba 1905. aastasse.

Dramaatilised stseenid ja diplomaatiline lahendus

Järgnes kaks pingelist aastat. ESO lootis esialgu rahvusvahelise organisatsiooni puutumatusetele, kuid Tšiili juristidel oli oma arvamused. Kui ESO esindaja ilmus esimesele kohtuistungile, et oma puutumatuset kinnitada, tõlgendati seda hoopis puutumatuset loobumiseks ja hakati asja sisuliselt arutama. Kohtupidamise üksikasjad on tüütud ja juriidiliselt keerukad. VLT ehitus peaaegu seiskus. Mitmel korral keelas kohus tööd mõneks nädalaks või kuuks, toll hoidis kinni Euroopast tulnud materjale ja seadmeid. Tšiili ülemkohus andis vastuolulisi signaale. Igaks juhuks laskis ESO jätkata astrokliimauuringuid Namiibias. Halvas mõttes põnevamaks hakkas minema 20. märtsil 1995, kui Antofagasta linna kohus oma järjekordse määrusega peatas töö Paranalil ja saatis oma esindaja sinna inspekteerima. Rahvusvahelisele immuniteedile viidates ESO teda ligi ei lasknud. Huvitaval kombel olid Tšiili valitsus ja ESO toleiks ajaks üsna ühes paadis, sest mõlemal oli ju ühine vastane: Andrés Santa Cruz. Nii kaebas valitsus omakorda Antofagasta kohtu otsuse ülemkohtusse. See tegutses kiirelt, kuid siiski ESO kahjuks: 1995. aasta 28. märtsi määrusega peatas ülemkohus VLT ehitustööd ja saatis oma esindaja Paranalile.

Selle kohtusaaga kõige dramaatilisem episood leidis aset 30. märtsil 1995, kui Paranalile saabus ülemkohtu kohtunik Javier Jimenez. Stsenarium nägi ette, et kohtunik nõuab sissepääsu ESO territooriumile, ESO esindaja loeb ette oma protesti ning kohtunik, viidates ülemkohtu määrusele, tungib vajaduse korral mõõdukalt jõudu kasutades ikkagi sisse. Aga oh häda, ESO polnud oma territooriumi tarastanud ega kuidagi teisiti sulgenud. Õnneks leidis üles viival teel siiski värav, mida sai tõkkepuuga sulgeda. Kui kohtunik politseieskordi ja arvukate telekaamerate saatel värava juurde jõudis, oli ta ilmselt mõnevõrra segaduses ja tegi seda, mida iga normaalne inimene teinuks: kõndis lihtsalt

värava kõrvalt mööda. Selle peale tormas ESO poolelt talle vastu üks erutunud noor kaastöötaja, kes oma käsi kohtuniku õlgadele pannes karjus: “Ei, ei! Te ei tohi lihtsalt niimoodi teha!” Kõik tardusid. Kas olukord pöördub vägivaldseks? Õnneks suutsid nii kohtunik kui ka politseinikud rahu säilitada. Kohtunik naasis tõkkepuu taha, luges ette kohtu määruse, kuulas ära ESO vastulause ja lõi kas “juhuslikult” kaasas olnud suurte tangidega läbi tõkkepuud kinni hoidva jämeda keti. Visiit kestis kauem kui plaanitud. Kui kohtunik tagasi oma auto juurde jõudis, oli sel üks rehvi tühi. Ei tea, kas ta endamisi pidas seda ESO väikeseks kättemaksuks. Madsen (2012: 300) igatahes kinnitab, et süüdi olid asfalteerimata maanteel leiduvad teravad kivid. ESO inimesed tulid hoopis appi autoratast vahetama ja lahku mindi võrdlemisi sõbralikult.

Järgnes diplomaatiline kõrgpilootaaž, mille edenemist soodustas asjaolu, et Tšiili avalikkus ja meedia asusid pigem ESO poolele, arvates, et niisuguste aktsioonidega kahjustab Tšiili oma rahvusvahelist mainet. Juba järgmisel päeval kohtusid ESO liikmesriikide suursaadikud Tšiili välisministri José Miguel Insulzaga. Avalikult ette teatamata sõitis Santiagosse ESO peadirektor Riccardo Giacconi, kes 7. aprillil kohtus Insulzaga ning presidendi teadusnõuniku Claudio Teitelboimiga. Samal ajal tegeles lepingu teksti arutamisega ja muude küsimustega väga tõhusalt ESO eriesindaja Tšiilis Daniel Hofstadt, kes ka Paranalis kohtunik Jimenez vastu võttis. 12. aprillil kohtusid Giacconi ja Hofstadt Tšiili presidendi Eduardo Frei Ruiz-Taglega, 1969. aastal La Silla observatooriumi avanud presidendi Frei Montalva pojaga hommi-kusöögil tema kodus. Osales ka välisminister Insulza. Giacconi on hiljem meenutanud, et ühist keelt Frei ja Insulzaga aitas tal leida kokkusattumus, et mõlemad olid varem Itaalias põgenikud olnud.¹

Leppimine ning Tšiili valitsuse ja ESO vahelise lepingu muutmine läks üllatavalt kiirelt. 18. aprillil 1995 kirjutasid valitsu-

¹Frei ei olnud Itaalias siiski mitte põgenikuna, vaid täiendas end seal 1967.–1968. aastal pärast ülikooli lõpetamist Tšiilis. Tšiili president oli sel ajal tema isa. Insulza elas Itaalias paguluses aastatel 1974–1981, kui kodumaal oli võimu haaranud Augusto Pinochet. *Toim.*

se esindaja Roberto Cifuentes ja Riccardo Giacconi Garchingis uuendatud lepingule alla. Peamine uuendus oli see, et 10 protsenti ESO teleskoopide vaatlusajast lubati Tšiilile, kuid siiski sama taotlusprotseduuri ja kvaliteedikontrolliga nagu ESOs kombeks. Vähemalt pooltes Tšiilist esitavates tulevase VLT vaatlusaja taotlustes pidid osalema ESO liikmesmaade astronoomid. Lepingu ratifitseerimine võttis oma aja, kuid 2. detsembril 1996 oli kõik korras. Juba 4. detsembril 1996 toimus VLT nurgakivipane, mille käigus Tšiili president Frei kasutas ESO peadirektori poole pöördudes kõnetusvormi “professor Riccardo Giacconi, *estimado amigo*”.

Kuidas aga lõppes maavaidlus kohtus? Lõppes kompensatsiooniga Santa Cruzei perekonnale, kuid mitte küsitud mahus, mis vahepeal oli kerkinud ulmelise 130 miljoni dollarini. Läbirääkimistel langes see kiiresti 33 miljonile, kuid seegi polnud Tšiili valitsusele vastuvõetav (et valitsus oli maa ESO-le kinkinud, oli hüvitise maksmine nüüd täielikult valitsuse mure). Telliti eksperitiis, mille käigus küllap esimest korda kasutati maa väärtuse hindamiseks selle kohal oleva atmosfääri sobivust astronoomilisteks vaatlusteks. Lõplikuks summaks jäi 8,8 miljonit dollarit. ESO sai enda hinnangul VLT ehituse venimise tõttu kahju ümberarvutatult neli miljonit eurot, kuid loobus selle väljaõudmisest Tšiililt. Ehitustööd Paranalil said jätkuda juba pärast suursaadikute kohtumist välisminister Insulzaga 31. märtsil 1995, kuid üks katsumus tuli veel läbi teha.

Värisev maa

30. juulil 1995 kell 1.15 raputas VLT ehitusplatsi maavärin magnituudiga 7,8 Richteri skaala järgi (USA hinnangul 8,0) ja epitsentriga Vaikses ookeanis umbes 250 kilomeetri kaugusel Paranalist. Maavärin pole Tšiilis mingi eriline uudis. See, et La Silla ja Paranal asuvad seismiliselt aktiivses piirkonnas, oli ammu teada ning kõik ehitised ja seadmed olid selle teadmisega projekteeritud. VLT on näiteks kavandatud edasi töötama kuni 7,75-magnituudise maavärinaga. Maksimaalne tõenäoline maavärin Paranalil on hinnangute järgi magnituudiga 8,5 ja epitsent-

riga 150 kilomeetri kaugusel. Selline värin võib tekitada hoone-
tes teatud purustusi, kuid mitte struktuurseid. Tollel Tšiili talve-
ööl kukkus VLT ehitusel ümber paar kraanat ja lagunesid tellin-
gud, kuid öövahetuses maa all töötanud interferomeetri tunneli
ehitajad tegutsesid asjast midagi teadmata rahulikult edasi (Mad-
sen 2012: 312). Tuhandete mikroväriinate kõrval on tugevamad
maavärinad Tšiilit tabanud veel 27. veebruaril 2010 ja 1. aprillil
2014. Need töid ESO observatooriumides kaasa voolukatkestusi
ja arvutisüsteemide tõrkeid, aga õnneks ei midagi katastroofilist
kallitele seadmetele.

Eelmisest lõigust saame selle epopöa kokkuvõtteks tõdeda, et
loodusega jõuab inimene arukalt tegutsedes kokkuleppele, hoo-
pis raskem teema on inimsuhted ja poliitika. Kõigest hoolimata
sai VLT Paranalil valmis ja särab nüüd tõelise kõrgtehnoloogi-
lise kalliskivina mäetipul. Neli teleskoopi, igaüks läbimõõduga
8,2 meetrit, võivad töötada üksteisest sõltumatult, kuid neid saab
ka ühendada kokku interferomeetriks, mis sisuliselt tähendab 16-
meetrist teleskoopi. ESO soovid on aga veelgi kasvanud. Umbes
20 kilomeetri kaugusel Paranalist, Cerro Armazonesel on taas
suur ehitusplats. Püstitatakse hoonet järgmisele maailma suuri-
male teleskoobile ELT (Extremely Large Telescope). Selle äärmi-
selt suure teleskoobi peapeegel tuleb läbimõõduga 39 meetrit —
peaaegu neli korda suurem kui senised suurimad — ja hakkab
koosnema 798 kuusnurksest segmendist. Esimest valgust peaks
ELT praeguste plaanide järgi nägema aastal 2025. Tuleb vaid loo-
ta, et kuskilt ei ilmu välja mõnd maaomaniku pärijat. . .

KOLMKÜMMEND RASKET MEETRIT HAVAIL

Samal ajal kui Euroopa Lõunaobservatoorium ehitab jõudsalt te-
leskoopi, mille läbimõõt küünib 40 meetri ligi, on ameeriklased
jäänud tagasihoidlikumaks ja piirduvad 30-meetrise hiigelteles-
koobiga. Kuid selle valmimise tee on kerkinud takistused, mille
kõrval Tšiili maavaheldused võivad jääda tühiseks lapsemänguks.

Tšiili maavärin käivitab astronoomia Havail

Suurte teadusriistade käikulaskmine on pikaajaline protsess. Astronoomid ja insenerid California Ülikoolist ja California Tehnoloogiainstituudist (Caltech) hakkasid suurteleskoopi kavandama 1990. aastatel. Tegevus võttis organiseerituma kuju 2003. aastal, kui moodustati konsortsium TMT (Thirty Meter Telescope). Tuli juurde rahvusvahelisi partnereid: Kanada, Jaapan, Hiina, India. Tõsisem töö algas 2009. aastal, kui Gordon ja Betty Moore'i fond lubas lisaks projekteerimiseks antud 77 miljonile dollarile rahastada teleskoobi ehitust 200 miljoniga. Sama aasta 1. juulil valiti tulevase teleskoobi asukohaks Mauna Kea kustunud vulkaan Havai saarel, mis oli tollal koduks juba rohkem kui kümnele teleskoobile. Siit saigi alguse probleem, mille paremaks mõistmiseks tuleks lühidalt tutvustada Havai saarestiku ja seal viljeldava astronoomia ajalugu.

Keset Vaikset ookeani, Põhja-Ameerika rannikust enam kui 3000 kilomeetri kaugusel asuv vulkaanilise tekkega saarestik, mille hulgas on kaheksa suuremat (neist seitse inimasustusega) ja üle saja väiksema saare, kuulub geograafiliselt Polüneesiasse. Administratiivselt on Havai Ameerika Ühendriikide 50. osariik. Esimese eurooplasena külastas saari teadaolevalt 1778. aastal kapten James Cook (1728–1779) oma kaaskonnaga, järgmisel aastal tapeti ta sealsamas ühe arusaamatuse pärast. Tollal ja veel sadakond aastat pärast Cooki külastust valitsesid Havaid kuningad. 17. jaanuaril 1893 sooritasid Ameerika-meelsed jõud riigipöörde, võttes võimu üle viimaselt Havai kuningannalt Lili'uokalanilt (1838–1917). Mõneks ajaks sai Havaist vabariik ja seejärel USA annekteeritud territoorium, kuid mitte veel osariik. Selles staatuses Havai pealinna Honolulu külje all asuvat Pearl Harborit ründas 7. detsembril 1941 Jaapani lennuvägi, misjärel USA astus Teise maailmasõtta. Sõja järel oli vaid aja küsimus, millal Havaist saab päris osariik; see sai teoks 1959. aastal. Praeguse Havai osariigi umbes 1,42 miljonist elanikust moodustavad üle kolmandiku Aasia päritolu rahvad, ligi 30 protsenti valged ameeriklased ja veerandi jagu kõikvõimalikud segaverelised. Polüneesia päritolu põliselanikke on vaid 10 protsenti.

Havai osariigi pealinn Honolulu asub O'ahu saarel, suurim saar Havai (ehk Big Island) kannab aga saarestiku kõrgeimat mäe Mauna Kea (4207 meetrit üle merepinna). Kui arvestada kõrgust veealuselt jalamilt, oleks Mauna Kea oma 10 200 meetriga maailma kõrgeim mägi. Nii nagu ookeanilähedased mäed Tšiilis ja Kanaaridel, on ka see paik oma enamasti pilvitu taevaga väga sobiv astronoomilisteks vaatlusteks. Sellest, kuidas astronoomid Mauna Kea vallutasid, kirjutab köitvalt füüsik ja kirjamees Barry R. Parker (1994). 22. mail 1960 toimus Tšiili ranniku lähedal ookeanis võimas maavärin magnituudiga 9,5. Sellest tekkinud hiidlaine jõudis 15 tundi hiljem Havai rannikule. Kõige rohkem sai kannatada Havai saare keskus Hilo, kus hukkus 61 inimest ja hävis palju hooneid. Pärast loodusõnnetust olid osariigi võimud huvitatud majanduse kiirest taastamisest ja edendamisest. Havai kaubanduskoja tegevjuhi Mitsuo Akiyama sõber Howard Ellis oli saare teise vulkaanilise mäe Mauna Loa nõlval asuva ilmajaama ülem. Hilos viibides tavatses Ellis külastada Akiyamat ning kord rääkis talle, et vaatab ikka aeg-ajalt pilvedest välja ulatuvat Mauna Kea tippu ja mõtleb, et see võiks olla ideaalne koht astronoomiaobservatooriumile. Akiyama ei teadnud astronoomiast midagi, kuid taipas kohe, et see võiks tuua saarele raha ja turgutada majandust.

Juunis 1963 saatis Akiyama USA suurematele ülikoolidele ja Tokyo ülikoolile kirja, milles palus ettepanekuid, kuidas võiks Mauna Kea astronoomia heaks kasutada. Ta sai ainult ühe vastuse, Arizona ülikooli Kuu- ja planeediuuringute laborist. Hollandi päritolu Gerard Kuiper (1905–1973, tema järgi on nimetatud Neptuuni-taguste asteroidide vöö Päikesesüsteemis) osales Apollo Kuu-programmi vaatlustes ja oli huvitatud väikesest teleskoobist hea astrokliimaga asukohas. Pärast mitmekordset reisi edasilükkamist saabus ta lõpuks 12. jaanuaril 1964 Havaile. Mauna Kea tippu polnud võimalik minna, sest sinna ei viinud teed. Kuiper üüris lennuki ja lendas mitu tundi mäe kohal, samuti uuris olukorda kaartidelt. Akiyama korraldas ka kohtumise Honolulu resideeruva osariigi kuberneriga John A. Burnsiga, kes oli lahke lubama raha tee-ehituseks mäe tippu. Sealsamas külastas Kuiper Havai ülikooli ning sõlmis kokkuleppe bioloog Lyman Nicholssi-

ga, kes oli valmis ronima mäe tippu ja seal pildistama. Veebruaris tehtud fotode ja enda kogutud andmete põhjal otsustas Kuiper, et kõrguselt teine tuhakoonus Pu'u Poli'ahu oleks sobiv koht esimesele teleskoobile. Ta teadis, et mäe kõrgeim tipp on põlisrahva pühapaik, ja pidas paremaks seda vältida.

Esimene teleskoop Mauna Keal ei jää viimaseks

Tee-ehitus algas aprillis 1964. Juunis saabus Havaile NASA ostenud 31-sentimeetrise läbimõõduga teleskoop ja kuppel selle majutamiseks. Juba samal kuul sai kohalik astronoom ja optikameister Alike Herring alustada vaatlusi ning mõistis peagi, et Mauna Kea on erakordne koht, kus võib näha uskumatult teravaid tähekujujuti. Kuiper hakkas mõlgutama mõtteid suuremast teleskoobist, mida NASA oli valmis rahastama: tulevastele Kuu-reisijatele oli vaja leida hea laskumispai. Parkeri raamatust jääb mulje, nagu pidanuks Kuiper Mauna Kea tippu enda ja Arizona ülikooli omandiks. Kuiper proovis sõlmida lepingut infrastruktuuri rajamiseks ja hooldamiseks Havai ülikooliga, kuid see ei ilmutanud huvi. Samal ajal soovis NASA suuremat astronoomide kaasamist ning tegi peale Arizona ettepaneku kirjutada taotlus teleskoobi püstitamiseks ka Harvardi ülikoolile ja Kuiperi suureks üllatuseks ning meelehärmiks. . . Havai ülikoolile. Viimases töötas tollal vaid neli päikesefüüsikaga tegelevat astronoomi, kel oli väike vaatlusjaam kõrvalsaarel Maui. Öiste taevavaatluste kogemus puudus, kuid see ei takistanud äsja Havaile saabunud füüsikaproffessoril John Jefferiesel (kes ise oli teoreetik, mitte vaatleja) NASA ettepanekut vastu võtmast. Jefferies, kellest sai hiljem loodud Havai ülikooli astronoomia instituudi direktor kuni 1983. aastani, on oma meenutusi avaldanud sama instituudi veebilehel. Üksikasjades erinevad need kohati pigem Kuiperile keskenduvast käsitlusest Parkeri raamatus, kuid kokkuvõte on see, et Kuiper tundis end solvatuna: temalt oleks mägi nagu varastatud. Ta tõmbuski kõrvale, kuid tuli siiski esimese suure teleskoobi avamisele Mauna Keal juunis 1970. See oli seesama teleskoop, mille jaoks Kuiper lootis NASA-lt toetusraha saada (60-tollise ehk 1,5-meetrise teleskoo-

bi jaoks), kuid mis lõpuks rahuldatud Havai ülikooli taotluses sai 88-tolliseks ehk 2,2-meetriseks teleskoobiks.

Ehitamine ja üldse elu 4200 meetri kõrgusel üle merepinna on kujuteldamatult keeruline. Karmid tuuled, talvised lumesajud, elektri ja vee puudumine — kõik see tähendas, et 1960. aastate Mauna Kea oli vähemalt samasugune üksildane paik keset eimiskit nagu Paranal Tšiilis. Havai osariik pidi koostöös ülikooliga korraldama ja rahastama tee-ehitust, elektriliinide ning elu- ja tööruumide rajamist jne. Juba 1967. aastal asutati Mauna Kea tipu piirkonnas 4544 hektari suurune nn teadusreservaat, millest 212 ha on nn astronoomide ala (*Astronomy Precinct*). Selle andis osariik Havai ülikoolile 65 aastaks rendile sümboolse ühe dollari eest aastas. Näib, et ala loomise käigus jäi piisava tähelepanuta mure erakordse looduse säilimise pärast, eriti aga asjaolu, mida juba Kuiper teadis — et Mauna Kea tipp on põlisrahva uskumustes Havai saarte kõige püham paik, mitme jumala elukoht. Kui Mauna Keale hakati kavandama järgmist suurt teleskoopi, 3,6-meetrise läbimõeduga Kanada-Prantsuse-Havai ühisteleskoopi, olid need vastuväited teada. Sellele lisandus kohalike elanike mure, et valged teleskoobikuplid rikuvad saarelt avaneva kauni vaate Mauna Keale (Zirker 2005). Tollal Havail astronoomiat edendanud John Jefferies suutis aga ülikooli ja osariigi võime veenda, et need asjaolud ei kaalu üles kasu, mida osariik astronoomia arendamisest saab. Osariigi maa ja loodusressursside amet (*Board of Land and Natural Resources* — BLNR) koostas kaitseala majandamise plaani, mille esimene versioon valmis 1977. aastal.

Nii need kuplid Mauna Keale järjest kerkisid. Astronoomide võlusid erakordselt vaenulikest töötingimustest hoolimata suurepärased tähekujutised ja atmosfääri peaaegu olematu veeaurusaldus. 1993. ja 1996. aastal läksid käiku kaks tollal maailma suurimat teleskoopi, 10-meetrise läbimõeduga Keck I ja Keck II. 2010. aastatel tegutses Mauna Keal 12–13 teleskoopi, mida haldasid asutused 11 riigist. Kohalike elanike ja eriti Havai põlisrahva vastuseis on jäänud suurema tähelepanuta. Ülikool ja BLNR on järjest koostanud kõikvõimalikke haldamise, majandamise ja arendamise plaane, mis osalt on väga formaalsed, teiselt poolt po-

le neidki korralikult täidetud (Isaki jt 2019). Näib, et kuni 20. sajandi lõpuni ei mõistnud ei astronoomid ega ülikooli ja osariigi juhid põliselanike muret oma pühapaiga pärast.

Põliselanike püha mägi

Havai põliselanike uskumuste ja traditsioonide kohta leidub internetiavarustes tohutult materjali. Viitan siin peale Isaki jt (2019) käsitluse veel paarile, mida on järgnevatks lühikokkuvõtteks kasutatud: Kahanamoku jt 2020 ning Kiyuna 2020. Havailastel (omanimetus *kānaka* või *kānaka maoli*) on eriline seos oma maa-ga (*āina*). Nende elutsükel on läbi põimunud loodusnähtustega. Loomislugu *Kumulipo* näitab kõigi asjade vastastikuseid seoseid igavesti kestvas pidevuses. Mauna Kea on Wākea (“isa taevas”) ja Papa (“emake maa”) esmasündinud poeg-mägi, otseselt jumaliku päritolu ning jumalatele reserveeritud koht (*wao akua*). Need jumalad ei ole pelgalt vaimsed olendid, vaid loodusnähtuste füüsilised kehastused: Poli’ahu (lumi), Lilinoe (udu), Waiau (järv), Kahoupokāne (allikad), tormid jne. Selles kajastub hästi arusaamine hüdroloogilisest tsüklist ja vee tähtsusest elule kogu saarel. Suulisest ja kirjalikust pärimusest nähtub, et põliselanikud on hoolimata raskest ligipääsust ajast aega sooritanud palverännakuid Mauna Keale, kus päris tippu tohtisid minna ainult kõrged juhid. Waiau järv tipust allpool edelas on kõige püham vee-kogu, kuhu aegade jooksul on uputatud näiteks vastsündinute platsentat ja nabanööre. Selles kontekstis on tõesti piinlik lugeda (Parker 1994: 27), kuidas esimese teleskoobi paviljoni ehituseks 1964. aastal võeti tsemendisegu valmistamiseks vett lähedal asuvast Waiau järvest. *Kānaka*’dele pole Mauna Kea koos Waiau järvega mitte lihtsalt mägi, vaid kõrgesti austatud püha ‘*ohana* (perekond).

Havailaste maailmavaadet ja kosmoloogiat on raske jagada eri aladesse, nagu seda tehakse Lääne teaduses. See on terviklik ja lahutamatus seoses elukeskkonnaga. Tähistaevas ja astronoomia ei ole *kānaka*’dele võõras. Nad on uhked oma esivanemate üle, kes aastasadu ja -tuhandeid tagasi oskasid tähtede järgi navigeerides katta pikki vahemaid Vaiksel ookeanil. Polüneesia traditsioonilise

kanuu juurde kuuluvad välisküljele kinnitatud tulliklambrid (inglise keeles *outrigger*); see termin viib meid mõnevõrra üllataval kombel esimese tõsisema vastasseisuni põliselanike ja astronoomide vahel. Nagu öeldud, lähtusid esimesed protestid Mauna Kea teleskoopide vastu peamiselt looduskaitsealistest kaalutlustest ja emotsioonidest (rikutud vaade mäele). 1970. aastatel ei olnud veel kuulda *kānaka*'de häält nende pühapaikade rüvetamise pärast. Kuid enam-vähem samal ajal algas protsess, mida on nimetatud Havai taassünniks (Swanner 2017; vt ka joonealused märkused seal). Meresõiduhuvilised ehitasid Polüneesia topeltkanuu koopia, millega aerutasid 1976. aastal Havailt Tahitile, kasutades traditsioonilisi navigatsiooniviise. Kasvas huvi havai keele, muusika, tantsude ja kunsti vastu. Kultuurilisest ärkamisest kasvasid välja ühiskondlikud liikumised. Havailased hakkasid vabanema ligi saja-aastasest alandusest ja ängist oma kuningriigi annekteerimise pärast. Indu andis ka Ameerika Ühendriikide ametlik vabandus Havai viimase kuninga(nna) kukutamise sajandal aastapäeval 1993. aastal.

Havai kultuuri ja traditsioone tunnustab ka 2000. aastal vastu võetud Mauna Kea haldamise 756-leheküljeline tegevuskava. Seda tutvustava brošüüri iga lehekülge kaunistab traditsioonilise Polüneesia kanuu siluett. Kuid sellest enam ei piisanud. *Kānaka*'d olid saanud teadlikumaks oma seisundist ja õigustest. Sajandivahetuse paiku plaaniti NASA rahastusel ehitada kahe Kecki hiidteleskoobi juurde kuus väikest, 1,8-meetrist teleskoopi, mille abil saaks teha interferomeetrilisi vaatlusi — samamoodi nagu VLT juures Paranalil. Projekti nimeks valiti Keck Outrigger Telescopes, pidades silmas polüneeslaste kanuuseid. Need tugi-teleskoobid oluks tähtis osa NASA programmist Origins (“Elu lätted”). Astronoomide arvates oli see sümboolne: modernne teleskoobisüsteem hakkab otsima elu jälle ümberuniversumis, asudes ise kohas, mida havailased peavad maailma sünnipaigaks. Kuid *kānaka*'dele oli selline seos hämmastav, arusaamatu ja isegi solvav. Observatoorium Mauna Keal ja NASA kui föderaalasutus hakkasid paljudele põliselanikele sümboliseerima uut kolonisatsiooni. Projektiga seotud keskkonnamõtjude hindamine vaidlustati kohtus. Lugu lõppes sellega, et 2006. aastal loobus NASA ise

tugiteleskoopide projektist ning *kānaka*'d tõlgendasid seda enda võiduna.

Havai ülikooli astronoomia instituudis ja mujal astronoomiaringkondades hakati mõistma, et Mauna Kea edasiseks kasutamiseks ning eriti uute teleskoopide ehitamiseks sinna on vaja vähendada lõhet ja otsida ühist keelt põlisrahvaga (Swanner 2017). Alates sajandivahetusest on Havai ülikool, osariik ja NASA rahastanud mitmeid haridusprogramme ja -üritusi astronoomia tutvustamiseks. Aastal 2006 avati 28 miljoni dollari eest ehitatud 'Imiloa astronoomia keskus, mis püüab ühendada Havai traditsioone tänapäevase teadusega: nii nagu muistsed põlneeslased otsisid tähtede järgi orienteerudes uusi maid, avastavad tänapäeva astronoomid uusi maailmu. Paljud põliselanikud mõistavad ja tunnistavad neid seoseid, kuid ei ole ikkagi rahul sellega, et tänapäevased tähevaatlused toimuvad nende kõige pühamas paigas. Kolmekümnemeetrise teleskoobi TMT ehitamise konsortsium lubas hakata sümboolse rendi asemel tasuma miljon dollarit aastas, millest suurem osa läheks Mauna Kea reservaadi korrashoiuks. Esialgse loa TMT ehitamiseks kaitsealusele maa-le väljastas BLNR 25. veebruaril 2011, kuid luba oli tingimulik. Enne ehitustööde algust tuli ära kuulata kõik pooled ja täita mitmesugused formaalsused. Lõplik luba anti 12. aprillil 2013. Hoolimata kõigist püüdlustest lepitada teadlasi ja põliselanikke ei tähendanud see luba, et *kānaka*'d oleksid TMTga nende pühal mäel leppinud. Nemad tõlgendavad lühendit TMT kui Too Many Telescopes — liiga palju teleskoope. Vastuseis läks üle järgmisse faasi.

Kaitse, mitte protest

TMT ehitamise avatseremoonia plaaniti 7. oktoobriks 2014 paljude tähtsate külaliste osavõtuga ja otseülekandega internetis. Teel tippu “tervitasid” asjaosalisi kümned põliselanikud, kes lehvitasid Havai rahvuslippe, laulsid rahvalaule ja tantsisid hulatantsu. Maantee oli suletud, tseremoonia algus venis. Kui see lõpuks siiski algas, katkestasid protestijad ehituse õnnistamise Havai kombe kohaselt. Pidulik üritus kukkus läbi. Suurem ehitustöö pidi alga-

ma pärast karmi talve. Esimesed märke sõitvad treilerid rasketehnikaga äratasid ka protestijad. 2. aprilliks 2015 oli neid kogunenud umbes 300. Nad blokeerisid maantee külastuskeskuse juures 2800 meetri kõrgusel Hale Pohakus. Seekord ei läinud asi enam nii rahulikult kui sügisel. Politsei arreteeris 31 ägedamat vastupanijat. Protestid ja teeblokaadid aga jätkusid. 7. aprillil 2015 peatas Havai kuberner David Ige oma korraldusega TMT ehituse, esialgu nädalaks. Samal ajal levisid protestiaktisioonid üle kogu Suure saare ja teistele saartele. 21. aprillil 2015 marssis Havai pealinna Honolulu tänavatel mitusada protestijat. Tegelikult ei peaks neid nimetama protestijateks, sest üks nende peamisi loosungeid kuulub: *We are protectors, not protesters* (me oleme kaitsjad, mitte protestijad).

Nädalast sai kaks kuud. Juunis 2015 üritati ehitust jätkata, kuid selle vastased olid kohe platsis. Nad olid rajanud mäenõlvale oma laagrid, veeretanud tee suuri kive, seadnud üles oma altarid (*ahu*). Taas järgnesid arestid, seekord 11. Vastasseis jätkus kogu suve. 3.–14. augustini toimus Honolulus iga kolme aasta tagant korraldatav maailma astronoomide tähtsündmus: Rahvusvahelise Astronoomialiidu peaassamblee. Kokku tuli umbes 3000 astronoomi. Iga päev olid konverentsikeskuse juures oma loosungite ja lippudega kohal ka mõned rahumeelsed protestijad; ühel hommikul toimus suurem meelevallus umbes 100 osavõtjaga. Aga üle maailma kokku tulnud astronoomidel oli raske neid lohutada, kui kaks kultuuri oma saarel ise kokkuleppele ei jõua. Peaassambleel osalejatele pakuti eelregistreerimisel ka eritasu eest ekskursiooni Havai saarele ja Mauna Kea observatooriumisse, kuid turvakaa-lustel jäeti see ära.

TMT “ehitus” jätkus kohtusaalides. 27. augustil 2015 algasid osariigi ülemkohtus vaidlused põliselanike esindajate ja Havai ülikooli vahel. 2. detsembril 2015 tunnistas ülemkohus TMT ehitusloa kehtetuks: luba välja andes “rakendas BLNR vankri hõbuse ette” (Witze 2015). Saaga jätkus. Märtsis 2017 lõppesid üle aasta kestnud tunnistajate kuulamised, läbirääkimised protestijatega jne. 28. septembril 2017 andis BLNR välja uue ehitusloa, mis sisaldas palju lisatingimusi. Muu hulgas tuleb lühima mõistliku aja jooksul sulgeda ja likvideerida mäel kolm teleskoopi ning

hiljemalt 31. detsembriks 2033 veel kaks. TMT peab jääma viimaseks Mauna Keale rajatavaks teleskoobiks. Sellise loa tunnistas ülemkohus aasta hiljem, 30. oktoobril 2018 seaduslikuks ja lubas ehitust jätkata. Vahepeal oli aga rasketehnika Mauna Kealt ära viidud ning vastu talve ei peetud otstarbekaks seda sinna toimetada. 10. juulil 2019 teatasid kuberner David Ige ja TMT konsortsium ühiselt, et ehitustööd jätkuvad järgmisel nädalal.

Uus katse 2019. aastal

Nii siiski ei läinud. *Kānaka*'del oli kodutöö tehtud. 13. juuli varahommikul hakkasid nad üles seadma oma laagrit, millest sai Pu'uhonua o Pu'uhuluhulu. Teine pool sellest pikast nimest tähistab üht vulkaanilist koonust Mauna Kea tee ääres, mille jalamile laager rajati. Esimene, üldnimi, tähendab aga põhimõtteliselt *kānaka*'de kaitsstud ruumi keerulistel aegadel. Selles kehtib oma käitumiskoodeks *kapu aloha*. Rahumeelses laagris oli olemas kõik eluks vajalik: toiduvarud, köök, arstiabi, võimalused rituaalideks ja isegi oma ülikool, kus kõigile heade kavatsustega tulijatele õpetati havai keelt, kultuuri ja ajalugu. Teleskoobiehitajaid ei peetud aga heasoovlikeks külalisteks. Neid võtsid 15. juulil 2019 vastu noortest meestest inimketid, mis ei lasknud läbi ühtegi sõidukit. Võimud üritasid mõõdukalt jõudu kasutades teed vabastada, kuid see ei õnnestunud. Et mitte lasta noori perekonnapäid arreteerida, istusid nende kettide ette *kānaka*'de vanemad (pealikud) ehk *kupuna*'d. 17. juulil vahistatigi 38 protestijat, peamiselt *kupuna*'d. Teesulg aga jätkus ja kestis kokku neli nädalat, mille jooksul ei töötanud ükski teleskoop Mauna Keal. Augustis said vaatlused jätkuda, kuid laager jäi. Detsembris andis Havai maakonna meer Harry Kim osariigi kubeneri volitusel tagatise, et talvel TMT ehitus ei alga, võimaldades protestijatel jõuluks koju minna. Paar tosinat neist jäi siiski mäe jalamile ööbima ka jaanuaris ja veebruaris, päevaseid meelevaaldajaid oli taas rohkem. Alles koroonaviiruse hirm 2020. aasta märtsis lõpetas — arvata-vasti ajutiselt — *kia'i*'de (kaitsjate, valvurite) kogunemised Mauna Kea maanteel ja selle veeres.

TMT konsortsiumi jaoks on olukord keeruline. Teleskoobi ehitamiseks vajalik 1,4 miljardit dollarit võib käest libiseda, kui 2020. aasta jooksul mingit selgust ei tule (Witze 2020). Tegelikult on juba alates 2016. aastast mõeldud ka varuvariandile. Kuna Tšiilisse tuleb niikuinii ESO 39-meetrine teleskoop, oleks vaja TMT paigutada Maa põhjapoolkerale, ja seal on peaaegu ainuke ilma poolest võrreldav paik Kanaarid, seesama La Palma saar, kus on juba tosinkond teleskoopi ees. Augustis 2019 pöördus TMT ametlikult Kanaari astrofüüsika instituudi direktori Rafael Rebollo poole ning sai positiivse vastuse. Novembriks 2019 olid kõik võimutasandid Kanaaride omavalitsusest Hispaania keskvalitsuseni projekti põhimõtteliselt heaks kiitnud. Kuid TMT konsortsiumile on see ikkagi varuplaan. Esmane huvi on Mauna Kea. Ja Hispaania keskkonnaaktivistid rühmitusest Ben Magec — Ecologistas en Acción on juba häält tõstnud: TMT ei sobi La Palma õrna ja haavatavasse loodusesse.

Mida siis saaks teha? Õigus on neil, kes väidavad, et astronoomia arendamine on toonud Havai saartele majanduslikku kasu ning TMT ehitamine suurendaks seda märgatavalt ja looks uusi töökohti. Havai ülikooli majandusuuringute büroo aruande järgi tõi astronoomia 2012. aastal osariigile 88 miljonit dollarit otsest tulu. Koos kaudse tuluga oli summa ligi 168 miljonit ja sellega on seotud peaaegu 1400 töökohta. Õigus on ka neil, kes väidavad, et astronoomid on aastakümneid suhtunud hoolimatult Mauna Kea unikaalsesse loodusesse ning pole mõistnud põliselanike muret nende pühapaiga rüvetamise pärast. Kas astronoomia tõesti muutub, nagu ennustab ajakirja *Nature* toimetaja Alexandra Witze oma artikli pealkirjas (Witze 2020)? Teatud mõttes ongi muutunud, nagu analüüsib USA teadusloolane ja -filosoof Leandra Swanner (2015, 2017). Enne Teist maailmasõda ja ka 1950.–1960. aastatel oli uue observatooriumi rajamine mägedesse võrdlemisi lihtne protsess, vähemalt USAs: tuli leida sobiv koht ja hea rahastaja. Ei mingeid keskkonnaprobleeme ega pühapaiku! Tõsi, maaomanikuga tuli kokkuleppele jõuda. Nagu nägime, läks selles mõttes kergelt ka Euroopa Lõunaobservatooriumil Tšiilis, maa-vaidlused lähtusid seal ainult majanduslikest kaalutlustest. Minu teada pole suuri probleeme olnud ka observatooriumi rajamise-

ga La Palmale Kanaari saarestikus. Havail see nii lihtne pole. Esialgsest murest keskkonna pärast on ajapikku saanud ületamatu näiv vastasseis põliselanikega.

Põlisrahvast ei saa mööda minna

Havai põlisrahva seast pärit teadlased (mitte ainult astronoomid) on kahes hiljutises preprindina saadaolevas artiklis (Kahanamoku jt 2020; Prescod-Weinstein jt 2020) nimetanud astronoomia senist arendamist Havail valge rassi kolonialismiks. Lääne teaduse ülimuslikkust peetakse loomulikuks. (V)allutatud maade — aga seda Havai saared ju on — põliselanike uskumusi ja kombeid peetakse parimal juhul mingiks müstiliseks praktikaks, mida võib demonstreerida turistidele, kuid millega ei pea arvestama teaduse “pühas ürituses”. Eelmainitud Havai teadlased näitavad kujukalt, et nii ei saa edasi minna. Nad annavad mitu soovitus, millest mõnda siin lühidalt refereerin:

- Kõik astronoomid, kes tulevad tööle või lühiajaliselt vaatlema Havaile, peavad tundma õppima selle paiga ajalugu ja kultuuri, seda isegi siis, kui vaatlusteks kohale ei sõideta, nagu see tänapäeval sageli tavaks on.

- Tuleb algatada püsiv, võrdsetel alustel toimuv dialoog põlisrahva esindajatega, pidades silmas, et ka nende hulgas ei ole ühte absoluutselt õiget arvamust, vaid vaadete paljusust (ühe septembris 2019 tehtud uuringu põhjal toetas 27 protsenti *kānaka*’dest TMT ehitamist Mauna Keale).

- Astronoomid peavad loobuma riigi võimuesindajate kasutamisest oma huvide läbisurumisel (nagu on kaks korra toimunud põlisrahva rahumeelsete protestide mahasurumisel).

- Astronoomid peavad arvestama võimalusega, et kokkulepe põliselanikega ei ole mingil moel saavutatav ja olema valmis TMT projektiga teises kohas edasi minema.

Olgu põlisrahva vaadete paljususele lisatud, et ka astronoomide hulgas, nii Havail kui maailmas laiemalt, ei ole TMT toetus

üksmeelne. See tuli eriti ilmsiks 2020. aasta jaanuaris, kui Hoonululus peeti Ameerika Astronoomiaühingu järjekordset, 235. teaduskonverentsi. Selle mitmed sessioonid olid pühendatud Havai ajaloole, kultuurile ja seal tehtavale astronoomiale. Konverentsiga kaasnesid meelevaldused nii TMT poolt kui ka vastu.

Astronoomia ei saa toimetada lahus ülejäänud ühiskonnast. Kui teaduse arengu loogika on viinud astronoomid kaugetele üksikutele mäetippudele, tuleb selgeks teha, kellele need tipud on ajalooliselt kuulunud. Kui teaduslike eesmärkide saavutamine rikub põlisrahva inimõigusi, tuleb need õigused esiplaanile seada ja olla valmis tagasi tõmbuma. Universum ei kaota palju, kui inimene mõned tema saladused veidi hiljem teada saab. Küll aga võidab inimkond, kui säilib tema kultuuriline mitmekesisus, teadmiste, uskumuste ja veendumuste paljusus ning oskus üksteist ära kuulata ja kuulduga arvestada.

See pikaks veninud lugu astronoomiast teisel pool maakera ja kosmoses võiks meilegi siin Euroopa kauges nurgas meelde tuletada, et nii nagu paisuvas universumis pole keskpunkti, millest kõik galaktikad eemalduvad, ei ole ei Euroopa, USA, Hiina ega mis tahes muu riik või piirkond maailma naba, millest pärit mallide järgi peab teaduse areng toimuma. Võõrale territooriumile astudes tuleb arvestada kohalike oludega. Meile, okupatsiooni üle elanud väikerahvale, peaks havailaste mure eriti hästi mõistatav olema. Kui kujutada ette, et nõukogude ajal oleks uut observatooriumi hakatud ehitama näiteks Suurele Munamäele... Üsna kindlasti oleks see põhjustanud eestlaste pahameelt ja nõrdimust, iseasi, kui palju seda tollal oleks julgetud väljendada. Tõravere pärimuse järgi piirdus siin vastuseis kohaliku Komnoore kolhoosi esimehe nurinaga, et kõige parem põllumaa võetakse käest ära.

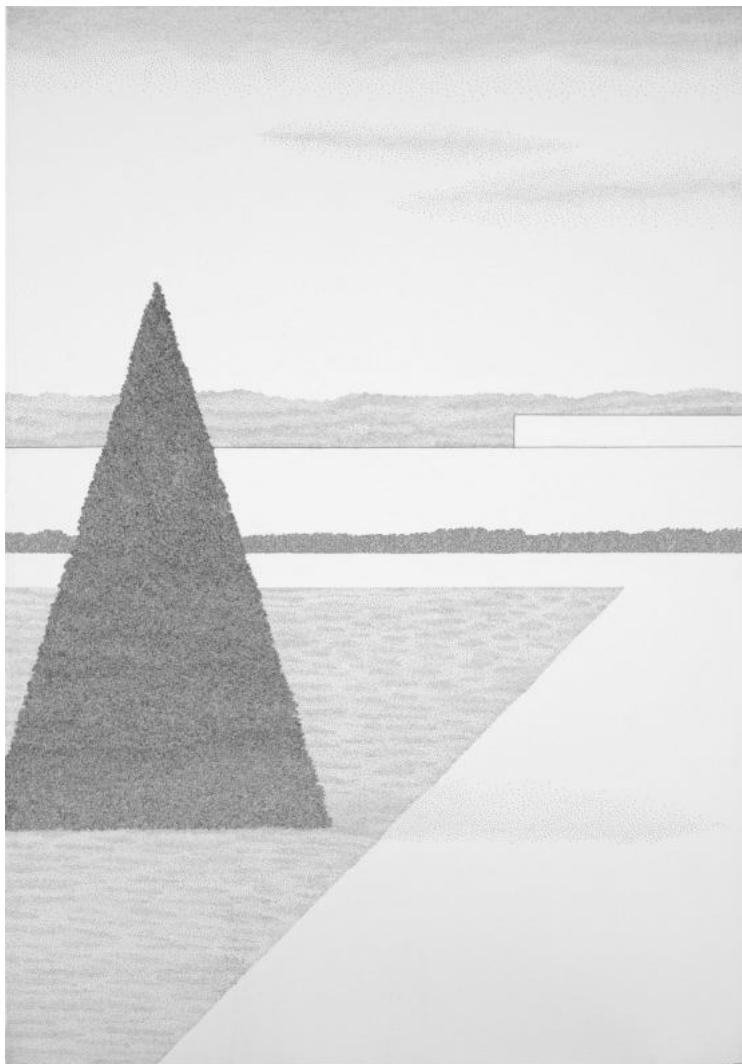
Kirjandus

Allen, Lew, Roger Angel, John D. Mangus, George A. Rodney, Robert R. Shannon, Charles P. Spaelhof 1990. The Hubble Space Telescope Optical Systems Failure Report.

- NASA Sti/Recon Technical Report, NASA TM-103443. <https://ntrs.nasa.gov/search.jsp?R=19910003124>
- Dunnar, Andrew J., Stephen P. Waring 1999. The Hubble Space Telescope. — *Power to Explore: History of Marshall Space Flight Center 1960–1990*. Washington, DC: NASA, pp. 473–525
- I s a k i, Bianca, Shelley M u n e o k a, Kuulei Higashi K a n a - h e l e 2019. Kū Kia'i Mauna: Historical and Ongoing Resistance to Industrial Astronomy Development on Mauna Kea, Hawai'i. The National Academy of Sciences, Engineering and Medicine. Astro 2020: Panel on State of the Profession and Societal Impacts. White Paper. https://figshare.com/articles/K_Kia_i_Mauna_Historical_and_Ongoing_Resistance_to_Industrial_Astronomy_Development_on_Mauna_Kea_Hawai_i/11522280
- K a h a n a m o k u, Sara, Rosie 'Anolani A l e g a d o, Aurora K a - g a w a - V i v i a n i, Katie Leimoni K a m e l a m e l a, Brittany K a m a i, Lucianne M. W a l k o w i c z, Chanda P r e s c o d - W e i n s t e i n, Mithi Alexa de los R e y e s, Hilding N e i l s o n 2020. A Native Hawaiian-led summary of the current impact of constructing the Thirty Meter Telescope on Maunakea. <https://arxiv.org/abs/2001.0970>, doi: 10.6084/m9.figshare.c.4805619
- K i y u n a, Ku'upuamae'ole 2020. Ka Piko Kaulana o ka 'Āina: Additional Context for Understanding the Cultural Significance of Mauna Kea. Preprint. <https://doi.org/10.6084/m9.figshare.11522274.v1>
- L e m a î t r e, Georges 1927. Un Univers homogène de masse constante et de rayon croissant redant compte de la vitesse radiale des nébuleuses extra-galactiques. — *Annales de la Société Scientifique de Bruxelles*, t. A47, p. 49–59
- M a d s e n, Claus 2012. *The Jewel on the Mountaintop: The European Southern Observatory through Fifty Years*. Garching: ESO—Weinheim: Wiley-VCH
- O b e r t h, Hermann 1923. *Die Rakete zu den Planetenräumen*. München: R. Oldenburg-Verlag
- P a r k e r, Barry R. 1994. *Stairway to the Stars: the Story of the World's Largest Observatory*. New York: Plenum Press
- P r e s c o d - W e i n s t e i n, Chanda, Lucianne M. W a l k o w i c z, Sarah Tuttle, Brian Nord, Hidding R. N e i l s o n 2020. Reframing astronomical research through an anticolonial lens — for TMT and beyond. <https://arxiv.org/abs/2001/00674>
- S p i t z e r, Lyman Jr. 2001. Report to Project Rand: Astronomical advantages of an extra-terrestrial observatory. — *NASA SP-2001-4407*:

- Exploring the Unknown*. Chapter 3. Document III-1, p. 546
- S w a n n e r, Leandra 2015. Contested spiritual landscapes in modern American astronomy. — *Journal of Religion and Society*. Supplement Series, Vol. 11, pp. 149–162
- S w a n n e r, Leandra 2017. Instruments of science or conquest? Neo-colonialism and modern American astronomy. — *Historical Studies in the Natural Sciences*, Vol. 47, No. 3, pp. 293–319
- Z i r k e r, Jack B. 2005. *An Acre of Glass: A History and Forecast of the Telescope*. Baltimore: Johns Hopkins University Press
- W i l f o r d, John N. 1990. Telescope is set to peer at space and time. — *The New York Times*, 09.04, section A, p. 1
- W i t z e, Alexandra 2015. Mega-scope's permit revoked. — *Nature*, Vol. 518, Issue 7581, p. 176
- W i t z e, Alexandra 2020. How the fight over a Hawaii mega-telescope could change astronomy. — *Nature*, Vol. 577, Issue 7791, pp. 457–458

LAURITS LEEDJÄRV (1960) on lõpetanud 1983. a Tartu Ülikooli füüsikuna ja kaitsnud 1990. a doktorikraadi Astrofüüsika ja Atmosfäärifüüsika Instituudis Tõraveres. Aastast 1983 töötab samas asutuses (nüüd Tartu Ülikooli Tartu observatoorium), on olnud selle teadusdirektor (1998–1999) ja direktor (1999–2010), praegu vanemteadur. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Milleks ja kuidas Eestile kosmos: Eesti kosmosepoliitika äärejooni” (koos Uno Veismanni, Kalju Eerme ja Mart Noormaga; 2007, nr 12, lk 2583–2613), “Astronoomiast Eesti kultuuris ja ühiskonnas” (2011, nr 9, lk 1634–1679), “Inimsõbralik universum” (2017, nr 8, lk 1347–1371) ja “Üksildane Maa” (2019, nr 10, lk 1731–1754) ning arvustused “Osoon ja kiirgus: Elu allikad ja hävitajad” (Uno Veismann, Kalju Eerme, *Päikese ultraviolettkiirgus ja atmosfääriosoon*; 2012, nr 1, lk 178–183) ning “Akadeemiliselt horisondilt ilmaruumi” (Uno Veismann, *Ilmaruumi künnisel*; 2014, nr 1, lk 161–172).

MARE VINT. Park VI: Pargitee (2009)

ULIXES

8. ptk: Laistrügoonid

James Joyce

Tõlkinud Kullo Vende

Ananassiponksid, sidrunipulgad, iirised. Mesimagus tüdruk kühveldab kristliku vennaskonna koolimehele kopaga koorekomme. Mingi üritus koolis. Kõtukestele kahjulik. Tema Majesteedi

James Joyce. *Ulysses*. — www.gutenberg.org/files/4300/4300-h/4300-h.htm. Vt ka Märt Väljataga tõlkes, kommentaaride ja järelsõnadega peatükke I–III “Telemachos”, “Nestor” ja “Proteus” ajakirjas *Vikerkaar* (1992, nr 9, lk 2–18; 1993, nr 5, lk 3–15; 1991, nr 2, lk 10–24), IV peatükki “Kalypso” Kullo Vende tõlkes, kommentaaride ja järelsõnaga samas (2016, nr 7/8, lk 48–66), V peatüki “Lootosesööjad” tõlget Kullo Vendelt *Akadeemias* (2017, nr 12, lk 2207–2229), VI peatüki “Hades” tõlget temalt samas (2018, nr 11, lk 2016–2036; nr 12, lk 2206–2226) ja VII peatüki tõlget “Aiolos” (2019, nr 11, lk 2037–2086), samuti löike Jaak Rähesoo tõlkes kogumikus *Antiigist postmodernismini: Gümnaasiumi lugemik* (Tallinn: Koolibri, 2009, lk 300–303) ja Andres Ehini tõlkes antoloogias *Kaksainus: Maailma armastusluulet* (Tallinn: Huma, 2004, lk 140).

Odüsseia 10. laulus satub Odysseuse laevastik laistrügoonide, inimesööjatest hiiglaste saarele. Laistrügoonid söövad kohe ära ühe maale läinud meestest, keda noor saarepiiga peibutab oma isa, kuningas Antiphatese juurde, ja uputavad kõik laevad peale Odysseuse oma. Siin võib aimata Joyce’i vihjet Bloomi näljatundele ning rõhutatud meeleolule seoses Molly (peibutaja) tõenäolise peatse andumisega Boylanile. *Siin ja edaspidi tõlkija märkused.*

Kuninga pastilli- ja kompvekitootja. Jumal. Kaitse. Meie. Istub oma troonil ja lutsutab punaseid kõhakomme valgeks.

Graham Lemoni kommipoe ees soojade, magusate aurude sees passiv morni näoga NMKÜ noormees pistis härra Bloomi pihku reklaamlehe.

Puhtsüdamelised vestlused.

Talle... Mulle? Ei.

Talle veres.

Lugedes kandsid pikaldased jalad teda jõe poole. Kas sa oled lunastatud? Talle veres pestakse kõik puhtaks. Jumalale on vaja vereohvrit. Sünd, neitsinahk, märterlus, sõda, hoone nurgakivi, ohvriannid, neerupõletusohverdus,¹ druiidide altarid. Tuleb Eelija, on tulemas.² Tuleb dr John Alexander Dowie, Siioni kiriku taastaja.³

Ta tuleb! Ta tuleb!! Ta tuleb!!!

Tere tulemast südamest kõik.

Tulus mäng. Mullu Torry ja Alexander.⁴ Polügaamia.⁵ Sellele tõmbab ta naine piduri pääle. Kus see oli, kus mingi Birminghami firma reklaamis helendavat krutsifiksi? Meie Õnnistegija. Ärkad

¹Vt 2Ms 29:13, 29:22; 3Ms 3:1–5.

²Vt Malakia 3:24 (Vana Testamendi lõpus).

³John Alexander Dowie (1847–1907) oli rändjutlustaja, kes kuulutas enda “taastaja Eelijaks”, seejärel aga “kristlik-katoliku ning apostliku kiriku esimeseks apostliks Siionis”, väites, et tema puhul on tegemist Eelija kolmanda tulekuga prohvet Eelija ja Ristija Johannese järel; Siioni kiriku “taaselustamiseks” asutas ta 1901. aastal Chicago lähedale nn Zion City. 1904. aastal käis ka Euroopas. 1906. a tõstis Zion City tema vastu mässu, süüdistades teda fondide väärkasutamises, türannias, ebaõigluses, polügaamia kuulutamises ja muudes tõsistes kuritegudes.

⁴Ameerika usuäratajad (R. Torry jutlustajana ja C. Alexander teda saatva muusikuna), kes aastail 1903–1905 tegid misjonitööd Suurbritannias.

⁵Bloomi mõtteis võis ühtlasi olla mormooni kiriku rajaja Joseph Smith (1805–1844), kes samuti asutas mitu “uut Siionit” ning jutlustas ja harrastas polügaamiat.

südaöösel üles ja näed teda seinal rippumas. Pepperi vaimusünnitist: tsirkusekummitused. Isegi Naelte Raud Itkeb.⁶

Küllap seda fosforiga tehakse. Jätad näiteks tükikese turska seisma. Nägin ise sinkjashõbedat selle kohal. Tol ööl, kui ma kõõgis sahvri kallal käisin. Ei meeldi mulle kõik need lõhnad, mis säält väljapaiskumist ootavad. Mida see Molly siis tahtiski? Malaga rosinaid. Mõtles Hispaania pääle. Enne Rudy sündimist. Fosforestsents, see sinakas-rohekas. Väga kasulik ajule.

Butleri pilliäri nurga juurest, kus seisab O'Connelli ausamas, heitis ta pilgu piki Bachelori promenaadi. Dedaluse tütar ikka sää! Dillon oksjonimaja ees. Küllap müüvad mingit vana mööblit. Sain kohe aru, et silmad on tal isalt. Longib niisama isa oodates ringi. Kodu puruneb alati, kui ema lahkub. Viisteist last oli Dedalusel. Iga aasta peaaegu sündis üks. Nii on see nende usuõpetuses või muidu ei kuulagi preester vaest naist pihil, ei anna patte andeks. Tehke sugu ja teid saagu palju. Kus sellist asja enne on kuulnud? Söövad sul maja ja kodu käest ära. Endil peresid toita ei ole. Elavad kõige paremast maa viljast.⁷ Nende toidukambrid ja sahvrid. Ma tahaks näha, kuidas nad Yom Kippuri musta paastu peaksid. Ristimärgiga kuklid. Üks söömaaeg ja kerge eine, et ta altarile kokku ei kukuks. Kui ühe niisuguse tegelase virtinalt saaks välja pinnida. Ei pinni sa ta käest elu sees midagi välja. Nagu ka raha mehe enda käest. Et aga endal oleks hea olla. Külalisi ei kutsu. Kõik enese heaks. Ise valvab oma vett. Võta võileivad kaasa.⁸ Tema kõrgeausus: aga moka olgu maas.

Püha Jumal, see vaene tüdruk on lausa räbalais. Alatoidetud paistab kaa olevat. Kartulid ja margariin, margariin ja kartulid. Alles hiljem annab see neile tunda. Pärast paistab. Organism saab kahjustada.

Kui ta O'Connelli sillale astus, kerkis rinnatise kohale suitsukera. Õllefabriku pargas eksportporteriga. Inglismaale. Mereõhk

⁶Väljend esines esimest korda 5. peatükis, kus Molly oli selle naljaviluks pakkunud Jeesuse risti tähtede I.N.R.I. tähenduseks.

⁷1Ms 45:18.

⁸Vemmalvärsi algusrida; edasi läheb "oma tee, oma suhkur, kui mu pulma sa tuled, tuled ju?".

pidavat ta kibedaks tegema. Oleks huvitav kunagi Hancocki kaudu pääse saada ja õllefabrikut vaatama minna. Täitsa omaette maailm. Porterivaadid, vahva ju. Ka rotid pääsevad sisse. Joovad nii, et punduvad suureks kui vees hulpiv kolli. Porterist purupurju. Joovad, kuni hakkavad ristiinimese kombel köötsima. Kujutle nüüd, et seda juuaksegi! Kannud-potid: vaadis rotid. No muidugi kui me veel kõike teaksime.

Alla vaadates nägi ta ägedalt laperdavaid, süngete sadamamüüride vahel tiirlevaid kajakaid. Teispool müüre on vihe tuul. Kui viskuks ise sinna alla? Reuben J-i poeg pidi ikka paraja maotäie seda solki alla neelama. Šilling ja kaheksa penni rohkem kui vaja.⁹ Hhmm. Ikka vaimukad ütlemlised on tal küll. Ise kaa oskab lugusid rääkida.

Nad tiirlesid madalamal. Suupoolist otsivad. Oot.

Ta viskas alla nende sekka kokkukägardatud paberkuuli. Eeli ja kolmkendkaks jalga sek on tule. Tühjagi. Kuulike hüples murlainete rütmis üles-alla, kandus sammaste juures silla alla, ilma et tast väljagi oleks tehtud. Pole nad nii lollid ühti. Nagu ka tol päeval, kui ma tole kuivanud koogi *Erin's King*'ilt minema viskasin ja nad püüdsid selle kiiluveest ahtrist viiekümne jardi kaugusel kinni. Mõistavad elada küll. Muudkui tiirlesid laperdades.

*See näljast nõrkev lind
vee kohalt seirab sind.*

Nii need luuletajad kirjutavad, sarnased häälikud. Aga Shakespeare'il jälle polegi riime: blankvärss. Sääl keel voolab. Mõtted. Pidulikult.

*Hamlet, ma olen sinu isa vaim,
kes nüüd on neetud maa peal uitama.*

– Kaks õuna penni eest! Üks penn paar!

⁹Bloomile meenub Simon Dedaluse repliik 6. ptk.

Ta pilk libises üle klaasjate õunte, mis naise müügilauale rit-
ta seatud. Need peavad Austraaliast olema, praegusel aastaajal.
Läikiva koorega: lööb nad kaltsu või taskurätiga klantsima.

Oot. Nood vaesed linnukesed.

Taas peatus ta ja ostis vanalt õunanaiselt penni eest kaks rabe-
dat rosinakooki, muris need puruks ja viskas tükid Liffeyssse. Nä-
gid nüüd! Kajakad pikeerisid vaikselt, kahekesi, siis kõik teisedki
nii kõrgelt kui nad olid, sööstes saagi kallale.¹⁰ Läind. Viimne kui
raasuke.

Teades nende aplust ja kavalust, raputas ta kätelt peenema pu-
ru. Seda nad ei osanud oodata. Taevamanna. Elavad ju kalast, ka-
lane on nende lihagi, kõigil merelindudel, kajakail, veetallajail.
Mõnikord ujuvad ülevalt poolt, Anna Liffeylt siia kenitlema lui-
ged. Maitse üle ei vaielda. Tea mis maitse luigelihal ka on. Ro-
binson Crusoe pidi neist elatuma.

Nad tiirlesid loiult lehvitades. Rohkem ma ei viska. Pennist
aitab küll. Et aitähki ütleks. Mitte ainsat kriiskagi. Ja nad levita-
vad ka suu- ja sõrataudi. Kui nuumad kalkuni näiteks kastanijahu-
ga täis, siis selle maitse tal tulebki. Söö ikka siga nagu siga. Aga
mispärast siis soolaveekalad soolased ei ole? Millest see tuleb?

Ta silmad otsisid vastust jõelt ja nägid siirupistel ummiklai-
netel ankrus aerupaati, mis laisalt õõtsutas oma täiskleebitud par-
rast.

Kino

11/-

*Püksid*¹¹

Hea mõte iseenesest. Tea kas ta linnavalitsusele renti kaa mak-
sab. Kuidas saab vesi tegelikult üldse kellelegi kuuluda? Ta ju
voolab alati pideva voona, pole iialgi sama, mis meenub selles
elujões. Sest elu on vool. Kõiksugused kohad kõlbavad reklaami

¹⁰Siin on eeskujuna nähtud seda, kuidas laistrügoonid loopisid kal-
judelt kivimürakaid Odysseuse laevade pihta ja läbistasid odadega tema
mehi nagu kalu.

¹¹Londoni riidekaupmees J. C. Kino pidas Dublinis harupoodi, kus
müüdi pükse 11 šillingit paar.

jaoks. Too tripperi-nurgaarst reklaamis ennast varem kõigis avalikes käimlates. Nüüd seda enam ei näe. Rangelt salastatud. Dr Hy Franks. Ei läinud talle punast pennigi maksma nagu ka Maginini selle tantsuõpetaja enesereklaam. Lasi meestel neid kuulutusi üles panna või pani vargsi ka ise, põigates sisse püksinõpse lahiti tegema. Öö kattevarjus. Paras koht kah. KUULUTUSI MITTE PANNA. VÕÕRAID NAISI MITTE PANNA. See ka mõni mees, kes ühest paugust külge saab.

Äkki temalgi. . . ?

Oi!

Ah?

Ei. . . Ei.

Ei-ei. Seda ma ei usu. Ega ta siis ei tihkaks ju?

Ei, ei.

Härra Bloom tõstis kõhevil silmad üles ja liikus edasi. Sellest enam ei mõtle. Üks läbi. Ajakuul ballastikontori¹² katusel on all. Dunsinki¹³ aeg. Põnev too söör Robert Halli raamatuke. Parallaks. Ega ma täpselt ei saanudki aru. Näe säääl on üks preester. Võiks tema käest küsida. Par on kreeka keelest: paralleel, parallaks. Mett kui emps on hoos,¹⁴ luges Molly, enne kui ma talle hingede rändamise ära seletasin. Ossa raip!

Ossa raip, muigas härra Bloom ballastikontori kahte aknasse. Üldiselt on tal ju õigus. Ainult suured sõnad tavaliste asjade kohta, kõla pärast. Ega ta just vaimukas ei ole. Võib ka jäme olla. Välja pahvatada, mis minul mõttes oli. Aga ei tea kah. Bass-baritoni Ben Dollardi kohta rääkis ta, et selle häääl on tõre tõrretoon. Sääred teisel nagu tõrred ja võiks arvata, et ta laulabki tõre sisse. No aga see ju on vaimukas. Ta hüüdnimi oli Big Ben. Pole pooltki nii vaimukas kui tõre tõrretoon. Isu nagu isakarul. Pistab kinni paar

¹²Ballastikontoriks kutsuti Dublini sadamavalitsuse neljakorruisel peakorterit. Selle katuse nurgal varda otsas paiknes neljajalase läbimõõduga vaskkuul, mis iga päev täpselt kell üks alla vajus.

¹³Observatoorium Dublini lähedal.

¹⁴S.t metempsühhoos. *Toim.*

puusatükki. Kõva mees oli Bassi parimat õlut kaanima. Tõrretäis Bassi õlut. Näed siis? Kõik passib kokku.

Piki rentsliit sammus aeglaselt tema poole valgesse rüütatud reklaamikandjate rivi, sarlakpunased särbid üle tahvlite jooksmas. Soodusmüük. Tolle hommikuse preestri moodi on nad: me oleme pattu teinud; me oleme kannatanud. Ta luges kokku sarlakpunased tähed nende viielt kõrgelt valgelt kübaralt: H. E. L. Y. S. Wisdom Hely's.¹⁵ Y oli teistest veidi maha jäänud, koukis esitahvli alt kamaka leiba, toppis selle suhu ja mugis käigu päält. Meie põhitoidus. Kolm šillingit päevas, muudkui käi piki rentsleid, tänav tänava järel. Aitab ainult luud ja nahka koos hoida, leib ja kaerakört. Ega need pole Boyle!¹⁶ ei ole, vaid M'Glade'i mehed. Ei too seegi ärile kliente juurde. Soovitasin talle läbipaistvat reklaamtõlda, kus istuks sees kaks tüdrukut, kes kirjutaks kirju, ja paistaksid vihikud, ümbrikud, kuivatuspaber. Kindla pääle oleks see pilku püüdnud. Šikid tüdrukud, kes midagi kirjutavad, jäävad kohe silma. Kõik põlevad uudishimust, et mida ta küll kirjutab. Vahi tühjusse ja kohe on kakskümmend inimest su ümber. Et ise kah osa saada. Naised kaa. Uudishimu. Soolasambaks. Muidugi ei olnud nõus, sest ta polnud ise selle pääle tulnud. Ega ka minu soovitatud tindipoti ja mustast tselluloidist võltsplekiga. Tema kujutleb reklaami nii nagu too Plumtree purgis surmateadete all, külma liha lahtris. Neid ei pea lakkuma. Mida? Meie ümbrikke. Tere, Jones, kuhu minek? Ei ole aega rääkida, Robinson, ruttan *Kanselli* ostma, seda ainsat töökindlat tindikummi, mida müüakse Hely OÜs, Dame'i tänav 85. Kui hea, et ma tollest puntrast väljas olen. Oli see ikka üks kuradi amet, käia mööda kloostreid arveid sisse nõudmas. Tranquilla nunnaklooster. Kena nunn oli see sääl, tõesti armas nägu. Nunnalinik sobis hästi tema väikese peaga. Õde? Õde? Olen kindel, et ta oli armupiinas, silmist näha. Väga raske kaubelda sellise naisega. Häirisin tol hommikul ta palvetamist. Aga välismaailmaga suhtles hea meelega. Meie suurpäev, ütles ta. Karmeli Mäe Jumalaema püha. Magus nimi kah: karamell. Ta sai aru, et ma, vist sai aru, selle järgi ar-

¹⁵ Kirjatarvete-, trüki- ja köitekäitis, kus Bloom kunagi töötas.

¹⁶ Ka Boylanil, kes Bloomil aina mõttes püsib, oli reklaamifirma.

van, kuidas ta. Kui ta oleks mehele saanud, oleks ta muutunud. Usun, et neil oli tõesti vähe raha. Sellegipoolest praadisid kõike parimas võis. Pekki nad ei tunnista. Mul hakkab pärast praerasva söömist alati paha. Neile meeldib end võida nii seest kui väljast. Kuidas Molly seda maitset, loor üles tõstetud. Õde? Pat Claffey, pandimajapidaja tütar. Räägitakse, et okastraadi leiutas nunn.

Kui ka ülakomaga S oli mööda lentsinud, läks tema üle Westmorelandi tänava. Roveri rattapood. Nood ratsavõistlused on täna. Kui palju sellest möödas on? Phil Gilligani surma-aastal. Me elasime Lääne-Lombardi tänavas. Pea: olin Thomi juures. Wisdom Helysse sain tööle sel aastal, kui me abiellusime. Kuus aastat. Kümne aasta eest: üheksakendneli ta suri, jah, täitsa õige, too suur Arnotti kaubamaja tulekahju. Val Dillon oli linnapea. Glencree õhtusöök. Kus linnanõunik Robert O'Reilly tühjendas oma portveini supi sisse veel enne, kui stardilipp langes. Bobi-robi larpis seda enda sisemise nõuniku hingekosutuseks. Polnud sedagi kuulda, mis lugu orkester mängis. Selle eest, mis meile juba antud, olgem Issandale. Milly oli siis pisike. Mollyl oli punutud öösidega elevanthall kleit. Rätsepa tehtud, ülikonna moodi, ületõmmatud nõõpidega. Talle see ei meeldinud, sest kui tal see kooripiknikul Sugarloafi mäe all esimest korda seljas oli, väänasin mina jala välja. Justkui sellepärast. Vana Goodwini torukübar oli millegi kleepuvaga kokku saanud. Kärbestel kah piknik. Nii-sugust kleiti ei olnud tal hiljem enam kunagi seljas. Istus nagu valatud, õlgadest ja puusadest. Oli juba hästi näha, et on hakanud paisuma. Jänesepirukat sõime tol päeval. Inimesed vaatasid talle järele.

Õnnis aeg. Tollal olin õnnelikum. Hubane väike tuba oli, punase tapeediga. Dockrellist, šilling üheksa penni tosin. Milly vanitamise õhtu. Minu ostetud Ameerika seep: leedriõitega. Mõnus lõhn oli vanniveel. Naljakas nägi tüdruk välja üleni sisseseebitatult. Kujult kenake kah. Nüüd on fotograafia. Vaene papa rääkis mulle oma dagerrotüüpia-ateljeest. Päritud maitse.

Ta sammus piki äärekivi.

Elujõgi. Mis tolle preestri moodi tüübi nimi oli, kes möödudes alati sisse kõõritas? Nõrgad silmad, naine. Elas siis Citroni juures

püha Kevini passaažis. Midagi Pen justkui. Pendennis? Mu mälu hakkab. Pen. . . ? Muidugi oli see ka hulk aastaid tagasi. Trammi-müra pärast võib-olla. No kui tal päevavanema nimigi meelde ei tulnud, keda ta päevast päeva näeb.

Bartell d'Arcy oli tolle tenori nimi, kes just siis oli esile kerkinas. Saatis Mollyt pärast proovi koju. Ennasttäis kaju, vurrud vahatatud. Andis Mollyle tolle laulu "Viigu soe lõunatuul".¹⁷

Tuuline õhtu oli, kui ma talle vastu läksin, käis too loožikoos-olek loteriipiletite asjus pärast Goodwini kontserti linnapea maja banketisaalis või tammetoas. Mina tollega taga. Üks Molly noodileht lendas mul tuulega käest vastu keskkooli raudaeda. Önn, et see ei. Säärane asi rikub tal terve õhtu mulje ära. Professor Goodwin käis Mollyga käe alt kinni ees. Koodid kõikusid jommis vanakesel all. Tema lahkumiskontserdid. Kindlasti üldse viimased lavaesinemised. Võib-olla mitmeks kuuks ja võib-olla alatiiseks. Mäletan, kuidas Molly tuulde naeris, tuisukrae üles tõstetud. Harcourti tee nurgalt mäletan toda iili. Brrfuih! Puhus üles kõik ta seelikusabad ja tema boa oleks peaaegu vana Goodwini ära lämmatanud. Pani ta tuulest ikka õhetama küll. Mäletan, kui koju jõudsime, roobitsesin sõed põlema ja praadisin talle õhtusöögiks ära nood lambalihaviilud, mida talle meeldis tšatnikastmega süüa. Ja hõõgrummiga. Nägin kamina juurest, kuidas ta magamistoas luudega korsetti lahti haakis: valge oli see.

Siuh ja pehme potsatusega maandus korsett voodile. Alati ihu-soojana. Alati meeldis talle ise ennast vabastada. Istus sääli pärast juuksenõelu välja võttes ligi kaheni. Milly oma voodimajakeses kenasti kinni kaetud. Önnis aeg. Önnis aeg. See oli see öö. . .

– Oi, härra Bloom, tere, kuidas elate?

– Oi, tere, proua Breen, kuidas teie?

– Mis seal ikka kaevata. Kuidas Molly tervis on? Pole teda terve igavik näinud.

¹⁷“Winds that blow from the south / Shall carry my heart to thee / And the breath of the balmy night / Shall carry my heart to thee.” Laulu päritolu teadmata. Tõlkida võiks nii: “Kandku soe lõunatuul / su juurde mu helluv hing, / viigu öö sume õhuvool / su juurde mu helluv hing.”

– Terve kui purikas, ütles härra Bloom lõbusalt. Vat Millyl on töökoht Mullingaris.

– Mis te räägite! Siis on tal ju küll tore!

– Jah, ühes fotoateljees. Läheb nagu lepre reega. Kuidas teie kõigil hoolealustel läheb?

– Anna aga toitu ette, vastas proua Breen.

Palju tal neid on? Järgmist ei paista.

– Ma vaatan, et te olete mustas. Ega teil keegi. . .

– Ei, ütles härra Bloom. Tulin just ühelt matuselt.

Ilmselt tuleb mul päev otsa seda seletada. Kes surnud on, mil-lal ja kuidas ta suri? Sajab aga jälle mõni kaela.

– Oi armas aeg, ohkas proua Breen. Loodetavasti polnud see mõni lähisugulane.

Tuleks vist ta kaastunne vastu võtta.

– Dignam, ütles härra Bloom. Üks vana sõber. Päris äkitselt suri mehepoeg. Süda usutavasti. Täna hommikul matsime.

*Su matused on homme,
kui käid rukkiväljateel.*¹⁸

*Tiriliri tamtamm
tiriliri. . .*

– Kurb on, kui vanad sõbrad kaovad, laususid nukrameelselt proua Breeni naisesilmad.

No nüüd aitab sellest juba küll. Just: rahulikult: tema mees.

– Ja teie isand ja käskija?

Proua Breen tõstis kaks suurt silma üles. Pole tal need kadund ühti veel.

– Oh, ärge rääkige! ütles ta. Tema teeb lõgismaodki ettevaat-likuks. Praegu istub ta seal sees oma seaduseraamatutega, otsib laimuseadust. Hauda ta mu lõpuks ajab. Oodake, ma kohe näitan teile.

¹⁸Vihje Robert Burnsi (1759–1796) luuletusele “Comin’ Thro’ the Rye”.

Harrisoni ärist paiskus kuuma vasikapeasupiauru ja pahvak värskelt küpsetatud lehttaigna rullpudingust. Vänge keskpäeva-lehk kõditas härra Bloomi kurku. Tahavad head tainast teha, või, parim jahu, Demerara suhkur, või siis juba maitsevad seda kuumat teega. Või tuleb see naise juurest? Tuulutusvõre kohal seisis paljasjalgne rüblík, kes hingas sisse alt kerkivaid aure. Tuimendab sel moel näriivat näljatunnet. On see mõnu või piin? Pennised lõunad. Nuga ja kahvel laua külge aheldatud.

Avab oma käekoti, nahk on pragunenud. Kübaranõel: säärased asjad peaksid tupes olema. Torkab trammis mõnele mehele silma. Tuhlab. Pärani. Raha. Palun võtke kaa. Kuri karjas, kui neil kuuepennilinegi kaotsi läheb. Põrgu lahti. Mees kargab harja. Kus see kümme šillingit on, mis ma sulle esmaspäeval andsin? Kas sa toidad oma väikevenna peret? Määratud taskurätt: rohupudel. Pastill pudenes maha. Mida ta...?

– Praegu peaks noor kuu taevas olema, ütles naine. Siis on tal alati mingi häda. Teate, mis ta eile öösel tegi?

Ta käsi lakkas tuhlamast. Tema silmad kinnistusid Bloomile, erutusest pärani, ent siiski naeratavad.

– Mida siis? küsis härra Boom.

Las ta räägib. Vaatan talle otse silma. Usun sind. Usalda mind.

– Äratas mind keset ööd üles, lausus naine. Und oli näinud, luupainajat.

Seedehäi.

– Ütles, et padaäss tuleb trepist üles.

– Padaäss! ütles härra Bloom.

Naine võttis käekotist kahepoolse postkaardi.

– Lugege seda, soovitas ta. Mees sai selle täna hommikul.

– Mis see on? küsis härra Bloom kaarti võttes. K. P.?

– K. p: käi, ütles naine. Keegi tahab teda vihale ajada. Häbi tal olgu, kes ta ka ei ole.

– Häbi tõesti, märkis härra Bloom.

Ohates võttis naine kaardi tagasi.

– Ja nüüd kavatseb mees minna härra Mentoni büroosse. Kavatseb kohtu kaudu kümme tuhat naela nõuda, nagu ta ütleb.

Ta murdis kaardi kokku, pistis oma korratusse käekotti ja klõpsas luku kinni.

Seesama sinine saržkleit, mis tal kahe aasta eest seljas oli, lõngatupsud pleekinud. Paremad päevad möödas. Veidi sakris juuksed kõrvadel. Ja see maotu kübaralätu: kolme vana viinamarjakobaraga, mis peavad sellele pisut parema ilme andma. Kulunud elegants. Vanasti riietus ta maitsekalt. Vaod ümber suu. Ainult aasta jagu Mollyst vanem.

Näe kuidas too naine möödudes teda vahtis. Julmalt. Ussisugu.

Bloom vaatas teda ikka veel, oma pettumust pilgu taha peites. Teravamaitseline vasikapea-härjasaba-indiapiprasupp. Mul on kõht tühi kah. Koogihelbed naise kleidi kiillapil; suhkrune jahulaik põsele jäänud. Ohtra täidisega rabarberitort, heldelt puuvilju keskel. Josie Powell¹⁹ oli ta siis. Ammu-ammu Luke Doyle'i pool. Dolphin's Barni asumis, šaraade mängimas. K. P.: käi.

Vahetame teemat.

– Kas te vahel proua Beaufoy kaa näete? küsis härra Bloom.

– Kas Mina Purefoy? kostis tema.

Tjah, mõtlesin Philip Beaufoy pääle. Teatrikülastajate klubi. Matcham mõtleb tihti sellest meistririkist. Kas ma ketist ikka tõmbasin? Jah. Viimane liigutus.

– Jah.

– Käisin just mööda tulles sees küsimas, kas ta on maha saanud. Ta on Hollesi tänava sünnitusmajas. Dr Horne võttis ta sisse. Tal on tuhud nüüd juba kolmas päev.

– Oi, ütles härra Bloom. Kurb kuulda.

– Jah, ütles proua Breen. Ja majatäis mudilasi kodus. Väga raske sünnitus on, ütles õde mulle.

– Oi, ütles härra Bloom.

¹⁹Proua Breeni neiu põlvnenimi. Oli Bloomi silmarõõm enne Mollyt.

Tõsise osavõtliku pilguga lasi ta kuulnud uudisel pärale jõuda. Keel latsatas kaastundest. Dz! Dz!

– Kurb kuulda, ütles ta. Vaene tema! Kolm päeva! Kohutav ju talle.

Proua Breen noogutas.

– Teisipäeval hakkas peale. . .

Härra Bloom puudutas hoiatuseks kergelt tema küünarnukki.

– Ettevaatust! Laseme selle mehe mööda.

Jõe poolt tuli piki äärekivi pika sammuga üks luider kuju, kes läbi jämeda nõöri külge kinnitatud lornjeti vahtis õndsas pilgul päiksesse. Tihkja pigimütsina pitsitas ta pead tilluke kübar. Sammude rütmis kõlkusid tal käevangus kokkuvolditud tolmumantel, kepp ja vihmavari.

– Pange tähele, ütles härra Bloom. Ta käib alati laternapostidest väljaspool. Vaadake!

– Kes ta on, kui seda on sünnis küsida? päris proua Breen. On ta napakas või?

– Tema nimi on Cashel Boyle O'Connor Fitzmaurice Tisdall Farrell, seletas härra Bloom muiates. Jälgige!

– Ikka paras jagu on tal neid, märkis naine. Ühel ilusal päeval muutub Denis samasuguseks.

Järsku jäi ta sõnapäält vait.

– Seal ta ise ongi, ütles ta. Ma pean talle järele minema. Head aega. Tervitage siis Mollyt minu poolt!

– Küll ikka, kostis härra Bloom.

Ta vaatas, kuidas naine möödujate vahel põigeldes äriväärikute suunas liikus. Kitsukeses saterkuues ja sinistes tekstiilkingades Denis Breen lööberdas Harrisonist välja, litsudes ribide vastu kahte rasket köidet. Lahetuulest siia kantud. Nagu teab mis ajastust. Ta ei üllatunudki, kui naine talle järele jõudis, vaid käänas oma tuhkhalli habeme tema poole ja hakkas lõdva lõua võngeldes tõsisel kombel kõnelema.

Meshuggah.²⁰ Peast põrunud.

²⁰Jidiši k 'veidrik, hull'.

Härra Bloom kõndis jälle kergel sammul edasi, eespool aga paistis päikeses tihkjas pigimüts ja kõlkuv kepp, vihmavari, tol-mumantel. Nagu kikas kanakarja ees. Sa vaata teda! Lähebki jälle sõiduteele. Üks võimalus ilmas edasi jõuda. Ja too teine hilpudes karvakasvanud vana vaimuhaige kah. Naisel peab ikka raske küll temaga olema.

K. p: käi. Võin vanduda, et selle taga on Alf Bergan või Richie Goulding. Pulli pärast kirjutasid selle Šoti viskimajas, kindla pää-le. Mentoni büroosse tahab minna. Tolle austrisilmad postkaarti jõllitamas. Jumalad saavad pidu.

Ta möödus *Irish Times*'ist. Sääl võib teisigi vastuseid ootel olla. Tahaks neile kõigile vastata. Kurjategijatele kasulik süsteem. Kood. Praegu on kõik lõunal. Prillidega ametnik mind ei tunne. Ah, jäägu nad päälegi siia hauduma. Küllalt vaeva neist nelja-kümne neljastki läbi sumamisega. Vajatakse hakkajat masinakir-jutajannat, kes aitaks härrat kirjanduslikus töös. Nimetasin sind ulakaks kallis sest mulle ei meeldi too teine väljund. Palun üt-le mida see tähendab. Palun ütle mis lõhnaõli su naine. Ütle kes lõi maailma. Kuidas nad sulle neid küsimusi puistavad. Ja too teine, Lizzie Twigg. Minu kirjanduslikel katsetustel oli õnn päl-vida silmapaistva luuletaja A. E. (hr Geo. Russelli) heakskiitu. Pole tüdrukul aega oma juukseidki korda teha, ainult teelurri joob luulekogu kõrvale.

Väikeste kuulutuste tarvis igas tükis parim leht. Jõuab nüüd ka provintsidesse. Kokka-virtinat, suurep. köök, toatüdruk abiks. Vajatakse reibast meest joogileti taha. Korr. neiu (katol.) soovib kohapakkumist puuvilja- või lihapoodi. James Carlisle ta tegi. Kuus ja pool protsenti dividende. Kõva äri tegi Coatesi aktsiatega. Tasa sõidad. Vanad kavalad šoti ihnuskoid. Kõik need lipitsevad uudised. Meie armuline ja imeteldav asekuninganna. Nüüd ost-sid ka *Irish Field*'i ära. Leedi Mountcashel on pärast lapsevoo-dit täielikult tervenunud ja eile tegi Rathoathis juba ratsa kaasa Ward Unioni Hagijate ajujahi rebasele. Mittesöödav rebane. Toi-dusejahtijad söövad küll. Hirm süstib mahu, mis teevad ta neile piisavalt pehmeks. Kaksiratsi ratsutab. Istub hobuse seljas nagu mees. Sitke kütitar. Ei ta vaja daamisadulat ega sadulapatja, kus sellega. Esimene kogunema ja kohe kohal, kui koertel saak käes.

Kanged kui sugumärad on mõned neist ratsanaistest. Patseerivad üürihobutallide juures. Viskavad klaasi viskit puhtalt hinge alla, nii et ei jõua nohki öelda. Too sää! Grosvenori hotelli ees täna hommikul. Kähku oli kaarikus: vupsti. Kivimüürist või paari-meetrisest väravast kah hüppaks niisugune üle. Eks too tõmpnina-trammijuht tegi seda vist kiusu pärast. Kelle moodi see naine oligi? Ah jah! Proua Miriam Dandrade, kes müüs mulle Shelbourne'i hotellis maha oma vanad ürbid ja tumeda aluspesu. Hispaania verd lahutatud ameeriklanna. Ei pilgutanud silmagi, kui ma talt neid maha koorisin. Ma oleks nagu tema pesutuulutusraam olnud. Nägin teda asekuninga peol, kui pargivaht Stubbs mind koos *Express*'i Whelaniga sisse laskis. Nälpima seda, mis sakstest üle oli jäänud. Varasest õhtusöögist. Kui ma ploomide pääle majoneesi kallasin, arvates, et see on magus munakaste. Tolle naise kõrvad pidid küll veel mitu nädalat hiljemgi kihelema.²¹ Temasuguse jaoks peab ikka hädaga olema. Sündinud kurtisaan. Sünnitus pole tema jaoks, täna väga.

Vaene proua Purefoy! Metodistist mees. Ta hulluses on järjekindlust. Lõunaks safranisai piima ja soodaveega tervistavas piimapoes. N. M. K. Ü. Sööb stopperiga, närides kolmkendkaks korda minutis. Kuid ta suujooneni küündivad bakid kasvasid ikkagi. Kuuldavasti on tal tähtsaid sidemeid. Dublini lossis Theodore'il nõbu. Igal perekonnal üks noobel sugulane. Iga aasta kingib naisele ühe võsukese. Nägin teda Kolme Lõbusa Topkavenna juures paljapäi marssimas, vanimal poisil teine turuvõrgus kaasas. Neid väntsakaid küll. Vaene naine! See peab siis aastast aastasse öö läbi iga kell rinda andma. Isekad on need täiskarsklased. Koer heintel. Minu tee sisse paluks ainult üks tükk suhkrut.

Ta seisis Fleeti tänava ristmikul. Lõunavaheaeg. Kuue penni eest Rowe' kõrtsis? Pean rahvusraamatukogus toda kuulutust vaatama. Kaheksa penni eest Burtonis. Parem. Jääb tee pääle.

Westmorelandi tänaval möödus ta Boltoni vürtspoest. Tee. Tee. Tee. Unustasin Tom Kernani käest kaubelda.

²¹Uskumus, mille järgi inimese kõrvad kihelevad, kui teda taga räägitakse.

Sss. Dz, dz, dz! Kolm päeva kujuta ette oigad voodis, äädikane lapp ümber pea, kõht üles pundunud. Võeh! Õudne lihtsalt! Lapse pea liiga suur: tangid. Ennast ema sees kahekorra keernud, üritab end pimesi välja puksida, otsib kobades väljapääsu. Mina seda üle ei elaks. Mollyl vedas, tema pääses kergesti. Keegi peaks selle vastu midagi leiutama. Et elu algab raske sünnitusega nagu sunnitööga. Kui ehk narkoosi all: kuninganna Victoria sai seda. Üheksa tükki oli tal neid. Tubli pesakond. Eit, kelle elamuks king ja kel nii palju lapsi.²² Äkki oli printsil tiisikus.²³ Mõnel oleks aeg sellele mõelda, mitte ajada udujuttu, mis see oligi, mõtteisse vajunud rüpe hõbedasest hiilgusest. Lora lollide lõbustamiseks. Vabalt võiks olla suured asutused kogu värk täiesti valutu kõigist mak-sudest anda igale sündinud lapsele viis naela liitintressiga kuni kahekümneüheseks saamiseni viie protsendiga on sada šillingit ja viis tüütut naela korrutada kahekümnega kümnendsüsteemis julgustada inimesi raha kõrvale panema säästma sada ja kümme ja pisut pääle kaks-kendüks aastat peab paberil välja rehkendama tuleb päris korralik summa rohkem kui võiks arvata.²⁴

Muidugi mitte surnult sündinuile. Neid ju ei registreeritagi. Tühjaläind vaev.

Naljakas vaatepilt neist kahekesi koos, kõhud ees. Molly ja proua Moisel. Emade kokkusaamine. Tiisikusi taandub ajutiselt, siis tuleb tagasi. Kui lamedad nad pärast järsku paistavad. Silmad rahulikud. Koorem südame päält ära. Vana proua Thornton oli üks tubli hing. Kõik minu lapsukesed, rääkis ta. Pudilusikas enne nende söötmist oma suhu. Ai kui nämm-nämm see on. Vana Tom Walli poja juures sai ta käsi kannatada. Poisi esimene kummar-dus avalikkuse ees. Pea nagu võidukõrvits. Turtsakas dr Murren.

²²Katkend lastesalmikese: "Kord elas üks eit, kelle elamuks king ja kel nii palju lapsi, et sest valutas hing. Nad said veidi leent, kuid leiba ei saand, siis nahk peksti kuumaks ja magagu maas."

²³Bloomil tekib ekslik uitmõte, et kuninganna Victoria (1819–1901) abikaasa prints Albert (1819–1861) võis tuberkuloosi põdeda, sest tollal oli levinud uskumus, et tiisikushaiged on seksuaalselt hüperaktiivsed. Tegelikult suri prints Albert tüüfusse.

²⁴Viis naela 5%-se liitintressiga kasvaks 21 aastaga 13 naela 18 šillingini.

Inimesed klopivad neid ju mis tahes kellaajal üles. Jumala pärast, doktor. Naisel on sünnitusvalud. Siis aga lasevad neil mitu kuud visiiditasu oodata. Teie naise abistamise eest. Nii tänamatud on inimesed. Humaansed arstid, enamik neist.

Iiri parlamendihoone²⁵ koletu suure kõrge ukse ette lendas tuviparv. Väikest lusti lööma pärast söömaaegu. Kelle me ette võtame? Mina valin selle mustas. Läks lahti. Vat on vedamine. Õhust peaks eriti põnev olema. Apjohn, ma ise ja Owen Goldberg Goosegreeni puistee lähedal üleval puude otsas ahve mängimas. Mind kutsusid Makrelliks.

College'i tänavast marssis hanereas välja rühm konstaableid. Paraadsammu. Söögist kuumavad näod, higist tilkuvad kiivrid, ise totsutasid oma kumminuiasid. Olles endale mehise laadungi rasvast suppi sisse vohminud. Politseinik tihti õnnega on koos.²⁶ Nad jagunesid salkadeks ja vastastikku au andes hargnesid igaüks oma piirkonda. Mäletsema lastud. Parim hetk mõnda rünnata on söögi ajal. Sirakas keset lõunasööki. Teine, korrapäratult marsis rühm liikus ümber Trinity raudaia oma jaoskonna poole. Oma moldide juurde. Valmistuda ratsaväe rünnakuks. Valmistuda supi rünnakuks.

Tommy Moore'i²⁷ kelmisõrme alt läks ta üle tänava. Õigesti tegid, et paigutasid ta kusila pääle: vete kohtumispäigale.²⁸ Ka naiste jaoks peaks sääraseid kohti olema. Jooksevad kondiitriäridesse. Oma kübarat sättima. *Terve ilma pääl ilusaim org on.*

²⁵Tegelikult Iirimaa Panga hoone: parlament oli hoones tegutsenud 1800. aastani, mil ta laiali saadeti.

²⁶Laulurida W. S. Gilberti (1836–1911) ja Arthur Sullivan (1842–1900) operetist *Penzance'i piraadid* (1880), kus küll *tihti* asemel lauldakse *harva*.

²⁷Iiri luuletaja Thomas Moore (1779–1852), kelle kuju seisab Trinity College'i lähedal Iirimaa Panga idafassaadi vastas avaliku kusila pääl. Moore kirjutas sentimentaalseid isamaalisi luuletusi, püüdes samas nendega inglasi mitte ärritada. Sai hakkama mõnegi kelmusega, nt oli mitu tema populaarset laulu väidetavalt tõlked prantsuse ja ladina keelest.

²⁸Üks Moore'i kuulsast lauludest kannab pealkirja "Vete kohtumine", milles ta ülistab Wicklow' maakonna Avoca oru ilu, kus kaks jõge ühinevad Avoca jõeks.

Kuulus Julia Morkani laul. Hää! püsis tal viimase otsani. Oli vist Michael Balfe'i õpilane...

Ta vahtis viimasele laiale vormikuuale järele. Vastikute klientidega tuleb tegemist teha. Jack Power, vat see alles räägiks loo: isa tal salapolitseinik.²⁹ Kui mõni mees neile kinninabimisel vastu hakkas, lasid nad tal soolaputkas vett ja vilet näha. Üldiselt ei saa neile nende tööd pahaks panna, eriti noortele võmmidele. Too ratsapolitseinik sel päeval, kui Joe Chamberlainile Trinitys audoktori kraad anti,³⁰ too kihutas küll elu eest. Ausõna! Kuidas ta hobuse kabjad piki Abbey tänavat meie selja taga plaksusid. Õnneks oli mul oidu Manningi poodi hüpata, muidu oleksin ma plindris olnud. Ja kus siis prantsatas pea ees maha, sa püha Jüri! Ilmselt lõi kolba vastu munakive lõhki. Ma poleks üldse pidanud nonde tohtritega kaasa jooksmat. Ja nonde akadeemilistes kübarates Trinity rebastega. Endile häda kaela tõmbama. Aga siis sain ma ka tuttavaks noore Dixoniga, kes Jumalaema haiglas mu nõelatud kohta arstis, ja nüüd on ta Hollesi tänavas, kus proua Purrefoy. Ratas ratta sees.³¹ Politsei vile on mul siiani kõrvus. Kõik panid plehku. Vaat miks ta just minu sihikule võttis. Et mind võimude kätte anda. Just siin see algaski.

– Elagu buurid!

– Kolm kord elagu De Wet!³²

– Joe Chamberlain meil kohe tuleb oksa tõmmata.³³

²⁹Jack Power on tegelane, kes Joyce'il esimest korda esineb juba *Dublinlaste* novellis "Jumalaarm"; "räägiks loo" on tsitaat Hamleti isa vaimu tekstist; salapolitseinikud (ingl *G-men*) olid Iiri politseiüksus, kelle ülesandeks oli jälgida-jälitada Iiri vabariiklasi.

³⁰18. detsembril 1899; Joseph Chamberlain (1836–1914) oli Inglismaa poliitik, keda Iirimaa kahekordselt vihati, sest ta nurjas Gladstone'i plaani anda Iirimaa autonoomia ja aitas alustada Buuri sõda; Iiri rahvuslased korraldasid sel päeval meelevalduse buuride toetuseks.

³¹Hesekieli 1:16.

³²De Wet (1854–1922), väljapaistev buuride väejuht.

³³Laanatud rida Ameerika kodusõja põhjaosariikide võitluslaulust "John Brown's Body", milles puua lubati lõunaosariikide president Jefferson Davis (1808–1889). Eesti keeles lauldakse selle laulu viisil "Kalle Kustat".

Tuhajuhanid: kari noori kutsikaid, röökisid nii, et kopsutükid lendasid. Vinegar Hill.³⁴ Võibörsi orkester.³⁵ Mõni aastake ning pooltest saavad rahukohtunikud ja riigiametnikud. Kui sõda tuleb: ülepeakaela sõjaväkke: needsamad kutid, kes toona... Kas tapalaval üleval.³⁶

Iial ei või teada, kellega sa räägid. Corny Kelleheri silmast vaatab vastu Harvey Duff.³⁷ Nagu too Peter või Denis või James Carey, kes Võitmatud üles andis. Linnavalitsuses tööl kah. Muudkui ässitas noori ja rohelisi takka, et kogu aeg kursis olla, ise lossist salaja tasu saades. Pärast heideti kõrvale nagu kuum kartul. No need erariides mehed peibutavad ju teenijatüdrukuid alati. Mundriga harjunud mehe tunneb ju kergesti ära. Mängivad taga-ukse juures naistemeest. Mudivad tüdrukut natuke. Siis aga järgmine punkt menüüst. Ja kes see härra on, kes siin külas käib? Kas noorperemees ütles kaa midagi? Nagu läbi lukuaugu naistepiidleja. Peibutuspart. Keevavereline noor tudeng käpib triikiva tüdruku priskeid käsivarsi.

– Kas need on sinu omad, Mary?

– Mina sääraseid asju ei kannan... Jätke järgi või ma räägin provvale ära. Pool ööd olite väljas.

– Ägedad ajad on tulemas, Mary. Oota, küll sa näed.

– Ah minge te kah oma ägedate aegadega.

Baaridaame kah. Tubakapoemüüjaid.

James Stephensi idee oli parim. Tema teadis neid. Kümnesed ringid, nii et keegi ei saanud üles anda rohkem mehi kui oma ringi piires.³⁸ Sinn Fein. Astud välja, saad nuga. Salakäsi. Püsi

³⁴Vinegar Hillil asus 1798. aastal Wexfordi ülestõusu staap, mille inglased lõpuks vallutasid. Vihje, et ajalugu ikka kordub.

³⁵Võibörs oli iiri meierite gild, mille Dublini haru juures tegutsev orkester mängis ka 1899. aasta meeleavalduse ajal.

³⁶Rida Timothy Daniel Sullivan (1827–1914) laulust “Jumal, kaitse Iirimaad!”: “Kas tapalaval üleval või sõjaväljal surma saad, vahet pole, kui me kalli Iiri eest!”

³⁷Talupojaks maskeerunud politseinuhk ühes 1874. aasta näidendis.

³⁸James Stephens (1825–1901) asutas 1858. aastal revolutsioonilise organisatsiooni, mis hakkas kandma nime Iiri Vabariiklik Vennaskond.

sees. Hukkamiskomando.³⁹ Vangivalvuri tütar aitas ta Richmondi vanglast (Luski küla lähedalt) välja. Ööbis Buckinghami Palee hotellis otse nende nina all. Garibaldi.⁴⁰

Peab mingi külgetõmbejõud olema: Parnell. Sinn Feini vormi- ja Arthur Griffith on küll aus ja otsekohene, kuid massidele ei lähe pääle. Või peab ikka ja jälle kallist kodumaast vahutama. Tühi töö ja vaimunärimine. Dublini Pagariühingu teerestoranis. Väitlusseltsides. Et vabariik on parim valitsemisvorm. Et keelekõsimust tuleb majandusküsimusest tähtsamaks pidada. Lasta tütardel neid oma koju meelitada. Toppida nad liha ja jooki täis. Mikhli-päeva hane. Siin teile üks ilus tüümianiga vürtsitatud kõhualune tükk. Võtke veel üks ports hanerasva, enne kui see liiga ära jahtub. Poolnäljas entusiastid. Pennine saiake ja kõndige pasunakooriga kaasa.⁴¹ Jagajale jäävad näpud. Mõte et keegi teine maksab maailma parim soust. Tunnevadki end täitsa nagu kodus. Paku õige meile neid aprikoose, tähendab virsikuid säält. Päev, mis polegi nii väga kaugel. Autonoomiapäike tõuseb loodest.

Käies ta naeratus haihtus, samas kui paks pilv ujus aeglaselt päikese ette ja heitis varju ka Trinity suurstulevale fassaadile. Üksteisest möödusid trammid — saabuvas, väljuvas, kõlisesdes. Kasutud sõnad. Asjad lähevad omasoodu, päevast päeva: politseirühmad marsivad välja, tagasi; trammid sisse, välja. Nood kaks hullu longivad ringi. Dignam viiakse käru pääl minema. Voodil

Ringiline struktuur pidi minimeerima öördajate tegutsemisruumi. Paraku ei olnud sellest abi 1867. aasta nurjunud ülestõusu ajal.

³⁹Sinn Fein kujunes 20. sajandi algul Iiri Vabariikliku Vennaskonna põhjal esialgu relvadeta inglisevastaseks organisatsiooniks. “Sinn fein” tähendab iiri keeles ‘meie ise’, alltekstiga “hoidkem ühte”. Liikmeskon-nast lahkujat ähvardas hukkamine “salakäe” läbi. “Hukkamiskomando” oli inglaste vastus organisatsiooni tegevusele.

⁴⁰Joyce tõmbab paralleeli Stephensi ja Giuseppe Garibaldi (1807–1882) vahele, sest mõlemad juhid pidid korduvalt poliitpaguluses elama. Nagu Stephens Prantsusmaa kaudu Ameerikasse põgenemise eel Londonisse, sisenes ka Garibaldi vaenlaste käes olevasse Napolisisse vaid kahe kaaslase saatel.

⁴¹Saiakest pakkus Päästearmee igapähele, kes oleks nõus läbi tänavate marssima ja enda “ümberpöörast” tunnistama.

soiub punnis kõhuga Mina Purefoy, et laps temast välja tiritaks. Iga sekund sünnib kuskil keegi. Keegi sureb iga sekund. Sellest kui ma linde söötsin, on viis minutit. Kolmsada on vedru välja visanud. Teine kolmsada ilmale tulnud, veri pestakse maha, talle veres pestakse kõik puhtaks, tall kisab määääää.

Linnatäis läheb hauda, teine linnatäis tuleb asemele, läheb samuti hauda; uued tulevad päale, lahkuvad kaa. Majad, majarivid, tänavad, miilide viisi sillutist, üleslaotud telliseid, kive. Käest kätte. See omanik, teine. Öeldakse, et peremees ei sure kunagi. Kui tema välja tõstetakse, võtab üle teine. Ostavad koha kulla eest üles ja ikka on kõik kuld nende käes. Petavad selle kusagil kokku. Linnadeks laotult, mis ajast aega aina kaovad. Püramiidid liivas. Leiva ja sibula pääl üles ehitatud. Orjade Hiina müür. Baabülön. Säilinud vaid suured kivid. Ümarad tornid.⁴² Muu on kiviprügi, vohavad eeslinnad, kähku kokku klopsitud. Seentena kerkivad tuulest tehtud Kerwani majad.⁴³ Kuhu ööseks varju minna.

Igaüks on eimiski.

Praegu on päeva kõige hullem tund. Eluhoog. Igav, sünge: vihkan seda kellaaega. On tunne, nagu oleks mind ära söödud ja välja oksendatud.

Rektori maja. Reverend dr Salmon: lõhekonserve.⁴⁴ Plekki on säääl ümber kõvasti. Nagu matusekabel. Ma ei elaks säääl ka siis, kui päale makstaks. Loodetavasti saab täna peekoniga maksa. Loodus ei salli tühjust.

⁴²“Suured kivid” (kiviringid) ja “ümarad tornid” on säilinud Irimaal viikingite- ja normannide-eelsest ajast.

⁴³Michael Kirwan oli ehitusettevõtja, kes ehitas Dublini lääneossa odavaid maju käsitöölisele.

⁴⁴*Salmon* on inglise keeles ‘lõhe’. Usuteaduse ning tsiviilõiguse doktor, akadeemik George Salmon (1819–1904) oli Trinity College’i rektor (provost) 1888–1902.

Päike vabastas end pikkamisi ja heitis teispoole tänavat valgus-
helke kulla- ning kellassepp Walter Sextoni aknale, millest ringi-
vaatamata möödus John Howard Parnell⁴⁵.

Sääl ep ta ongi, see vend. Venna moodi küll. Kummitav nägu.
Einoh, see on kokkusattumus. Mõne inimese pääle mõtled ju sa-
du kordi, aga ei kohta teda. Läheb nagu uneskäija. Keegi ei tunne
teda äragi. Ju siis on täna linnavalitsuse koosolek. Räägitakse, et
sellest ajast, kui ta tseremooniameistriks sai, pole ta oma ameti-
vormi kordagi selga pannud. Tema eelkäija Charley Kavanagh
käis ikka nina taevas, kolmnurkkübar peas, puhevil, puuderda-
tult ja puhta lõuaga. Vaata nüüd selle sorgus minekut. Mädamu-
na söönud. Kottissilmne kummitus. Mul on must mure. Kuulsa
mehe vend: oma venna vend. Too näeks küll linnaratsul kena väl-
ja. Läheb ehk Dublini Pagariühingusse kohvi jooma, malet män-
gima. Ta vennal olid etturiteks inimesed. Mingu või kõik hukka.
Kartsid tema kohta midagi öeldagi. Paneks nad juba oma pilgu-
ga tarretuma. Niisugune see külgetõmbejõud on: paljas nimigi.
Kõik pisut põrunud. Hull-Fanny ja ta teine õde proua Dickin-
son⁴⁶ sõitsid ringi helepunaste rakmetega tõllas. Tikksirgelt nagu
kirurg M' Ardle. Aga David Sheehy võitis teda Lõuna-Meathis.⁴⁷
Taotle Chiltern Hundredsi kohta ja taandu avalikku teenistusse.⁴⁸

⁴⁵Charles Stewart Parnelli vend (1843–1923), oli aastail 1895–1900
Lõuna-Meathist valitud parlamendiliige ja 1904. aastal Dublini tsere-
mooniameister ning pandimajapidajate registripidaja.

⁴⁶Charles Parnellil oli kaheksa õde-venda. Mõlemad mainitud õed
osalesid aktiivselt iiri rahvuslikus liikumises; eriti Fannyt peeti heaks
oraatoriks ja organisatoriks.

⁴⁷Lõuna-Meathi ringkonnast parlamenti valitud John Parnell kandi-
deeris 1903. aastal uuesti, kuid kaotas David Sheehyle (1844–1932), kes
jäi parlamenti 1918. aastani, olles valitud olnud ka varem (1885–1890)
Lõuna-Galway ringkonnast. John Parnell aga määrati siis Dublini linna
tseremooniameistriks.

⁴⁸Chiltern Hundreds on mägine maakond, kus kunagi varjusid tee-
röövlid. Nendest jagusaamiseks loodi sinna maavanema amet. Kui
röövleid enam polnud, jäi ametikoht siiski alles. Kui Alamkoja liige
soovis parlamendist lahkuda (nt mingi häbiväärse teo pärast), lahku-
mine aga oli seadusega keelatud, võis ta paluda määrata end Chiltern

Patriootide bankett. Apelsinikoorte söömine pargis.⁴⁹ Kui John parlamenti pääses, ütles Simon Dedalus, et Parnell tõuseb hauast üles ja talutab venna kättpidi alamkojast välja.

– Kahepäisest kaheksajalast, kelle üks pea on see, millele maailmalõpu ajad on unustanud kätte jõuda,⁵⁰ teine aga räägib šoti aktsendiga. Tema kombitsad...⁵¹

Nad möödusid härra Bloomi selja tagant kõnnitee ääre poolt. Habe ja jalgratas. Noor naine.

Ja ongi tema kaa. No see ikka on tõeline kokkusattumus, juba teist korda. Tulevail sündmustel vari käib ees. Pälvida silmapaistva luuletaja hr Geo. Russelli heakskiitu. See, kes tal kaasas on, võibki Lizzie Twigg olla. A. E.: mida see tähendab? Nime-tähti ehk. Albert Edward, Arthur Edmund, Alphonsus Eb Ed El Esquire. Kuidas ta ütleski? Maailmalõpu ajad šoti aktsendiga. Kombitsad: kaheksajalg. Midagi okultset: sümbolism. Nagu jutlust peab. Tüdruk ahmib kõik endasse. Ise ei lausu sõnagi. Kes aitaks härrat kirjanduslikus töös.

Ta silmad jälgisid pikka kogu maavillases, habeme ja jalg-rattaga, kõrval kuulatlev naine. Tulevad taimetoidurestost. Ainult juurikajublakaid ja puuvilja. Ära sa biifsteeki söö. Kui sööd, siis jälitavad selle lehma silmad sind igaviku lõpuni välja. Olevatervislikum. Tegelikult kõhutuultjavedelat. Olen proovinud. Terve päeva jookseb läbi. Puhituma paneb. Öö läbi unenäod. Miks toda sööma pähkliteegiks kutsutakse, mis mulle anti? Pähklitoitlased. Puuviljatoitlased. Et sul oleks tunne, nagu sööksid romsteeki. Ab-

Hundredsi maavanemaks. Bloom peab John Parnelli tseremooniameistri kohta samasuguseks sinekuuriks.

⁴⁹Rahvuslaste kogunemistel Phoenixi pargis söödi sümboolselt apelsine, et sellega inglismeelsetele protestantidele — Oranje-meestele — mõista anda, et iseseisvuv Iirimaa nad peagi neelab.

⁵⁰Vt 1Ko 10:11.

⁵¹Jutt, mida Bloom selja tagant kuuleb. Russell võib siin rääkida oma sõbrast, Dublinis elavast šotlasest S. L. MacGregor Mathersist, kes tundis fanaatilist huvi okultismi vastu ja niisama fanaatilist usku peatsesse viimsepäevalahingusse. Ühe teise kommentaatori arvates räägib Russell majandusest, nimelt Inglismaa soovist oma kahe pea — Londoni ja Edinburgh' — ning kombitsate abil lämmatada Iiri majandust.

surd. Soolane kah. Soodavees keedetakse. Pärast pead öö läbi kraani juures istuma.

Naise sukad on pahkluu kohal lontis. Ei seedi ma seda: nii maitsetu. Kõik see kirjarahvas on kuskil pilvedes. Unistajad, udu-tajad, sümbolistid. Esteedid on nad. Mind ei üllataks, kui just sedasorti toit tekitaks nagu sihukesi laineid luulelises ajus. Võtame näiteks mõne neist politseinikest, kes lambalihahautist oma särgi sisse välja higistavad: sellest ei pigista ühtegi luulerida välja. Ta ei teagi, mis luule on. Teatavas meeleolus pead olema.

*See unehämus lind
vee kohalt seirab sind.*

Nassau nurgal läks ta üle tänava ning peatus Yeates ja Poja akna ees binoklite hindu uurima. Või astun sisse vana Harrise poodi ja ajan paar sõna juttu noore Sinclairiga? Kombekas noormees. Küllap sööb lõunat. Pean oma vana binokli korda teha laskma. Goerzi läätsed⁵² kuus gini. Sakslased tungivad kõikjale. Turu valutamiseks müüvad odavamalt. Alla omahinna. Äkki juhtub mõni raudtee leiubüroos olema. Hämmastav, mida kõike inimesed rongidesse ja hoiuruumidesse jätavad. Millest nad küll mõtlevad siis? Naised kah. Uskumatu. Mullu Ennisesse sõites pidin farmeritütre koti kaasa võtma ja talle Limericki sõlmjaamas üle andma. Ka rahale ei tulda järele. Sääl üleval panga katusel on väike kell, saaks toda binoklit kontrollida.

Ta laud laskusid vikerkestade alläärteni. Ei näe. Kui kujutleda, et ta on sääl olemas, siis peaaegu nagu näeks. Aga ei näe.

Ta vaatas ringi ja purikatuste vahel seistes sirutas parema käe täies pikkuses päikese poole. Tahtis seda tihti katsetada. Jah: täiesti. Tema väikese sõrme ots varjas päikese täiesti ära. Sääl peab olema fookus, kus kiired ristuvad. Kui mul mustad prillid oleks. Huvitav. Kui me Lääne-Lombardi tänavas elasime, räägiti palju neist päikseplekkidest. Need on ju kohutavad plahvatused. Sel aastal tuleb täielik päiksevarjutus, sügisel kunagi.

⁵²Tehniliselt õigemini: prismad. Goerzi optikatööstus Saksamaal oli edukas prismabinoklite tootja.

Kui ma nüüd mõtlema hakkan, siis too ajakuul vajub ju alla Greenwichi aja järgi. See on kell, mida paneb käima elektrijuhe Dunsinkist. Peaks kunagi kuu esimesel laupäeval sääli ära käima. Kui mind keegi professor Jolyle tutvustaks või saaksin midagi ta perekonna kohta teada. Sellest piisaks: inimene tunneb end ikka meelitatult. Meelitus siis, kui seda kõige vähem oodata osatakse. Aadlimees tunneb uhkust, et põlvneb mõne kuninga armukesest. Oma esiemast. Suureks tuleb puhuda. Kes käib, müts peos, sel veab rohkem igas teos. Mitte et lähed sisse ja prahvatad justkui teadja oma teadmatuse välja: mis on parallaks? Näidake sellele härrale ust.

Aah.

Ta käsi langes taas alla.

Ei saa sellest kunagi midagi teada. Ajaraiskamine. Gaasikeraad keerlevad ringi, ristuvad, mööduvad. Alati üks ja seesama ringmäng. Gaas; siis tahkumine; siis maailm; siis jahtumine; siis ajub surnud kest ringi, külmunud kivi, nagu too ananassiponks. Kuu. Praegu peaks noor kuu taevas olema, ütles naine. Küllap ongi.

Ta möödus *la maison Claire*'ist, kunstõmbleja majast.

Oot. Täiskuu oli sel õhtul, kui me käisime pühapäeval kahe nädala eest, täpselt praegu ongi noorkuu. Jalutasime Tolka jõe ääres. Fairview pargis polnud tol kuul vigagi. Molly ümises laulda. Kuis kiirgab maikuu kuu, mu arm. Too mees Molly teisel käel. Küünarnukk, käsivars. Too mees. Ja jaani-u-uss all puu, mu arm.⁵³ Puudutus. Sõrmed. Küsivad. Vastus. Jah.⁵⁴

Stopp. Stopp. Kui see nii oli, siis oligi. Pidigi nii minema.

Hingeldama hakanud härra Bloom aeglustas käiku, möödus Adam Courti tänava otsast.

Enda maha rahustanud, märkasid ta silmad ah see on see tänav siin keset päeva Bob Dorani pudelõlgu. Iga-aastane joomaperiood, ütles M'Coy. Joovad, et midagi öelda või teha või *cher-*

⁵³Kaks siinset laulurida on ühest Thomas Moore'i laulust.

⁵⁴Puudutuse all mõtleb Bloom seksi küsimist arvatava sõrmemängu abil Boylani ja Molly vahel. Küsija puudutab keskmise sõrmega teise peopesa, jah-vastus antakse samasuguse liigutusega.

*chez la femme*⁵⁵. Coombe'is koos kupeldajate ja tänavatüdrukutega, aga ülejäänud aasta on kained kui kohtunikud.

Jah. Nagu ma arvasin. Loivabki Empiresse. Läks. Puhas soodavesi oleks parim talle. Pat Kinsellal oli siin Harfi varietee, enne kui Whitbredit sai Queeni teatri direktor. Kihvt kutt. Tegigi vaheaegadel naiseriites ja tillukeses tanus järele lõikuskunäolist Dion Boucicault'd⁵⁶. Kolm netti neidu koduteel.⁵⁷ Kuidas küll aeg lendab, ah? Pati seelikute alt paistsid pikad punased püksid. Joojad jõid ja naersid kõõksudes, puristades jooki hingedõhuga välja. Paneme aga veel, Pat. Räägelt punetavad: joodikute lõbu: naerulagin ja suits. Võta peast see valge kübar. Tema punaseks joodud silmad. Kus ta nüüd on? Kerjab kuskil. See harf, mis jättis nalga meid.⁵⁸

Siis olin ma õnnelikum. Või kas see olingi mina? Või kas ma nüüd olen mina? Kakskend kaheksa olin ma siis. Molly kakskend kolm. Kui me Lääne-Lombardi tänavast ära kolisime, siis muutus miski. Pärast Rudyt see enam ei istunud. Ega aega tagasi ei too. Nagu katsuks vett peopesas hoida. Kas tahaks sinna aega tagasi minna? Just sinna alguse aega? Kas tahaksid? Kas sa pole oma kodus õnnelik, sa vaene ulakas poisike? Tahab mulle nööpe ette ömmelda. Peaksin vastama. Raamatukogus kirjutan.

Ta meeli köitis majadele kinnitatud purikatustest kirev Graf-toni tänav. Musliinsitsiriided, siidikandjad ja lesestunud aadli-daamid, rakendite kõlin, madalakõlalised kabjatümpsud tulipalaval graniitsillutisel. On aga jämedad jalad sel valgeis sukis naisel. Peaks vihm tal need sopaseks tegema. Tahumatu külaeit. Kõik pakkjalad olid kohal. Alati teeb naise jalad kohmakaks. Mollylgi ei paista tikksirgena.

⁵⁵Pr k 'otsige naist', harilikult küll tähenduses 'süüdi on naine'.

⁵⁶Dion Boucicau (1822–1890), Ameerika-Iiri näitekirjanik ja koomik.

⁵⁷Gilberti ja Sullivani operetis *Mikaado* (1885) on laul "Kolm väikest koolitüdrukut", mida Kinsella arvatavasti parodeeris.

⁵⁸Thomas Moore'i laulu järgi: "See harf, mis Tara saalides kord kalas sulnist viit. . .".

Viltsides möödus ta Brown-Thomase siidipoe akendest. Lintide kaskaadid. Örnõhukesed Hiina siidid. Kallakil urn kallas oma suudmest kosena välja verekarva popeliini: helkivat verd. Hugenotid selle kangakudumise siia kaasa tõid. *La causa è santa!* Tararaa taraa.⁵⁹ Vägev koor on see. Tarii taraa. Pesemiseks kasutada vihmavett.⁶⁰ Meyerbeer. Taraa, bomm bomm bomm.

Nõelapadjad. Tükk aega juba ärgitan ühte osta. Topib neid igale poole. Aknakardinaiski on nõelu.

Ta tõmbas vasaku käe varrukat ülespoole. Kriim: peaaegu kadunud. Täna igatahes mitte. Pean ju veel selle näovee järele minema. Vahest Molly sünnipäevaks. Juunijuuliaugustseptember kaheksandal. Alles ligi kolme kuu pärast. Aga äkki talle ei meeldigi. Naised ju nõelu maast üles ei võta. Ütlevad, et siis läheb armastus poo.⁶¹

Kumavad siidriided, alusseelikud peentel messingvarbadel, kiirtena laotatud siidsukad.

Pole mõtet tagasi minna. Nii pidigi minema. Räägi mulle kõik ära.

Heledad hääled. Päiksesoe siid. Kõlisevad rakendid. Kõik naisterahva, kodu ja majade tarvis, siidkangad, hõbe, lihavad vürtsikad puuviljad Jaffast. Agendath Netaim. Kogu maailma rikkus.

Soe inimlik täidlus laskus alla ta ajule. Aju andis järele. Üleni ründas teda embuste aroom. Ta hämaralt nälgiv ihu ihkas tummalt jumaldusnaist.

Duke'i tänav. Olemegi siin. Sööma peab. Burtoni hotell. Siis läheb paremaks.

Ta keeras ümber Combridge'i pildipoe nurga, ikka veel jälitatuna samadest tunnetest. Kõlin, kabjätümpsud. Lõhnastatud

⁵⁹Pr k "See [hugenottide tapmine] on püha üritus!" Bloomile meenub Giacomo Meyerbeeri (1791–1864) ooper *Hugenotid* ja sellest St. Bris', ühe katoliiklaste juhi aaria, millega lõpuks ühineb ka koor.

⁶⁰Vaateaknale pandud õpetus.

⁶¹Uskumus, et kui tüdruk nõela maast üles võtab, siis leiab ta veel teise ustava poisi. Naised väldivad seda, et ei peaks oma tundeid kahe vahel jagama.

kehad, soojad, täidlased. Kõik suudlesid, andusid: suviste väljade sügavuses, sasitud mahatallatud rohus, üürimajade igritsevais eeskodades, diivaneil ja nagisevail voodeil.

– Jack, mu arm!

– Kallike!

– Suudle mind, Reggy!

– Sa mu poisu!

– Armsaim!

Süda erevil, rühkis ta Burtoni restorani uksest sisse. Lehk matitis ta värelevat hinge: kirbe lihaleem, aedviljalõga. Vaat kuidas toituvad loomad.

Mehed, mehed, mehed.

Istumas kõrgetel baaripukkidel, kaabud kuklasse lükatud, laudade ääres tasuta leiva lisa nõudmas, juua kaanimas, suure suuga aplalt viletsat toitu ahmimas, silmad pungis, ligedaidsid vuntse pühkimas. Kahvatu ploomirasvanäoline noormees nühhis salvrätiga õlleklaasi, nuga, kahvlit ja lusikat. Uus sats mikroobe. Üks mees, soustiplekiline imikumähe kaela ümber topitud, kühveldab kulinallal suppi kõrist alla. Üks mees muudkui sülitab taldrikule tagasi: pooleldi läbimälutud kõõlused, närinärinärimiseks pole hambaid. Grillitud lambakarbonaad. Kugistab sellest jagu saada. Kurvad topsivenna silmad. Suurema tüki hammustanud, kui närida suudab. Kas mina olen kaa niisugune? Näeks end nii, kuis teised näevad.⁶² Näljane on vihane. Mugib mõlema suupoolega. Peand pea! Oi! Luu! Too Iirimaa viimane paganlik kuningas Cormac kooliraamatust lämbus Slettys Boyne'i jõest lõuna pool. Tea mis ta säälsõi. Midagi abediitlikku. Püha Patrick pööras ta ristiusku. Kõike alla neelata ta siiski ei suutnud.⁶³

⁶²Rida Robert Burnsi luuletusest “Täile”, mis seniajani on eesti keelde tõlkimata.

⁶³Cormac valitses Iirimaad u 254–277. Legendides räägitakse, nagu olnuks ta esimene iirlane, kes Patrickul end ristida lasi, see aga vihastanud druiididest preestreid, kes saatnud demonid korraldama Cormaci lämbumissurma lõheluu abil. Tegelikult algas Patricku misjon Iirimaal alles u 432. aastal Kooliraamatust meenub Bloomile ähmaselt paar rida Samuel Fergusoni (1810–1886) legendidel põhinevast ballaadist “Ku-

– Rostbiif kapsaga.

– Üks lambahautis.

Leviv meeste lehkasid. Täissüljatud saepuru, magusa- ja soojavõitu sigaretisuits, närimistubakajunni hais, üleloksunud õlu, meeste õllene kusi, käärinud hobusekusi.

Bloomi ajas iiveldama.

Ei lähe mul siin suutäitki alla. Tüüp teritab nuga ja kahvlit, et kõik enda ees olev kinni pista, vanamees torgib kikused. Kerge rõhatus, kõht täis, mäletseb. Enne ja pärast. Nagu söögipalve pärast sööki. Näed seda pilti siin ja seda seal.⁶⁴ Lõmpsis lambaleemes ligunenud leivapudi. Laku otse taldrikult, mees! Ära siit.

Ninasõõrmeid ahendades vahtis ta pukkidel ja laudade ääres sööjaid.

– Siia kaks porterit.

– Üks lihakonserv kapsaga.

See vend sääl ajab endale noatäit kapsast sisse, justkui muidu oleks ta elu ohus. Tubli tabamus. Juba vaatamine ajab mind närvi. Kindlam oleks kolme käega süüa. Ribadeks rebida. Talle on see teine loomus. Hõbenuga suus sündinud.⁶⁵ See on vist vaimukaski. Või ei. Hõbe tähendab rikkana sündinud. Noaga sündinud. Ent siis läheb vihje kaotsi.

Lõntis vööga kelner korjas kokku kleepuvaid klõbisevaid taldrikuid. Baari ees seisev peakohtutäitur Rock puhus oma õllekan-nult vahumütsi ära. Osavasti kah: see lartsatas kollasena tema saa-pa kõrvale. Üks lõunastaja, nuga ja kahvel püsti, küünarnukid laual, valmis lisaportsu võtma, jõllitas üle plekilise ajalehe ser-va toidulifti poole. Teine vend rääkis talle midagi, endal suu täis.

ningas Cormaci matus”; kõnealuse salmi võiks ligikaudu tõlkida nii: “Kui kuningas kord Slethes sõi, / käis pillerkaar ja loksus vein, / toit talle kurku kinni jäi, / mees lämbus sääl, kus voolab Boyne.” Joyce’i lauset “Kõike alla neelata ta ei suutnud” peetakse kahemõtteliseks: see käiks nii Cormaci kui ka Patricki kohta, kes ei suutnud kõiki iirlasi ris-tiusku pöörata.

⁶⁴Ema sõitleva Hamleti lause: III.4.

⁶⁵Ümbersõnastus inglise kõnekäänust “hõbelusikas suus sündinud”, s.o rikkaks, õnnesärgis sündinud.

Osavõtlik kuulaja. Söögilauavestlus. Ma nōmin tōda õtmpōōval
Õmtteri põngas. Hm? Tōega vōi?

Hārra Bloom tōstis kahtlevalt kaks sõrme huultele. Ta silmad
ütlesid:

– Siin mitte. Näha teda ei ole.

Välja. Ma ei kannata rāpaseid sōōjaid.

Ta taganes ukse poole. Vōtan kerge eine Davy Byrne'i veini-
baaris. Vahepalaks. Et jaksaks edasi minna. Hommikusoōk oli ju
priske.

– Siia praad ja kartulipuder.

– Pint porterit.

Iga mees oma jao kallal, ihu ja hingega. Lurts. Lōmps. Lurts.
Pudrumulku.

Ta väljus puhtama õhu kätte ja pōördus tagasi Graftoni tänava
poole. Sōō vōi sūiakse sind. Tapa! Tapa!

Kui ākki aastate pārast tuleb too ūhiskōōk. Kōik traavivad
kohale, et oma pudrukauid ja mannargud tāita lasta. Sisu pa-
nevad tēnaval nahka. John Howard Parnell nāiteks Trinity rek-
tor viimne kui mees mis me rāāgime rektoreist eriti Trinityst⁶⁶
naised ja lapsed voorimehed preestrid pastorid feldmarssalid pea-
piiskopid. Ailesbury teelt, Clyde'i teelt,⁶⁷ kāsītōōliste elamuist,
Pōhja-Dublīni vaestemajast, linnapea oma piparkooktōllas, vana
kuninganna spaaratastoolis. Mul on taldrik tūhi. Minge teie sel-
le kroonu joogikruusiga ette. Nagu joogikraani topsid sōōr Philip
Cramptoni kuju all. Nūhi mikroobid taskurātiga maha. Jārgmine
vend nūhib omaga uue portsu asemele. Isa O'Flynn teeks nar-
riks nad kōik. Tūlisid tuleks ikka. Igaūks oma mina eest. Lapsed
kakleksid potikaabete pārast. Supipott peaks olema nii suur kui

⁶⁶“Viimne kui mees” on tsitaat Shakespeare'i *Suveōō une-
nāost* (sōna-sōnalt tōlkides “iga ema poeg”); “mis me rāāgime... Tri-
nityst” on rida Alfred Perceval Graves'i (1846–1931) ballaadist *Isa
O'Flynn*; samast on mõni rida allpool pārit veel ūks vārss.

⁶⁷Need kaks olid moekad eeslinnatānavad.

Phoenixi park.⁶⁸ Harpuuniga püütaks sellest seakülgi ja tagatükke. Kõik inimesed ümberringi ajaksid sind vihale. City Armsi⁶⁹ hotell Molly ütles selle kohta *table d'hôte*. Supp, praad ja magus-toit. Iial ei tea, kelle mõtteid sa järad. Ja kes siis kõik need taldrikud ja kahvlid puhtaks peseks? Vahest siis toituksid kõik juba tablettidest. Hambad läheksid aina hullemaks.

Siiski on ka tolles taimetoidus palju head hõrk maitse maast saadavast kraamist küüslauk muidugi see haiseb nagu itaalia vântorelimedhed sibulate seente trühvlite kargus. Loomal on valus kah. Lindu kitkuda ja rookida. Õnnetud tõprad sääal karjaturul ootel, millal tapakirves nende pealuu lõhestab. Muuu. Vaesed värisevad vasikad. Mööö. Tuikuv vastsündinud vissi. Koos kapsaga praetud liha. Lihunike ämbrites võibsevad kopsud. Võtaks selle rinnatüki säält konksu otsast. Lätsti. Kollitav kolp ja verised kondid. Kintsepidi rippuvad nülitud klaassilmsed lambad, nende verisesse paberisse keeratud koonudest niriseb saepurule tatti. Vurriluu ja piud võetakse välja. Ära sa noid tükke nii lõuguta, poja.

Kuuma värsket verd kirjutatakse kopsuhaiguse vastu. Ikka verd vaja. Hiiliv ju. Laku see ära auravkuumalt, paksmagusalt. Nälginud vaimud.⁷⁰

Oi kui näljane ma olen.

Ta läks Davy Byrne'i juurde sisse. Laitmatu pubi. Tühja juttu ta ei aja. Aeg-ajalt teeb joogi välja. Aga liigaastal kord nelja aasta tagant. Ükskord vahetas mul tšeki sulaks.

Mis ma siis praegu võtan? Ta tõmbas taskust uuri. Vaatame siis. Õllelimpsi?

– Tere, Bloom, ütles oma nurgast Nuuskija Flynn.

– Tere, Flynn.

– Kuidas käbarad käivad?

⁶⁸Seda Dublini parki peeti maailma suurimaks linnapargiks: pindala 711 ha, ümbermõõt 11 km.

⁶⁹Tõlkes 'linnavapi'.

⁷⁰Odysseus kohtab Hadeses vaime, kes kõnevõime saamiseks peavad verekraavist jooma.

– Tipp-topp... Vaatame. Võtan klaasi burgunderit ja... vaatame.

Riiulitel sardiinid. Peaaegu tunnen nende maitset juba vaadateski. Sinepiga singivõileiba? Sellega juba nälga ei jää.⁷¹ Purgilihad. Mis on kodu ilma Plumtree purgis lihata? Ihata. On ikka totter kuulutus! Ja surmakuulutuste alla torgati see. Et kõik aetakse purki. Dignam purgilihaks. Kannibalidele läheks sidruni ja riisiga. Valge misjonär on liiga soolane. Nagu soolatud sea-liha. Küllap pealik pistab kinni meheaugarnituuri. Peaks rohkest harjutamisest sitke küll olema. Tema naised ravis jälgimas, kuidas mõjub. *Lõppes misjonär Triggeri maisus. Tema midageid sõi või mis muud tegi pealik — oi maiust!* Sellega on õndsuspaigaks ta. Issand ise teab, mis sääl kokku segatud on. Emakooke hallitanud rupskeid hingetorusid läbisegi kokkuhakitult. Liha raske leida. Koššer. Liha ja piima koos ei tohi. See oli see, mida nüüd tervishoiuks kutsutakse. *Yom kippur*’i paast sisemuse kevadpuhastus. Rahu ja sõdagi sõltuvad mõne mehe seedimisest. Usundid. Jõulukalkunid ja -haned. Süütalaste tapmine. Sööge, jooge ja olge rõõmsad. Pärast on siis päevakliinikute palatid täis. Pead sidemeis. Juust seedib ära kõik pääle iseenda.⁷² Lestadest uuristatud juust.

– Kas teil juustuga võileiba on?

– On küll, härra.

Mõni oliiv oleks kah hea, kui neil oleks. Eelistan Itaalia omi. Korralik klaasitäis burgunderit uhab selle alla. Nagu õlitatult. Mõnus salat, külm nagu koera nina, Tom Kernan oskab garneerida. Teeb isuäratavaks. Puhast oliiviõli. Milly pakkus mulle toda kar-

⁷¹Originaalis vihje 1890. aastal USAs loodud sõnamängule sõnade *sand* ‘liiv’, *sandwich* ‘võileib’ ja *ham* ‘sink’ ümber: Araabia kõrbetes ei jää keegi nälga, sest sääl on palju liiva ja sääl (Kaananimaal) elas ja sigis Hami (Noa 3. poja) ja ta järglaste hõim. “Elas ja sigis” on siin vasteks veel teisele sõnamängule samas lauses: originaali *musterred and bred* ‘kogunes ja sigis’ kõlab täpselt niisamuti kui *mustard and bread* ‘sinep ja leib’.

⁷²Väljend 16. sajandist, mil usuti, et juustutegemine on seedimisprotsess, sest juuretiseks kasutati laapi — looma libemao nõret.

bonaadi petersellioksakesega. Võta üks kollane sibul. Jumal löi toidu, põrguvürst kokad. Põrguvürtsine krabi.

– Naine on terve?

– Aitäh, täitsa terve. . . Üks juustuga võileib siis. Gorgonzolat teil on?

– On küll, härra.

Nuuskija Flynn rüüpis oma grokki.

– Laulab kaa viimasel ajal või?

Näe mihuke suu tal on. Saaks omaenda kõrva vilistada. Kõrvad parajalt lontis kah. Muusika. Ei jaga ju sellest mõhkugi. Paremini siiski talle öelda. Kahju sellest ei sünni. Tasuta reklaam.

– Tal seisab selle kuu lõpul suur ringreis ees. Oled ehk kuulnudki.

– Ei ole. Oo, see on alles stiil. Kes seda korraldab?

Baarimees tõi tellimuse.

– Palju see teeb?

– Seitse penni, härra. Aitäh, härra.

Härra Bloom lõikas võileiva kitsasteks ribadeks. *Misjonär Trigger*. Kergem kui noid ihkavaid pihkavaid värke. *Tema viis sada naist. Mõnu said ebamaist.*

– Sinepit, härra?

– Jah, aitäh.

Iga ülestõstetud riba alla tippis ta kollaseid täppe. *Ebamaist*. Mina kaa. *Sest tal paisus ja paisus ja paisus*.

– Korraldab või? sõnas ta. No see on nagu ettevõtte moodi asi, tead. Kulud pooleks ja tulud pooleks.

– Ai, nüüd mul tuleb meelde, ütles Nuuskija Flynn ja pistis käe tasku, et kubet kratsida. Kes see mulle rääkiski? Kas mitte Eluvend Boylan ei ole sellesse segatud?

Härra Bloomi südant pures sinepi kangusest sooja õhu löök-laine. Kui ta silmad tõstis, jõllitas talle vastu sapine seinakell.

Kaks. Pubi kell on viis minutit ees.⁷³ Aeg muudkui läheb. Seierid liiguvad. Kaks. Mitte veel.

Siis ihkas ta vahelihas tema sees tõusta, vajus allapoole, ihkas pakimalt, pakitsevamalt.

Veini.

Ta servas seda südantkosutavat rüüpi ja käskides kõril seda kiiremini läbi lasta, asetas veiniklaasi hellalt lauale.

– Jah, ütles ta. Tema tegelikult organiseeribki.

Pole hirmu: pole ju ajusid.

Nuuskija Flynn nuuskis nina ja kratsis. Kirp saab mõnusa kõva kõhutäie.

– Tolle poksimatšiga vedas tal kõvasti, nagu Jack Mooney mulle rääkis, kus Myler Keogh sai Portobello kasarmus jälle tollest sõdurist jagu. Jumala eest, ta oli seda vennikest Carlow maakonnas paigal hoidnud. . . , rääkis Mooney.

Loodetavasti ei maandu see kastepisar tema klaasi. Ei, nuuskis sisse tagasi.

– Ligi kuu aega, voh, enne kui asjaks läks. Jumala eest kõik see aeg kuival, kuni uute korraldusteni. Ei lasknud tal jooma kukkuda, noh. Oi, jumala eest Eluvennal nupp nokib.

Baarileti tagant tuli välja Davy Byrne, särgikäised üles kurrutatud, suurätiga kahe tõmbega huuli pühkides. Roostetanud heeringas. Ja naerukurd ja kulmukaar sest-teisest triiki vaob.⁷⁴ Padaje pekki liiga pandud.

– Näe, peremees ise tuleb, mees kui purikas, ütles Nuuskija Flynn. Õelge üks hea Kuldse Karika kandidaat.

– Mina sellega ei tegele, härra Flynn, vastas Davy Byrne. Ma pole kunagi hobusele panustanud.

– Õigesti teete, ütles Nuuskija Flynn.

⁷³Kõrtside kellad keerati karistuse kartuses meelega mõni minut ette, et sulgemisega kogemata mitte hilineda.

⁷⁴Taas üks muudetud tsitaat William Vincent Wallace'i ooperist *Ma-ritana* (1845).

Härra Bloom sõi oma võileivaribasid, head värsket leiba läila kõrvalmaiguga kirbe sinepiga, varbavahelehalise rohelise juustuga. Maitset suulael leevendasid veinilonksukesed. Veripuud pole selles kasutatud.⁷⁵ Selle ilmaga, kus külmad on möödas, tundub maitse täidlasemgi.

Kena vaikne baar. Kenast puidust lett. Kenasti laugleb. Ilus on see kaarjas käänukoht sääl.

– Mina ei teeks selles liinis üldse midagi, ütles Davy Byrne. See on nii mõnegi mehe laostanud, needsamad hobused.

Veinikaupmehe täistabamus. Õlle-, veini- ja kange alkoholi müügi litsents kohapeal tarbimiseks. Kiri võidan mina kull kaotad sina.

– Justament, ütles Nuuskija Flynn. Kui sul just salaallikaid ei ole. Ausat sporti nüüd ju ei tehtagi. Lenehan saab võimalikke võitjaid teada. Täna-seks pakub ta Sceptre'it. Favoriit on Zinfandel, kuulub lord Howard de Waldenile, Epsomis võitis. Temaga sõidab Morny Cannon. Ma oleks paari nädala eest Saint Amanti vastu võitnud seitse-üks.

– Või nii? lausus Davy Byrne...

Ta läks akna poole, võttis välja oma igapäevakulude märkmi-ku ja hakkas seda lappama.

– Oleks jah, ausõna, ütles nuuskides Nuuskija Flynn. Oli see alles üks haruldane kaeramootor. Tema isa oli Saint Frusquin. Rothschildi noore märana võitis ta äikesetormis, tropid kõrvus. Sinine kuub ja kollane müts. Viltu vedas pikal Ben Dollardil ja tema valitud John O'Gauntil⁷⁶. Temap see mindki ümber veenis. Nii jah.

Kurva saatusega leppinult rüüpas ta oma klaasist, sõrmi mööda rihvleid libistades.

– Nii jah, ütles ta ohates.

⁷⁵Omal ajal naljatati, nagu oleks portveini värv veripuu abil punaseks võltsitud. Küll aga kasutatakse veripuud meditsiinis kokkutõmbava toime pärast, nt kõhulahtisuse ja verejooksu korral.

⁷⁶Võidusõiduhobune, kellele pandi nimi kuningas Edward III poja (1340–1399) järgi.

Härra Bloom, kes püsti seistes näsis, vaatas tema ohkamist. Nuuskiv nüripea. Kas öelda talle mis hobusele Lenehan? Ta teab juba. Parem unustagu ära. Mingu ja kaotagu rohkem. Lolli käes raha ei püsi. Kastepisar vajus taas allapoole. Naisterahvast suudeldes oleks ta nina külm. Aga neile võiks meeldidagi. Okashabemedki meeldivad neile. Koerte külmad ninad. Vanaproua Riordan ja koriseva kõhuga Skye terjer City Armsi hotellis. Kuidas Molly teda süles hellitles. Oh sind suurt kutsauhauakesekest!

Vein leotas ja pehmendas hetkeks tülkja juustuga sinepileivarulli säsi. Mõnus vein on see. Maitset tunnen paremini, sest mul pole janu. Seda teeb muidugi vanniskäik. Paar ampsu veel. Kella kuue paiku võin ma siis. Kuus. Kuus. Siis saab aeg ümber. Molly...

Veini mahe huum pani hõõguma ta sooned. Seda oli mulle hädasti vaja. Nii verest ära tunne oli. Näljatundeta nägid ta silmad konservipurkide riuleid: sardiinid, kireva sildiga vähisõrad. Iga-sugu imelikke asju inimesed toiduks ka hangivad. Orgiga kõik-sugu karploomade karpidest, puude otsast, maast tigusid, mida prantslased söövad, merest konksu otsa pandud söödaga. Lollid kalad ei õpi ka tuhande aastaga midagi ära. Kui ei teaks, oleks riskantne midagi suhu panna. Mürgimarju. Koerkibuvitsa vilju. Ümarust peetakse heaks. Kirev värv peletab. Üks rääkis teisele ja nii edasi. Proovi enne koera pääl. Lõhn või väljanägemine viib eksiteele. Ahvatlevad viljad. Jäätisetorbikud. Kreem. Insinkt. Apelsinisalud näiteks. Vajavad kunstlikku niisutust. Bleibtreustrasse. Jah aga võtame austrid. Näotu nagu limaklomp. Sopases karbis. Kuradi raske neid avada kah. Kes nad küll avastas? Toituvad solgist, reoveest. Vahuvein ja Punase Panga austrid. Mõjutavad seksuaalsust. Afrodis. Tema⁷⁷ ju käis täna hommikul Punase Panga restos. Kas oli ta lauas ehk austrid vana kala pärast voodis noor liha ei juunis pole erri pole austreid.⁷⁸ Kuid on inimesi, kellele meeldivad tavatud asjad. Halvaksläinud uluki-

⁷⁷Boylan.

⁷⁸1599. aastal ilmunud retseptiraamatus öeldakse, et kõigis kuudes, mille nimes pole *r*-tähte, on austrit süüa ebatervislik.

liha. Sügavhautatud jänes. Kõigepealt püüa jänes kinni.⁷⁹ Kuidas hiinlased söövad viiskümmend aastat seisnud mune, sinirohelisi juba. Kolmekümnekäiguline lõuna. Iga toit omaette ohutu, sees võivad seguneda. Võimalus tekitada mõistatuslik mürgistus. See ertshertsog Leopold oli tema või ei jah või oli see Otto üks neid Habsburge?⁸⁰ Või kes see oli, kes omaenese peast kõõma sõi? Linna odavaim lõuna. Aristokraadid muidugi, seejärel teised ahvivad järele, et moega kaasas käia. Milly kah kiviõli⁸¹ koos jahuga. Toores lehttainas meeldib mullegi. Pool austrisaagist viisatakse merre tagasi, et hinda üleval hoida. Odavaid ei ostaks ki keegi. Kaaviar. Uhkust ajavad taga. Valge reinvein rohelistes klaasides. Noobel söömaaeg. Leedi see-ja-see. Puuderdatud rind pärlitega. *Élite. Crème de la crème*. Tahetakse erilisi roogi näitamaks, et nemadki. Eraku taldrikul kaunvili, et lihahimu ei kerkiks. Et mind tundma õppida, tule ja söö minuga. Kuninga tuurakala. Ülemšerif: lihunik Coffeyl õigus ulukilihale tema ekstsellentsi⁸² metsast. Pool lehma tuleb talle saata. Toite täis laud, mida ma nägin all kohtuarhivaari köögis. Peakokk valge silindriga nagu rabi. Part põleva konjakiga üle kallatud. Kapsarullid *à la duchesse de Parme*.⁸³ Päril hea et söögikaardile kirjutatakse, muidu ei teagi, mida sa süüanud oled. Liiga palju vürtse ja leem läheb lõrri. Tean seda omast käest. Tembin seda Edwardsi supipulbriga. Hanesid nuumatakse neil üle mõistuse. Merivähke keedetakse elusalt. Fõtke feel feidi rabakana. Mõnes nooblis hotellis võiksin minagi keller olla. Jootrahad, õhtuülikonnad, poolpaljad daamid. Kas tohib

⁷⁹Vihje jänese supi retsepti naljakale algusele, mis justkui olevat pärit 1747. aastal ilmunud retseptiraamatust; tegelik autor oli kirjanik William Makepeace Thackeray (1811–1864) 1855. aastal.

⁸⁰Kommentaatorid arvavad, et Bloomi mõttes on tegelikult tollased vaimuhaigeks tunnistatud Baieri kuningad — mõistatuslikult surnud Ludwig II (1845–1886) ja tema vend Otto — ja mõlema regent Luitpold ehk Leopold, kes ükski polnud Habsburgid.

⁸¹Siin arvatavasti mõeldud merekaljudelt kogutavat kiletaolist ainet, mida kasutati põletiste raviks.

⁸²Asekuninga.

⁸³Parma hertsoginna moodi, s.o täidiseks vasikahakkliha, maitsetaimed, riivleib jm.

teid veel natuke lestafileed võtma ahvatleda, preili Dubedat? Jah, beda-da. Ja ta lasigi ahvatle-da-da.⁸⁴ See peaks vist hugenoti nimi olema. Tuleb meelde, et üks preili Dubedat elas Killineys. *Du de la* on prantsuse keel. Aga võib-olla on see sama kala, mida Moore'i tänava vana Micky Hanlon robinal rookis ja roppu raha teenis sõrm kalade lõpustes, oskamata tšekile oma nimegi kirjutada, ta vist maalis kui maastikku, endal suu kõveras. Emmaikell H Hašš Ha⁸⁵ loll kui turbakorvitäis pastlaid, väärt viiskend tuhat naela.

Aknaklaasil pirises kaks kokkuheitnud kärbest, kokku heitnud.

Neelatud vein jäi ta suulael edasi hõõguma. Kuidas Burgundia viinamarju veinipressis purustatakse. Päikese kuumus on see. Tundub mingi salapuudutuse pääle kõnetab mind mälu. Puudutas ta meeli niisutas meenutas. Varjul Howthi neeme suurte sõnajalgade all, tukkuv laht meist allpool; taevas. Ainsatki heli. Taevas. Laht Lõvineeme kõrval lilla. Drumlecki nina all roheline. Suttoni sääre poole kollakasroheline.⁸⁶ Merepõhjaluhad, kahvatupruunid jooned rohus, mattunud linnad. Minu pintsakust padjal tema juuksed, kanarbikus kiibivad kõrvahargid mu kätt ta kukla all, sa sasid mu täiega ära. Oh imet! Võietest jahepehmena puudutas ta käsi mu õrna kohta, hellitas: minule suunatud silmad ei pöördunud kõrvale. Hurmunult lamasin ma ta kohal, ta täidlased huuled täiesti avatud, suudlesin ta suud. Uuh kui hää. Pehmelt lükkas ta mulle suhu sooja läbinäritud kõõmnekukli. Imala pudru, mida ta suu oli süljega magushapuks nätsutanud. Mõnus: sõin selle ära: mõnus. Noor elu, ta huuled olid mu suu vastas pruntis. Pehmed soojad kleepuvad pumathuuled. Lilled olid ta silmad, võta mind, iharad silmad. Varises kivikesi. Tema lamas liikumalt. Kits. Muud ei kedagi. Kõrgel Ben Howthi rododendronitel käis kindlajalgsest kitseema, puistates korinte. Sõnajalgadest

⁸⁴Kahes viimases lauses mõtleb Bloom taas Molly nõustumisele Boylani vahekorrasooviga.

⁸⁵Umbes sedasi võis Hanlon häälitseada oma nime kirjutades.

⁸⁶Howthi poolsaar piirab Dublini lahte kirdest; Lion'si (Lõvi-) neem on kaljunina Howthi kaguküljel; Drumlecki maanina on Howthi lõunakaldal; Sutton asub Howthi maismaaga ühendaval säärel; Ben Howth on poolsaare 175 m kõrgune tipp.

varjatult naeris Molly soojas embuses. Pöörasena lamasin ma ta pääl, suudlesin teda: silmi, huuli, ta tukslevat sirevil kaela, prinke naiserindu nunnaloorist pluusi all, priskeid pumpsis nibusid. Kirehoos tegin talle keelekat. Tema suudles mind. Mind suudeldi. Tervenisti andudes sasis ta mu juukseid. Mina suudlesin, tema suudles mind.

Mind. Ja vaata mind nüüd.

Kokkuheitnult pirisesid kärbsed.

Ta mahalöödud silmad jälgisid tammise plaadi vaikivat süüd. Ilus: see kurvub: kurvid ongi ilu. Vormikad jumalannad, Veenus, Juno: kurvid, mida imetleb maailm. Neid saab näha raamatukogu muuseumis ümarsaalis seismas, alasti jumalannad. Abiks seedimisel. Neil on ükskõik, mida mees vaatab. Kõik nähtaval. Kunagi ei ütle midagi. Tahan öelda, et Flynn'i-sarnastele meestele. Oletame, et Molly mängiks *Pygmalionis ja Galateas*, mida ta kõigepäält ütleks? Surelik! Paneks sind kenasti paika. Rüüpaks söögilauas koos jumalatega nektarit, kuldsed nõud, kõik ambroosialik. Mitte nagu meie kuuepennine lõuna, keedetud lambaliha, porgandid ja naerid, pudel Allsopi õlut. Nektar, kujutle seda, nagu jooksid elektrit: jumalate roog.⁸⁷ Kaunid junolikuks raiutud naisekujud. Surematu kaunidus. Aga meie vohmime toitu ühest august sisse ja tagant välja: toit, küülus, veri, sõnnik, muld, toit: peame toitma seda keret, nagu kütaks aurukatelt. Neil ei olegi üldse. Pole küll kunagi vaadanud. Täna vaatan. Valvur ei näe. Kummardan maha lasen midagi kukkuda vaatan kas tal.

Põiest tuli nõrinal vaikne sõnum minna teha sääil mitte teha ära teha. Olles mees ja olles valmis, tühjendas ta oma klaasi tilgatumaks ja sammus — ka inimestele andusid nad, meheliku pealehakkamisega, magasid meesarmukestega, üks nooruk nautles tolle seltsis⁸⁸ — hoovi.

⁸⁷*Odüsseias* laseb Kalypso Odysseusele tuua inimeste toitu ja jooki, endale nektarit ja ambroosiat.

⁸⁸Bloom mõtleb arvatavasti Veenust ja Adonist, kuid Shakespeare'i poeemis piirdus "nautlemine" vaid Veenuse-poolsete suudlustega, nooruk ei lasknud end võrgutada, vabandades oma külmust "ebaküpsete aastatega".

Kui ta saabaste kaja oli vaibunud, küsis Davy Byrne, silmad raamatus:

– Kes ta õieti on? Kas ta pole mitte kindlustuse alalt?

– Säält on ta ammu ära, ütles Nuuskija Flynn. Ta hangib *Freeman*'ile reklaami.

– Näo järgi tean ma teda hästi, sõnas Davy Byrne. On tal mingi mure või?

– Mure? päris Nuuskija Flynn. Pole nagu kuulnud. Mis siis?

– Ma panin tähele, et ta oli leinariides.

– Oli või? ühmas Nuuskija Flynn. Oli jah, tõsijutt. Ma veel küsisin, kuidas kodus kõik on. Teil on õigus, jumala eest. Oli tõesti.

– Ma ei võta asja kunagi jutuks, teatas Davy Byrne inimsõbralikult, kui ma näen, et härral on sedasorti mure. See tooks ainult asja talle jälle värskelt meelde.

– Igatahes pole asi tema naises, ütles Nuuskija Flynn. Ma nägin teda üleile tollest iiri talupiima poest väljumast, mida Henry tänavas peab John Wyse Nolani naine, käes kannutäis koort kojuviimiseks oma õrnemale poolele. See naine on hästi toidetud, ütlen ma. Magus suutäis.

– Ja mees ise töötab *Freeman*'i juures? lausus Davy Byrne.

Nuuskija Flynn ajas huuled torru.

– Ega ta koort nende kuulutuste eest osta, mis ta hangib. Selle pääle võib mürki võtta.

– Kuidas nii? küsis Davy Byrne nüüd raamatut sinnapaika jättes.

Nuuskija Flynn tegi õhus väledaid sõrmevigureid. Pilgutas silma.

– Ta kuulub vennaskonda.

– Ongi nii või? küsis Davy Byrne.

– Vägagi, ütles Nuuskija Flynn. Iidne, vaba ja tunnustatud ordu. Tema on suurepärase kaasvend. Valgus, elu ja armastus,

jumala eest.⁸⁹ Nemad ulatavadki talle abikäe. Seda rääkis mulle üks — nojah, ma ei ütle, kes.

– On see ikka tõsi?

– Oo, see on väärt ordu, ütles Nuuskija Flynn. Nad hoiavad suga kokku, kui sa hädas oled. Ma tean üht meest, kes üritas sinna sisse pääseda. Kuid nad on nii suletud, et hoia ja keela.⁹⁰ Jumala eest õigesti tegid, et naisi ühingusse ei võtnud.

Davy Byrne naeratashaigutasnoogutas kõik korraga:

– Jiiiiiuuuuuuaahh!

– Kord oli üks naine, pajatas Nuuskija Flynn, see peitis end kellakappi, et teada saada, mis asju nad ajavad. Aga võtaks pagan, aga välja nad ta nuhkisid ja vannutasid kohe säälsamas ordumeistriks. See oli üks St. Legeritest vikont Doneraile'i suguvõsast.

Pisarad silmi toonud haigutusest täisrahulduse saanud Davy Byrne päris:

– Aga on see ikka tõsi? Mõistlik rahulik mees on ta ju. Ma olen teda siin tihti näinud, aga mitte kordagi pole näinud, et ta oleks — ütleme, üle piiri läinud.

– Kõigevägevam Jumalgi ei suudaks teda purju joota, ütles Nuuskija Flynn kindlalt. Lipsab minema, kui lust liiga laiaks paisub. Kas te ei näinud, kuidas ta kella vaatas? Ah jah, teid polnud siis kohal. Kui talle napsu pakkuda, siis ta kõigepealt uurib oma kella pealt, mida ta peaks trimpama. Jumala nimel, nii ta teeb.

– On sääraseid, märkis Davy Byrne. Ta on mõistlik mees, ütlesin ma.

– Ega tal väga viga ole, seletas Nuuskija Flynn ninaga tõmmates. On teada, et temagi on teise heaks kukrut kergendanud. Anna kuradile, mis kuradi kohus. Ei, Bloomil on oma head küljed. Kuid on üks asi, mida ta kunagi ei tee.

Ta käsi kritseldas oma grokiklaasi kõrvale kuivalt allkirja.

⁸⁹Need on vabamüürlaste tunnustatud väärtused, mis langevad kokku ristiusu väärtustega, nt Johannese 1. kirjas öeldakse (eraldi kohtades), et Jumal on elu, valgus ja armastus.

⁹⁰Tegelikult lubavad vennaskonna reeglid vastu võtta iga mehe, kes on vähemalt 21 aastat vana ning ei ole ateist ega usuleige liiderdaja.

– Ma tean, ütles Davy Byrne.

– Mitte midagi, mis seisaks must valgel,⁹¹ ütles Nuuskija Flynn.

Sisse tulid Paddy Leonard ja Bantam Lyons. Järgnes Tom Rochford, kulm kortsus, hädine käsi bordoopunasel vestil.

– Päevast, härra Byrne.

– Päevast, mehed.

Nad jäid leti äärde seisma.

– Kes välja teeb? küsis Paddy Leonard.

– Mina igatahes olen juba väljas, vastas Nuuskija Flynn.

– Noh, mida siis võtame? küsis Paddy Leonard.

– Mina võtan ingverilimonaadi, ütles Bantam Lyons.

– Mida asja? hüüatas Paddy Leonard. Mis ajast, jumal hoidku? Mida sulle, Tom?

– Kuidas kanalisatsiooniga lood on?⁹² päris Nuuskija Flynn, ise rüübates.

Vastuseks vajutas Tom Rochford käe vastu rinnakut ja luksatas.

– Kas tohiks teilt üks klaas värsket vett saada, härra Byrne? sõnas ta.

– Muidugi, härra.

Paddy Leonard silmitses oma õllesõpru.

– Püha müristus, hüüatas ta. Vat mis ma välja pean tegema! Külma vett ja ingverilimpsi! Kaks jõmmi, kes muidu kaanivad viskit nagu veised vett. Sellel kuradil on vist Kuldkarikaks mingi hobune tagataskus. Surmkindel võiduvõimalus.

⁹¹Topeltvihje: et Bloom on vabamüürlasena kinnine ja et juudina väldib ta siduvaid kirjalikke lepinguid.

⁹²Mitmekordne vihje: esiteks Rochfordi seedehäirele, teiseks tema kui kanalisatsiooniga seotud töötaja osavõtule ühe töömehe päästmise katsest eluohtliku gaasilekke käest Dublini kloaagis (mis tegelikult leidis aset alles 1905. aastal, kusjuures kõik 12 päästjat said ise gaasimürgituse ja kaks neist suri) ning kolmandaks linna reoveevõrgu ümberehitamise alguse venimisele 1903. aastast 1906. aastani.

– Zinfandel või? küsis Nuuskija Flynn.

Tom Rochford puistas tema ette toodud vette paberinutsakust pulbrit.

– See neetud düspepsia, märkis ta enne joomist.

– Söögisooda on väga kasulik, ütles Davy Byrne.

Tom Rochford noogutas ja jõi.

– Kas on Zinfandel?

– Ei ütle midagi! pilgutas Bantam Lyons silma. Ma panen ise viis šillingit mängu.

– Ütle, kui mees tahad olla, ja keri siis põrgu, ütles Paddy Leonard. Kes sulle tolle nime ütles?

Härra Bloom tõstis lahkudes tervituseks kolm sõrme.

– Nägemist! ütles Nuuskija Flynn.

Teised pöörasid ringi.

– See säääl ongi see mees, kes mulle ütles, sosistas Bantam Lyons.

– Prrhöhh! prahmas Paddy Leonard põlglikult. Härra Byrne, lugupeetud, me võtame teilt selle pääle kaks väikest Jamesoni⁹³ ja ühe...

– Ingverilimonaadi, lisas Davy Byrne kombekalt.

– Neh, lausus Paddy Leonard. Titale lutipudel.

Härra Bloom kõndis Dawsoni tänava suunas, keelega hambaid siledaks hõõrudes. Midagi rohelist peaks sööma: näiteks spinatit. Siis saaks nonde röntgenikiirtega läbi valgustades küll.

Duke'i põiktänava ääres läkastas söölas terjer munakividele välja jälki kondisegust mälü ja ahmis seda mõnuga uuesti sisse. Aplus. Tänuga tagasi see, mille sisu juba täiesti läbi seeditud. Algul magus, pärast maitsev. Härra Bloom triivis ettevaatlikult mööda. Mäletsejad. Teine käik tal. Ülalõuga liigutavad. Tea, kas Tom Rochford saab midagi selle oma leiutisega ära teha? Ajaviitmine oleks seda Flynnile suu sisse seletada. Köhnad inimesed ongi suure suuga. Peaks mingi hall või muu paik olema, kuhu leidurid

⁹³Üks iiri viskidest.

saaksid minna ja vabalt leiutada. Muidugi oleks siis ka igasugu veidrikud tüliks kaelas.

Ta ümises, taktide lõppe pikalt ja pidulikult kajada lastes:

Don Giovanni, a cenar teco

*M'invitasti.*⁹⁴

Tunne läks paremaks. Burgunder. Hea erguti. Kes esimene viinaajaja oli? Mõni kurvameelne vend. Et julgust võtta. Tolle *Kilkenny People* pean ma nüüd riigiraamatukogus.

Paljad puhtad ootel ööpotitoolid torulukksepp William Milleri aknas pöörasid ta mõtted tagasi. Saaks küll: ja jälgida seda kulgu täies ulatuses, neelad nõöpnõela alla vahel tuleb aastaid hiljem ribide vahelt välja, ringleb kogu kehas kohast teise sapijuha põrn pritsib maksa maomahla soolikapuntrad kui torud. Aga vaene mehike peaks kogu aja seisma sisikond nähtaval. Teadus.

– *A cenar teco.*

Mida see *teco* tähendab? Täna õhtul ehk.

Don Giovanni, kutsusid mind

täna õhtuks õhtust sööma,

ta ram ta ramtam.

Ei klapi päris.

Keyes: kaks kuud, kui ma Nannetti nõusse saan. Säält tuleb kaks naela kümme umbes kaks naela kaheksa. Hynes on mulle kolm võlgu. Kaks üksteist. Näe säääl on Prescotti värvimistöokoja furgoon. Kui ma ka Billy Prescotti reklaami saan: kaks viisteist. Viis gini umbes. Omadega mäel.

Saaksin Mollyle ühe niisuguse siidist alusseeliku osta, tema uute sukapaelte värvi.

Täna. Täna. Mitte mõelda.

⁹⁴Komtuuri sõnad Wolfgang Amadeus Mozarti (1756–1791) ooperist: “Don Giovanni, kutsusid mind endaga õhtustama.”

Teeks siis ringreisi lõunas. Näiteks Inglismaa supellinnades? Brighton, Margate. Muulid kuuvalgel. Tema hääl veepinna kohal hõljumas. Nood kaunid rannapiigad. John Longi restorani vastas lamaskles unine logard sügavais mõtteis, järades krõbedat prae-konti. Meistrimees otsib tööd. Suurt palka ei nõua. Sööb kõike.

Härra Bloom keeras Gray kondiitriäri müümata tortide vaateakna juures ümber nurga ja möödus reverend Thomas Connellani raamatupoest. *“Miks ma lahkusin Rooma kirikust?”* *“Lindude pesa”*. Naised tema asja ajavad. Räägitakse, et kartuliikalduse ajal jagasid nad kerjuslastele suppi, et neist protestandid saaks. Üle tee see ühing, kus papa käis vaeste juutide usku pööramas. Sama peibutus. Miks meie lahkusime Rooma kirikust.

Üks pime mehehakatis seisis ja tonksis oma peenikese kepiga äärekivi. Tramme ei paista. Tahab üle tänava minna.

– Kas sa tahad üle tänava minna? küsis härra Bloom.

Pime mehehakatis ei vastanud. Tema kivinägu tõmbus kergelt pilve. Ta liigutas ebakindlalt pead.

– Sa oled Dawsoni tänaval, ütles härra Bloom. Vastas on Molesworthi tänav. Kas tahad üle minna? Takistusi ees ei ole.

Kepp nihkus värisedes vasakule. Härra Bloomi pilk jälgis selle suunda ja taas nägi ta värvikoja furgooni, mis seisis Drago juuksuriäri ees. Kus ma nägin tema briljantiinitatud juukseid, just siis kui ma. Hobune longus. Kutsar John Longi pubis. Keelekastet võtmas.

– Üks furgoonvanker säääl on, ütles härra Bloom, kuid see ei liigu. Ma saadan sind üle tee. Kas sa tahad Molesworthi tänavale minna?

– Jah, vastas mehehakatis. Lõuna-Fredericki tänavale.

– Tule siis, sõnas härra Bloom.

Ta puudutas õrnalt kleenukest küünarnukki, siis aga võttis juhtimiseks kinni lõdvast nägemiskäest.

Ütleks talle midagi. Parema mitte: mõjuks haletsemisena. Nad suhtuvad öeldavasse umbusuga. Ütlen midagi lihtlabast.

– Vihma ei hakanudki sadama.

Vastust ei tule.

Plekid pintsakul. Nähtavasti tilgub toitu suust välja. Maitseid on tal kõik isemoodi. Algul tuleb lusikaga süüta. Käsi teisel nagu lapse käsi. Nagu Millyl oli. Tundlik. Küllap otsustab mu käe järgi, kui suur ma olen. Tea mis ta nimi ka on. Furgoon. Hoiaime, et ta kepp vastu hobuse jalgu ei puutuks: las väsinud tööloom tukub. Vat nii. Puhtalt möödas. Härga karda eest, hobust tagant.

– Aitäh, härra.

Teab, et ma olen mees. Häällest.

– On nüüd klaar? Esimene tänav vasakule.

Pime mehehakatis tonksis äärekivi ja läks oma teed, kord keppi tagasi tõmmates, kord jälle katsudes.

Ka härra Bloom astus sama teed, ees silmitud jalad, vormitud kalasabatviidist ülikond. Vaene poisslaps! Kuidas ta küll võis teada, et sääli furgoon on? Pidi tundma. Näevad ehk asju laubaga: mingi mahutunnetus. Asja kaalu või suurust, miski on mustem kui tume. Tea, kas ta seda kaa tunneks, kui midagi eemaldada. Tunneks tühja kohta. Kummaline ettekujutus peab tal Dublinist olema, kui ta nõnda kive tonksides ringi liigub. Kui tal seda keppi ei oleks, kas ta siis sirgjoones saaks käia? Veretu vaga nagu nagu mehel, kes tahab preestriks saada.

Penrose! Meelde tuli tolle mehe nimi.

Vaata mida kõike nad tegema õpivad. Sõrmedega lugema. Klavereid häälestama. Ja meid veel üllatab, et neil üldse ajusid on. Miks me mõtleme, et sant või küürakas on tark, kui ta ütleb midagi niisugust, mida me ka ise võiksite öelda. Muidugi on teised meeled etemad. Tikkimine. Korvipunumine. Inimesed peaksid aitama. Käsitöökorvi võiksin Mollyle sünnipäevaks osta. Õmblustööd ta ei salli. Võib ära põlata. Tuhmideks kutsutakse neid mehi.

Haistmismeel peab kaa tugevam olema. Lõhnad ümberringi, buketina. Igal tänaval ise lõhn. Igal inimesel kah. Ja siis kevad, suvi: jälle lõhnad. Maitseid? Räägitakse, et kinnisilmi või nohuga veini maitset ei tunne. Ka pimedas suitsetamisest ei saavat mõnu tunda.

No ja naisterahva puhul näiteks. Häbelikkus väheneb, kui ei näe. Too tüdruk, kes Stewarti asutusest⁹⁵ möödus, pea pilvedes. Vaata mind. Mul on kõik olemas. Imelik tunne peaks olema, kui sa naist ei näegi. Mingi kuju poisi vaimusilmas. Hääl, eri kehaosade soojus: kui ta tüdrukut sõrmedega puudutab, peaks jooni, kumerusi peaaegu et nägema. Poisi käed tüdruku juustel näiteks. Ütleme, et need on mustad näiteks. Hüva. Nimetame neid mustadeks. Siis libisevad üle ta valge naha. Tunne on vast erinev. Valge värvuse tunne.

Postkontor. Pean vastama. Ikka vaeva küll täna. Saadan tal-
le rahakaardiga kaks šillingit, pool krooni. Väike kingitus sulle
minu poolt. Kirjatarvete pood kah siinsamas. Ootame. Mõtleme
järele.

Kerge sõrmepuudutusega katsus ta nii-nii pikkamööda oma
kõrvade kohalt taha kammitud juukseid. Veel kord. Ülipeened
õlekiud. Siis katsus ta kerge sõrmepuudutusega oma paremat põs-
ke. Udejad karvad säälgigi. Mitte nii sile kui vaja. Kõige siledam on
kõht. Kedagi lähedal ei ole. Sääl see poiss lähebki Fredericki täna-
vale. Vahest Levenstoni tantsuakadeemia klaveri pärast. Võiksin
oma trakse kohendada.

Dorani kõrtsist möödudes libistas ta kae vesti ja pükste vahele
ning särki kergelt eemale tõmmates katsus oma lõtva kõhuvolti.
Aga ma tean ju, et see on valkjaskollane. Tarvis pimedas proovi-
da, eks siis paistab.

Ta tõmbas kae tagasi ja riided pingule.

Vaene vennike! Päris poisiohtu. Kohutav. Tõesti kohutav. Mis
unenäod tal pimedana võiksid olla? Elu on tema unenägu. Kus
on õiglus, et inimene niisuguseks sünnib? Kõik nood naised ja
lapsed, kes New Yorgis iga-aastaselt ekskursioonil ära põlesid ja
uppusid.⁹⁶ Holokaust. Karmaks kutsutakse seda hingede randa-

⁹⁵Vaimupuudega laste abistamise asutus Dublinis.

⁹⁶Õnnetus juhtus romaani tegevusele eelnenud päeval, 15. juunil
1904. aastal. Pühapäevakooli lapsed ja nende emad viidi aurulaeval eks-
kursioonile Long Islandi suvituskohta. Teel puhkes laeva sööklas tule-
kahju, sõitjad läksid paanikasse, tulest jagu ei saadud, päästepaate alla
ei lastud ja tagajärjeks oli 1030 hukkunut.

mist eelmises elus tehtud pattude pärast reinkarnatsiooniks mett kui emps on hoos. Oh armas aeg, armas aeg. Kahju muidugi: aga miskipärast ei saa nad miskitmoodi omaseks.

Vabamüürlaste kotta siseneb parajasti söör Frederick Falkiner⁹⁷. Pühalik nagu Troy⁹⁸. Pärast tublit lõunasööki Earlsfort Terrace'i tänaval. Vana juurasõpruskond avab siin suure veiniastja. Lugusid kohtunikonnast ja kohtuistungeist ja Bluecoati Kooli annaalidest. Mõistsin talle kümme aastat. Selle kraami pääle, mida mina täna jõin, krimpsutaks ta küllap nina. Neile anna ainult margiveini, tolmuses aastanumbriga pudelis. Temal on säääl ülemrahukohtus oma arusaamine õigusemõistmisest. Oma meelest tahab vanamees head teha. Politsei jahib juhtumeist kirendavais süüdistusregistreis kuritegude lahendamise protsenti. Tema kupa tab nad tagasi. Rahalaenutajaile on ta saatan. Reuben J.-ile tegi kõva särü. Aga no too on ka päriselt räpane juut, nagu öeldakse. Võimu neil kohtunikel on. Vanad pahurad parukaga topsivennad. Valuhella käpaga karu. Ja halastagu Issand su hinge pääle.

Tere, müürileht. Miruse heategevuslaat. Tema Ekstsellents asevalitseja. Kuuteistkümnendal. Täna see ongi. Merceri haigla fondi toetuseks. Selle haigla heaks toimus *Messia* esiettekanne⁹⁹. Jah. Händel. Kui õige lähekski sinna: Ballsbridge'i. Põikaks koraks ka Keyesi poole sisse. Aga ei maksa ennast kaanina tema külge imeda. Rikuks head suhted ära. Väravas on kindlasti mõni tuttav.

Härra Bloom jõudis Kildare'i tänavale. Kõigepäält tuleb mul. Raamatukogu.

Õlgkübar päikeses. Kollakaspruunid kingad. Käänistega püksid. Ongi. Ongi.

Ta süda löi kergelt põksuma. Paremale. Muuseum. Jumalanad. Ta põikas paremale.

⁹⁷Tollal Dublini ülemrahukohtunik, muu hulgas juudivihkaja.

⁹⁸John Thomas Troy (1739–1823), britimeelne Dublini roomakatoliku peapiiskop, kes kuulutas välja Iiri 1798. aasta ülestõusu “pühaliku hukkamõistu”.

⁹⁹1742. aastal.

On siis või? Peaaegu kindel. Ei vaata. Vein mu näos. Milleks ma seda? Hakkas liiga pähe. On jah. Kõnnak. Ei näe. Rühi edasi.

Pikkade ähmis sammudega muuseumi värava poole suundudes tõstis ta silmad. Ilus hoone. Projekteeris söör Thomas Deane. Järele ei tule mulle?

Ei näinudki mind võib-olla. Päike paistis silma.

Ta hingas äheldes, lühikeste ohete kaupa. Ruttu. Jahedad kujud: säääl on rahulik. Minuti pärast olen pääsend.

Ei. Ei näinud mind. Kaks läbi. Kohe on värav.

Mu süda!

Silmade tuigates vahtis ta pingsalt kreemikaid kivilookeid. Söör Thomas Deane oli kreeka arhitektuur.

Pean otsima, mis ma.

Ta käsi läks kähku tasku, tõmbas välja, luges lahtivolditult *Agendath Netaim*'i.¹⁰⁰ Kus ma ta?

Otsib hoolega.

Agendath'i pistis ta kähku tagasi.

Õhtupoolikul, ütles Molly.

Ma otsin ju seda. Jah, seda. Vaata kõik taskud läbi. Taskurä. *Freeman*. Kus ma ta? Ah jah. Püksid. Kartul. Rahakott. Kus?

Kiirusta. Kõnni rahulikult. Veel hetk. Mu süda.

Käsi otsis kuhu ma panin leidis küljetaskust seebi tualettveele tuleb järele minna leige paber külge jäänud. Ah seep säääl ma jah. Värav.

Pääsnud!

JAMES JOYCE (1882–1941), Iiri kirjanik.

¹⁰⁰“*Agendath Netaim: Istutajate ühing*” esines esimest korda 4. peatükis, lihaposes pakkimispaperiks lõigatud lehel, mille Bloom tasku pani.

MOLLUSK JA PRIMADONNA

Toomas Kiho

ma kõigest mollusk sinu meres,
ma ettur väike, sina keres,
ma libe sinu punaveres,
ma häälik *r* su öeldud teres,
ma poorike su kaunis keres.

sa — primadonna teatriperes,
ma — teine valvur shakesperes.
nüüd viinis sa, ma kaareperes. . .
peaosad sul barokkooperes
ja goethes, brechtis, moli-ères,
kiit kriitikas, arm kavaleres,
ma — semuks poe ees kaareperes. . .
kas paika enam mul su teres?
sul saksa kaasa siniveres,
teil alles gut? . . . kommt schrecklicheres:

peolt, noh, tolt esikált rakveres,
kus voolas šerri, voolas heres,
üks rakk on minust sinu keres,
saan märtsis isaks sinu peres
ning jätkun peenikeses peres,
kes pooleks mõlema me veres.

nii mängib saatus meie keres,
ka junodes ja jupiteres —
kas seeme viljub, teab vaid ceres,
ei mollusk väike ilmameres.

MARE VINT. Park VIII: Hommikupoolik (2009)

MA JU TEGELIKULT EI MÕISTA KOMMUNISTLIKKU REŽIIMI NII NAGU NEMAD

Terke Kram

Mul on sugulastega vedanud, sest tänu vaarvanemate pikale elu-
eale ja vanavanemate heale mälule olen nõukogude ajast kuulnud
palju lugusid. Erinevad vaatenurgad, erinevad esivanemad aitavad
kommunistlikust režiimist paremini aru saada. Nõukogude Liidu
tegudest on alati huvitav kuulda ning eriti siis, kui seda räägivad
sulle oma esivanemad, kes on selle ajal ise elanud. Neid tuleb
kuulata, sest muidu me ei tea, mida nad on kogenud.

Erksaimana on mul meeles isapoolse vanaema jutud tema
lapsepõlvest ning kuidas selle muutis keeruliseks tema isa Bo-
risi ehk minu vanavanaisa arreteerimine. Nende pere olnud eluga
väga heal järjel, sest oldi Tõrva kandis telliskivitehase omanikud.
Vanavanaema ei pidanud töölgagi käima, vaid sai olla kodus oma
kolme lapsega. Vanavanaisa vangistamisega 1946. aastal kaotasid
nad aga kõik. Nende korter linnas ja naisevanemate elukoht linna
lähedal maal otsiti läbi ning mul on räägitust meeles, et urineeri-
ti voodilinatele ja roojati raamatute vahele, kõik riided ja ehted

Eesti Mälu Instituudi gümnaasiumiõpilaste 2020. aas-
ta kirjandivõistluse “Kommunistliku režiimi mõju minu su-
guvõsale ja läbi selle minule” üks kolmest parimast tööst.
Vt [mnemosyne.ee/kommunismiohvrite-malestusele-puhendatud-](http://mnemosyne.ee/kommunismiohvrite-malestusele-puhendatud-kirjandivoistlus-gumnaasiumiastme-opilastele)
[kirjandivoistlus-gumnaasiumiastme-opilastele](http://mnemosyne.ee/noorte-kirjandivoistluse-voitjad) ja [mnemosyne.ee/](http://mnemosyne.ee/noorte-kirjandivoistluse-voitjad)
noorte-kirjandivoistluse-voitjad. Avaldamiseks on autor selle paari
alguslõigu faktiosa veidi parandanud ja täiendanud.

jagati laiali. Tribunal mõistis Borisi sunnitöölaagrisse ning ülejäänud perekond jäi nimekirja, et nemad hiljem ära küüditada.

Vanavanaisa sai pärast Stalini surma küll Kaug-Ida sunnitöölaagrist tagasi koju, kuid tapeti hiljem rongis oma töökaaslase käe läbi, kes tema raha himustas. Vanaema on rääkinud, kuidas nende hobuvanker tabamuse sai, kui nad nõukogude võimu naasmise eel selle eest põgenesid, kuid õhus tiirutavale punalennukile silma jäid. (Vankriga teed mööda põgenevad inimesed jäid lennukile ju jalgu ka filmis 1944.) Vaarema lugudest jääb enim kajama nõukogude terror ning selle negatiivsed küljed. Vanaema räägitu vangistamistest, nende pere maa, tehase ning vara äravõtmisest tekitas viha. Sain olukorrast aru nii, et neid karistati edukas olemise eest, ja see tundus ka loogiline. Eks kommunismi põhiline mõte olegi kõigi võrdsus ning eraomandi puudumine. Alles nüüd olen saanud teada, et vanavanaisa karistati hoopis Saksa okupatsiooni algul linnas relvastatuna kaks korda patrullkäigul käimise eest, kuhu teda kohustati ilmuma, samuti ühe teise mehega selle kutsel kaasa mineku eest punaaktivisti korterisse ja seejärel aktivisti politseimajani saatmise eest, kust too järgmisel päeval vabastati. See oli kõik, mis viie tunnistaja algsetest süüdistusest, milles ei puudnud ka isiklik kättemaks, tribunali otsusesse jõudis, kuigi algul süüdistati teda ka ühele majaomanikule soovituse andmises heisata 1941. aasta oktoobris Eesti rahvuslipp, Nõukogude paberraha katkirebimises poes teiste silme all, samuti “nõukogudevastaste laulude” laulmises, mis halvustanud kolhoosikorda ning laimanud partei- ja valitsuse juhte, ja muudeski asjades, mis tõendamist ei leidnud, mida süüdistatav järjekindlalt eitas ja mis süüdistusakti ei jõudnudki.

Vanavanaema jälestas kommunismi ning Nõukogude Liitu, sest see röövis temalt ta elu, millega harjunud oli, ning ka armastatud mehe. Minu arvates igati õigustatud hoiak. Vanaema suhtumine punastesse on siiski väga teistsugune, vastupidine. Ajupesukoolis ning üleüldine propaganda muutsid ta Nõukogude Liidu musterkodanikuks. Mäletan, kuidas perega Narva linnuses käisime ning vanaema Lenini kuju nähes rõõmustas. Tema hoiakust tuleb aga samuti aru saada. Ta oli propaganda mõju ajal veel väga noor ning seega sellele väga vastuvõtlik. Kuna kodus keegi

kommunistlikku režiimi taga rääkida ei julgenud, jäigi vanaemale sealt palju külge. Vanavanaema ja vanaema on mõlemad kogenud lähedase kaotust ning elu raskemaks muutumist, kuid ometi on nende vaated niivõrd erinevad. Kui lisada sellele minu vaated kommunismiaja kohta Eestis, läheb kõik veel segasemaks. Mina oma vanavanaisa näinud ei ole ega ole ka elanud Eesti NSV ajal, seetõttu ei oska ma kuidagi tunda niivõrd suurt viha, nagu tundis minu vanavanaema, ega sellist toetust, nagu tunneb mu vanaema. See kõik on mulle ning arvatavasti ka teistele minuvanustele ja noorematele väga kauge probleem. Me võime proovida luua seisukohti ning arvamusi, kuid reaalsus on, et kommunismi mõju ja tagajärgi Eestis ei suuda me kunagi täielikult mõista.

Vanaema isa oli nõukogude võimu vaenlane, kellest tuli lahti saada. Ka isapoolsest vanavanaisa perest taheti vabaneda, sest neil oli maad ning loomi. Peaaegu kõik loomad viidi ära kolhoosi, vaid paar lehma jäeti alles, et perel millestki toituda oleks. Maad ning ait ja laut võeti samuti ära, vaid elumaja jäeti alles. Neid taheti küüditada, kuid kui punased ukse taha tulid neid ära viima, polnud kedagi kodus — kõik olid küla peal laiali. Neil käidi veel mitu korda kodus järel ning otsiti küla pealt nende asukohta, kuid ebaõnnestunult. Lõpuks anti alla ning vanaisa ja tema vanemad said rahus edasi elada. Vanaisa suhe nõukogude võimuga ei ole mulle selge, sest kui kellegi peret tahetakse küüditada, võiks eeldada, et neid peetakse ka edaspidises elus vaenlaseks, kuid nii polnud. Kommunistid olid vanaisast väga huvitatud: küll prooviti teda parteisse meelitada ning punaseks muuta, pakuti isegi juhupositsioone mitmes töökohas. Vanaisa võttis töökohtade pakumised vastu, aga kommunistiks ega parteilaseks ei hakanud ta kunagi. Inimesed on erinevad — vanaema oli propagandale vastuvõtlikum, vanaisa aga vaatas kommunismile viltu. Nende erinevus tuleb välja poliitilistes vaadetes, sest imelised inimesed on nad mõlemad. Millist mõju nõukogude võim tekitas, sõltub seega indiviidist ja tema isiksusest. Osa inimesi võis see sisemiselt ära lõhkuda, kuid minu perekonna näitel nii ei läinud. (Kommunistliku režiimi mõju avaldub vanaisa kaudu muide ka minu perekonnanimes. Tema pereliikmete perekonnanimi on Kraam, kuid vanaisal on Kram. Kui vanaisale passi tehti, kirjutati ta nimi va-

lesti, sest sellega tegelenud isik oli venelane ning vene keeles üldjuhul pikki vokaale ei ole.)

Emapoolse vanaema isa erineb mu teistest vaarvanematest suuresti. Teda nõukogude võim ei mõjutanud, sest tema oligi nõukogude võim. Vanavanaisa Aleksander teenis Punaarmees. Maarjamaale sattus ta rinde liikumisega Eesti alale. Mu perekonnas on inimesi, kellele nõukogude võim liiga tegi, aga ka Aleksander, kes kahju tekitajatega koos töötas. Enne selle loo kirjapanekut küsisin ma vanaemalt üle, kas talle sobib tema isast kirjutamine. Minu vanaema suhtub sellesse ju teistmoodi. Tal on nõukogude võimuga ning oma isaga otsene kokkupuude. Ühiskond suhtub kommunistlikku režiimi siiski negatiivselt, kommunismi mõju tõttu on vanaema sel teemal ettevaatlik. Mina suhtun sellesse kui huvitavasse kokkusattumusse, kui teistsugusesse loosse, mida inimestele rääkida. Ma ei võta seda niivõrd tõsiselt, sest see on nii kauge. Taas kord on kommunistliku režiimi mõju mulle erinev mu vanavanematest.

Režiimi mõju on mulle sarnaseim oma vanematega. Nemad ei kogenud sellist terrorit nagu nende vanemad ega nõukogude võimu õudust selle kõige julmemal ajal. Olles sündinud nõukogude režiimi n-ö leebemal ajal, ei elanud nad niivõrd tugeva propaganda ja tsensuuri keskel, kuid need olid oma töö juba teinud. Mu ema sai teada alles koolikaaslaselt, et Eesti oli kunagi olnud vaba. Koolitundides talle sellest ei räägitud, sest eestlus taheti kõigist välja juurida. Ka mujal ei julgetud Eesti Vabariigist rääkida, sest kunagi ei teadnud, kuidas ja kelle kaudu jutt välja võib tulla, ning sellise vestlusteema eest võis saada karistada. Kommunistliku režiimi tõttu jäi ema ilma paljust lapsepõlve vabadusest ja mitmekülsusest, mis tänapäeva lastel olemas on. Ema on rääkinud, kuidas kõik puudused, mis tal lapsena olid, tahtis ta oma tulevastel lastel ära hoida. Nõukogude Liidu piirangud mõjutasid mu ema suhtumist laste vabadusse ja võimalustesse ning seega ka mind kui tema tütart.

Minu vanavana- ja vanavanemad on kogenud Nõukogude Liidu tegusid erinevalt, kuid režiimi mõju oli neile suur. See kujundas nende tollast ning tulevast elu. Eesti polnud enam vaba ning tuli eluga kohaneda, igaüks endale sobivaimal moel. Minu

vanemad ei pidanud oma elus midagi muutma, sest nad sündisid Eesti NSVs. Nad ei kogenud otse küüditamisi ega vangistamisi, nende elus polnud seda valu. Kui juba neile oli mõju väike, on see minule veelgi väiksem. Ma ei ole elanud Nõukogude Liidus, ma ei ole tundnud repressioonides lähedase kaotamise raskust, ei ole pidanud kommunistliku propagandaga hakkama saama, ei ole tajunud vaikimist nii nagu minu esivanemad. Ma pean oma ema- ja isapoolsete eelkäijate erinevaid positsioone Nõukogude Liidus huvitavaks olukorraks oma sugupuus. Ma kuulan lugusid kommunismist ja selle levitamisest huviga, proovides samastuda, proovides end panna nende olukorda. Mõtlen, kuidas mina käituksin ja mida tunneksin. Kuna kommunistliku režiimi mõju minule pole üldsegi võrreldav selle mõjuga mu suguvõsale, tuleb mul vähemalt proovida mõista. Tuleb kuulata nende lugusid ning neid jäädvustada, et neid tulevikus edasi rääkida, sest muidu kaob teadmine kommunistliku režiimi mõjust meie suguvõsadele ning ka meile ajapikku ära.

TERKE KRAM (2001) oli töö kirjutamise ajal Tallinna Reaalkooli õpilane.

MILLISE LOO JUTUSTAVAD PILDID MINU SUGUVÕSA ALBUMIS?

Aurelia Elenora Kristjohann

Kontrastina Siberi karmile pakasele, kuhu mu tädi ämm Heidi 1949. aastal kõigest viieaastasena küüditati, on mu ema ja vanaema mälestused ajast, mil Eesti vireles Nõukogude Liidu valitsuse piitsa all, hoopis helgemad. Kuigi mu vanaema on samamoodi Teise maailmasõja läbi elanud, ei suutnud nõukogude režiim tema tasast ja rahulikku iseloomu murda. Kõigil minu sugulastel on sellest ajast märk küljes. Mõnel on see unustamatu pitser vajutatud tulise sõega, teisel pelgalt häiriva seigana lapsepõlvest. Millise loo jutustavad verrega päritud pildid minu suguvõsa albumis?

Eredaim lugu Nõukogude Liidu ajast pärineb vanaisa ja vanaema suust. Tallinna lennujaama töötajatena said nad igal aastal puhkuse ajal tasuta lennureisi NSVLi piires. Tol suvel külastas vanaisa Baikali järve. Sealt tagasi sõitma hakates, et vanaemaga Moskvast kokku saada, oli tõmmu nahaga mees, kas grusiin või ukrainlane, vanaisast mööda trüginud ja viimase pileti endale krahmanud. Lennuk, millest vanaisa maha jäi, ei tõusnud kunagi õhku. Tehnilise rikke tagajärjel toimunud plahvatuses hukkus suurem osa reisijatest. Vanaisa rääkis seda lugu alati muhedalt naeratusel suul, ent minule tuletab see alati meelde inimeste haprust. Kinnitust elu õrnuse kohta sain lapsena Siberisse küüditatud sugulase Heidi raamatut lugedes. Iga päev oli võitlemiseks, rabelemiseks, töötamiseks, ellujäämiseks. Kui pärast paari Novosibirski oblastis Dubrovka külas elatud aastat külastas neid ema sõbran-

Eesti Mälu Instituudi gümnaasiumiõpilaste 2020. aasta kirjan-divõistluse “Kommunistliku režiimi mõju minu suguvõsale ja läbi selle minule” üks kolmest parimast tööst.

na Friida ja avaldas soovi lihtsalt jalutada, vaatas Heidi Friidale vaid mõistmatult otsa. Õppides venekeelses koolis, ainsaks eesti keele kirjasõnaks kasuisa toodud aabits, ei osanud ta ju õieti eesti keeltki; “jalutama” oli aga täiesti võõras väljend eelkõige oma olemuse tõttu. Inimesed ei kujutanud elu ilma tööta enam ette.

Nõukogude aeg muutis oma kummalisel, vaikselt moel kõiki. Kommunistlikus ühiskonnas sisendati inimesele üles kasvades kartust ja hirmu. Heidi emalgi oli väike daamipüstol, mida ta turvalisuse huvides rongijaamast kodutallu kõndides vajadusel plõksutas. Heidi ise, kelle koolipõlv möödus Siberis, oli Eestisse tagasi jõudes ja Tallinna Kergetööstuse Tehnikumis nahktoodete tehnoloogia eriala õppima asudes aga endas kahtlev närvipundar. Olen ma kunagi piisavalt hea? Oskan ma piisavalt hästi eesti keelt? Olles õppinud ühiskonna silmis olema ilus ja töökas marionett-nukk, oskas ta eksisteerida vaid selles kitsas kastis, kuhu kommunistlik ühiskond oli ta surunud. Ei aidanud kaasa ka kodust väljatõstmine ja pidev valmisolek ennast teiste silmis tõestada. Tunne, et ta pole kuskil tahetud, sest venelased sõimasid teda fašistiksi ja eestlased poluvernikuks, pookis end igapäevaste mõtete vahele. See võis olla ka üks südamepuudulikkuse põhjuseid — pidev stress oma koha eest võidelda, ennast tõestada ning selle kõige juures maine ja eneseväärikus säilitada nõudis palju energiat ja tahtejõudu. Suure osa sellest varastas keha füüsilisest tervisest.

Tegelikult olid nõukogude aja inimesed äärmiselt kavalad. Ei õpetatud siis koolides ega õpetata ka nüüd inimesi majanduslikult mõtlema, siiski olen ema ja vanaema juttude järgi mõistnud, et tolle aja inimene suutis palju edukamalt majanduslikult mõelda ja lisavõimalusi leida, mille peale tänapäeva inimene ei tulekski. Näiteks meisterdas Heidi kasuisa Julius talle Siberis elades koolipeoks pardikostüümi, mille nokk avanes, kui suus olevat pesupulka hammustada. Oldi nutikad, leidlikud. Minu ema väidab, et nende kodus polnud riietest puudust: vanaema leidis ikka viisi, kuidas iga kuu uus lina või riie osta ning nii oma voodipesu kollektsooni suurendada ja lastele uusi riideid õmmelda. See oli karm, ent suurepärase võimalus panna enda tahtejõud ja jaks proovile. Jah, see tõi kaasa kannatusi ja kaotusi, ent vähemalt võin uhkusega öelda, et minu sugulased ei vandunud alla. Nad on en-

diselt võitleja vaimu ja mentaliteediga. Kohutavalt ettevõtlikud. Eks vanaema ütleb alati, et kui kuidagi ei saa, siis kuidagi ikka saab.

Hoolimata kõigist raskustest on inimeste mälestused sellest ajast harilikud, igapäevaelu puudutavad. Nõukogudeaegsed ja tänapäeva probleemid on olemuselt sarnased. Lõppude lõpuks taandub kõik eksistentsiaalsetele teemadele: elu, armastus, hirm. Meenub vanaema jutustus. Kuigi ta ei lasknud end rahuliku loomu tõttu vene ajast segada, tõi ta suurima puudusena välja üksiklapsena üleskasvamise, mis jättis ta südamesse tühja, üksildase augu. Hiljem sain teada, et tema vanemad olid raske südamega kokku leppinud, et ei saa rohkem lapsi, sest inimesed olid pidevalt ärevil faktist, et sõda võib iga hetk taas alata. Seepärast sai ka mu ema nii hilises eas lapsed — temagi oli võtnud selle mõtte omaks ja kartis sõja pärast lapsi saada, kuigi 1980. aastate lõpul oli Eesti laulva revolutsiooni käigus vabaduse välja võidelnud.

Olemuselt sarnane on Heidi jutustus, kuidas ta viinaveega abi-kaasa oli pärast poja sündi lubanud lapsevankrit ostma minna, ent kadus kahekümneks aastaks ega naasnudki, jättes noore naise vastsündinud pojaga üksi. Kuna tollel ajal vaikiti vaimsed probleemid aga sootuks maha, on ilmselge, miks inimesed kandsid endas nii palju kannatusi ja vimma. Probleemide eiramine ei teinud neid olematuks. Kui, siis süvendas probleeme, sest muresid pidi üksi kandma. Minu ema rääkis näiteks, kuidas tol ajal oli kõige tähtsam olla tark ja ühiskonnale sobilik liige, ühiskonna normidele vastav. Kogu edu oli seotud ainult välise kuvandiga. Koolis kahe saamine oli suur ühiskondlik kuritegu, mis päädis naabritelt halvustavate pilkude saamisega. Sellele aga, mida inimene südames kakskümmend, nelikümmend, kuuskümmend aastat kaasas kandis, ei pööratud tähelepanu. See oli põhjus, miks suhted nurjusid, inimesed pettusid iseendas, ja minu suguvõsas on naiselt naisele pärandatud õnnetut armastust ja meeste alkoholilembust.

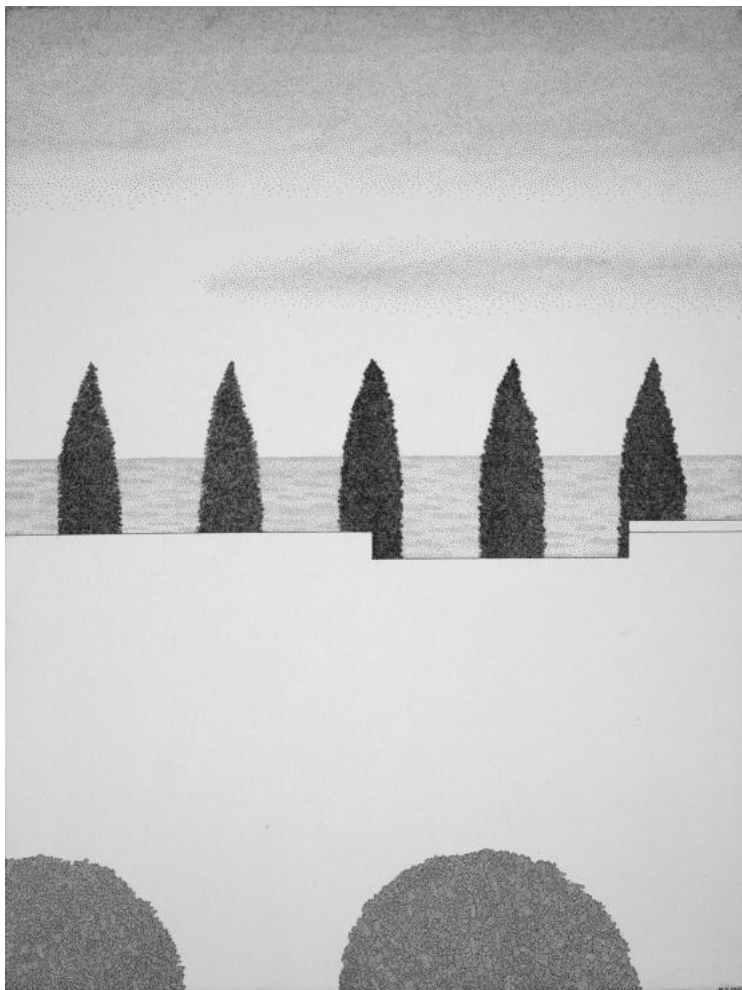
Olles sündinud ja kasvanud vabas Eestis, oskan pärast sugulaste lugude kuulmist öelda, et see oli tänuväärne kogemus: Nõukogude okupatsioon kasvas mu vanavanemad ja vanemad tugevaks, iseseisvaks. Samas näen seniajani, kuidas lapsepõlvetraumad ja puudujäägid neid endiselt kummitavad. See on valus,

ent puhtalt nende võitlus. Mul pole õigust sellesse sekkuda. Tean vaid, kuidas hoolitseda, et minu enda lapsed ei peaks kunagi vaev-
lema kõige piinavama defitsiidi, armastuse puudumise käes. Iga-
päevaelus ei mõtle ma küll sellele, mida Heidi vanem õde Reet
pidi minuvanusena Siberis läbi elama, ent aeg-ajalt meenub mul-
le, milliste privileegidega mind on üle kullatud.

Kuigi olen hakanud hindama oma vabadust, on mõned nõu-
kogudeaegsed uskumused ka minuni kandunud. Peamiselt ema
kaudu, sest tema kui mu elu suurim autoriteet on mind lapsest
saadik mõjutanud. Olen alles hiljuti hakanud mõistma, et perfekt-
sus ja soov olla ühiskonna silmis tunnustatud tuleneb ema ala-
teadlikult mulle edastatud õpetustest. Samas: mida tunnistan, se-
da saab ka muuta. Kommunistlik režiim on minevik ja tal ei ole
luba minu olevikku mõjutada, kui ise nii valin. Tahaksin seda us-
kuda, ent reaalsus on, et tõenäoliselt jääb perfektsionism minu
iseloomu üheks osaks veel kauaks ajaks. Nagu Siberis läbi elatud
õudusi, ei saa ka iseloomujooni nii kergelt muuta.

Iga inimene koges kommunistlikku režiimi erinevalt. Mõnda
mõjutas see otseselt, mõnda kaudsemat teed pidi, ent kõigil on
midagi ühist — see on osa nende minevikust. Heidil kulus ko-
gu elu, et end sellest läbi murda, minu vanaema jättis see aga
üsna külmaks, sest tema oli nii keskendunud oma elu sekeldus-
tele, et mured venelaste pärast ei mahtunud sinna sisse. Vaiksel
moel on Nõukogude okupatsiooni mälestused sisenenud mu va-
naema ja ema vere kaudu ka minusse. See on osa minu identi-
teedist. Pildiraamatuid lehitsedes ja mustvalgeid fotosid sirvides
ilmneb igäühe oma lugu, mõnel rõõmsam, mõnel kurvem. Julgelt
aga võin asetada enda värvilised fotod sinna kõrvale ja nentida,
et eksistentsiaalsel tasandil on elu endiselt sama. Nüüd saan ma
seda lihtsalt avalikult öelda, kartmata tsensuurikeeldu.

AURELIA ELENORA KRISTJOHANN (2002) on Viljandi Gümnaa-
siumi õpilane.

MARE VINT. Park XI: Kõrge valge müür (2009)

ARVUSTUS

TÖLKIMATU TÖLKIMISEST

Moše de Leon. *Püha seekel*. Josef Gikatilla. *Kiri pühadusest. Mehe vahekord naisega*. Tõlge, kommentaarid, sissejuhatus ja järelsõnad Kalle Kasemaa. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Ilmamaa, 2019. 292 lk.

Möödunud aasta oli heebreakeelsete kirjanduse tõlkimise alal viljakas — täienesid nii ilu- kui ka mõttekirjanduse read. Kirjastuse Gallus väljaantud Amos Ozi romaan *Juudas* (Oz 2019) ja Loomingu Raamatukogus ilmunud Etgar Kereti lühijuttude kogumik *Kissingeri igatse-des* (Keret 2019) toovad lugejateni meie kaasaegse Iisraeli kirjanduse parimaid palu. Oz ja Keret on kaks väga erineva käekirja, maailmatunnetuse ja taustaga autorit, kuid mõlemat iseloomustab soov mõtestada 20. sajandi Iisraeli ühiskonnas toimunud muutusi — klassik Oz otsib vastuseid ajaloo, inimsuhetest ja psühholoogiast, heebreakeelsete kirjanduse uuema põlvkonna esindaja Keret valab oma traumad satiirilisesürrealistlikesse olupiltidesse. “Avatud Eesti raamatu” sarjas samade kaante vahel ilmunud, Kalle Kasemaa tõlgitud, põhjalikult kommenteeritud ning sisutiheda sissejuhatuse ja järelsõnadega varustatud teoste *Püha seekel* ja *Kiri pühadusest. Mehe vahekord naisega* autorid Moše de Leon ja Josef Gikatilla tegutsesid seevastu 13. sajandi teisel poolel Hispaanias ning neid ühendas juudi taust ja tõsiasi, et mõlemad olid tuntud ja tunnustatud kabalistid. Ent sellega sarnasus ka piirdub.

Püha seekli ja *Kirja pühadusest* näol on hoolimata mõlema peal kirjas sisalduvast pühaduse mõistest tegu kahe väga erineva tekstiga — seda nii sisult, keelekasutuselt kui ka mahult. Moše de Leoni teos võtab tõlkes enda alla 135 lehekülge, mida saadavad 695 kommentaari ning 27 lehekülje pikkune teadusartikli kaaluga järelsõna. Josef Gikatilla teksti tõlge mahub 33 leheküljele, millele lisandub 112 kommentaari ja 19-leheküljeline järelsõna.

Püha seekel kujutab endast autori teosofiilise iseloomuga kabalistliku õpetuse aluste süstematiseeritud kokkuvõtet, mis oli mõeldud kitsamale lugejaskonnale, kel oli juba kabala osas eelteadmisi. Asjasse pühendamatu jaoks on tegu tekstiga, mis ei pruugigi end avada — seda iseloomustab kabalistlikele tekstidele omane ebamäärasus, napolisõnali-

sus, rikkalik allegooriate ja sümbolite kasutamine, vihjamisi kõnelemine. Kuid samas on selles kõiges midagi kütkestavat ning autori oskuslikud metafoorid ning võrdlused lasevad tekstil mõjuda ja võimaldavad seda nautida ka siis, kui seda pole võimalik lõpuni mõista. Siinkohal ei saa kuidagi mööda tõlkija panusest, kes on tõlkinud tõlkimatut, säilitanud algteksti krüptilisuse ja ometi saladuse lugejale hoomatavamaks teinud ning andnud sellele kommentaaride ning järelsõna abil ka raami. Ainuüksi *Püha seekli* tõlkimise eest väärinuks Kalle Kasemaa lisaks Kultuurkapitali mõttekirjanduse tõlkeauhinna nominatsioonile ka selle preemia saamist, sest kabalistliku teksti ehk sisuliselt saladuse mõistmine, rääkimata selle hoopis teise keele- ja ka kultuuriruumi ümberpanemisest, on saavutus, millega tuleb toime vaid tõlkija, kellel on olemas vajalik kogemustepagas. See Kalle Kasemaal vaieldamatult on — tema tõlkes on ilmunud ühe olulisema kabalisti, Moše Cordovero teos *Deboora palmipuu* (Cordovero 2011), mille järelsõnast võiks tegelikult üldse alustada enne, kui siin kõne all olevate tekstide juurde asuda,¹ ning ka juudi mõtteloos olulisel kohal olevad filosoofilised teosed: Jehuda Halevi *Kuzari raamat* ja nii filosoofi kui ka kabalistina tuntud Moše Hajim Luzzatto *Õigete teerada*. Peale selle on ta tõlkinud veel kristliku müstika kesksed tekstid nagu Magdeburgi Mechthildi *Jumaluse voogav valgus* ja Meister Eckharti *Eristamise kõned* ning araabia ja pärsia traditsiooni kuuluvad filosoofilised ja müstilised teosed: Nasir-e Khusravi *Kahe tarkuse ühtsus*, Suhrawardī *Ingel Gabrieli tiibade sahin*, ‘Azīz ad-Dīn Nasafī *Raamat täiuslikust inimesest*.²

Kiri pühadusest seevastu esindab laiemale lugejaskonnale mõeldud ja lihtsamini hoomatavat ning ehk koguni rahvavalgustuslikku teost, millele sai tänu teemapüstitusele ja kirja vormis esitatud teksti hõlpsale jälgitavusele osaks laialdane levik. Sisuliselt leiame siit müstilise alatooniga seksuaaleetika, milles üks olulisimaid religioosseid kohustusi judaismis — 1Ms 1:28 esineva käsu *pru urvu* täitmine (‘olge viljakad ja teid saagu palju’) — omandab lisaks maisele mõõtmele ka jumaliku.³

¹Lisaks on eesti keeles ilmunud ka Amar Annuse tõlgitud ja juudi müstika varasemasse perioodi kuuluv “Jumala mõttmed. Siddur Rabba” (Annus 2008).

²De Leon nagu ka mitmed teised juudi mõtlejad ja kabalistid kasutasid keskaegsele filosoofiale omaseid termineid, mis jõudsid heebrea keelde sage-li hellenismiajast pärit tekstide araabiakeelsete tõlgete kaudu.

³*Eros*’el on oma kindel koht nii juudi religioonis laiemalt kui ka kabalas kitsamalt. Moshe Idel on koguni väitnud, et kabala keskseks mõisteks on just *eros*, Jumala vahekorid *šekina*’ga ehk kümnest sefirast viimasega, mis tähistab Jumala ligiolu inimeste maailmas ning ühtlasi ka Jumala naiselikkus aspekti (vt nt Idel 1995, Idel 2005).

Pühadus on kõikjal, see laieneb kõikjale ja läbib kogu elu, ükskõik kui olev või argine see parasjagu ka on, sest uskliku juudi elu läbivaks põhimõtteks on taotleda pühadust, nii nagu on öeldud Tooras: “Sest mina olen Issand, teie Jumal. Pühitsege siis endid ja olge pühad, sest mina olen püha!” (3Ms 11:44.)

Võib muidugi küsida, kas poleks piisanud vaid Moše de Leoni teose tõlkest. Milleks asetada selle kõrvale midagi, mis näib kuuluvat hoopis teise ooperisse? Ent just sellisel kujul — kas siis tänu tõlkija teadlikule valikule, juhuale või ettemääratusele —, samade kaante vahele paigutatuna, omandavad need kaks teksti lisaks uue tähendusvälja ning näitlikustavad ilmekalt nii juudi traditsioonile laiemalt kui ka kabalale kitsamalt omaseid jooni — alustades pühakirja ning pühaduse kesksest asendist ning lõpetades järjepidevuse ja uuenduse vahelise pingevälja ja sisulise kumulatiivse mitmekesisusega.

*

Kummagi teose puhul pole tegu autori n-ö peateosega. *Püha seeklit* võib pidada küll de Leoni peateoste hulka kuuluvaks, aga laiemalt seostub tema nimi hoopis kabala kõige olulisema tekstikogumikuga, milleks on *Sefer haZohar* (“Sära raamat”).⁴ Sarnaselt on ka Gikatilla kogunud tuntuist eelkõige teostega *Ginnat Egoz* (“Pähkliad”) ja *Ša’are ’ora* (“Valguse väravad”), mis keskenduvad heebrea kirjatähtede ning Jumala nimede saladustele ja mille taustal eetilise alatooniga *Kiri pühadusest* on pigem kõrvalise tähendusega. Kuid see tõsiasi ei kahanda kuidagi kummagi väärtust. *Püha seekel* ja *Kiri pühadusest* on osa juudi müstika enam kui 1000 aasta pikkusest traditsioonist, mida esindaval ligi paarikümnel tuhandel tekstil on kõigil võrdne eluõigus — kõik on ühtviisi võtmetekstiks. Kui n-ö väljaspoolseisjate ja teadlaste jaoks on oluline neid tekste süstematiseerida, kirjeldada, mõista nende konteksti ja ajalugu, siis seestpoolt vaadatuna pole see oluline — neis esitatu ei vanane ega kaota kehtivust ning ükski tekst pole vähem tähtis kui teine.

Moshe Idel, üks tänapäeva tähtsamaid autoriteete juudi müstika uurimise alal, kelle seisukohtadest ei saa kabala tänapäevase akadeemi-

⁴Põhjus, miks ei ole eesti keelde tõlgitud kabala peateost, on üsna proosaline — nagu Kalle Kasemaa ise *Püha seekli* ja *Kirja pühadusest* sissejuhatuses öelnud, ei tule *Zohar*’i tõlkimine kõne alla mitmel põhjusel, milleks on nt maht (u 1400 lk), ühtse kanoonilise teksti puudumine, kunstlik aramea keel jne (lk 18). Huvilised saavad *Zohar*’it lugeda aga nt ingliskeelses tõlkes: Matt jt 2004–2017.

lise uurimise puhul üle ega ümber, on mitmel pool rõhutanud, et kabala kujutab endast erinevatesse ajutistesse ja muutuvatesse raamistikesse kuuluvate süsteemide kuhjumist, millega kaasneb kabala sünkroonne ja diakroonne keerukus, mistõttu oleks väär kabala osas ennatlikke lihtsustusi või üldistusi teha. Kabala on väljastpoolt vaadatuna suletud, esoteeriline ja elitaarnegi süsteem, samas seest vaadates on tegu avatud, lahtise lõpuga süsteemide kogumikuga. Idel rõhutab, et kabala on oma loomult kumulatiivne — erinevad mõtteviisid ja süsteemid on säilitanud ajas oma õiguspärasuse. (Vt Idel 2012, 2002.) Olemasolevad süsteemid ei asendunud uutega, vaid nende hulk on täienenud: ükski varasem süsteem ei muutunud uue süsteemi ilmnedes ülearuseks või kehtetuks, vaid üheaegselt eksisteerib suur hulk erinevaid mõtteviise, mis on olnud ühtviisi osa suuremast kaanonist ehk teisisõnu kabalistlikku mõtlemist iseloomustab panoraamiline ja mitte hierarhiline või poleemiline vaade. Nii ei ole *Püha seekel* kuidagi vähem väärtuslik *Zohar*’ist või *Kiri pühadusest* võrreldes *Püha seekliga* kuidagi teisejärguline.

Sellisel kujul ei erine kabala kuidagi juudi traditsioonist laiemalt, mis eeldab sageli, et varasem on parem kui hilisem, ning kus lõppkokkuvõttes on kõige aluseks pühakirja tõlgendamine ja kommenteerimine. Minevik on osa olevikust ja iga uus põlvkond üritab varasemaid süsteeme mõista, mõtestada ja kommenteerida, mis viib üha keerulisemate süsteemide tekkimiseni. Juudi mõttelugu läbib teatud pinged ja samas vältimatu vastastikmõju ilmutuse ja traditsiooni, algteksti ja tõlgenduse, kommentaari ja kommentaari kommentaari ehk superkommentaari vahel. Muutus ja areng saavad võimalikuks just tänu järjepidevusele, sest keele- ja raamatukeskses kogukonnas tähendab järjepidevuse säilitamine tekstide tarbimise ja edasiandmise teel ühtlasi ka muutust, kuhjumist, täiendusi, tõlgendamist, ümbertõlgendamist, väärtõlgendamist.⁵ Kabala, nii nagu juudi traditsioon üldisemalt, on oma loomult hermeneutiline, eksegeetiline, kirjasõnale tuginev. Ka kabalistide lähtepunktiks on pühakiri⁶ — nad tundsid hästi toorat ja rabiinlikku kirjanust ning olid sageli asjatundjad ka religiooniseaduse alal. Sellest annavad tunnistust nii *Püha seekel* kui ka *Kiri pühadusest*. Ent traditsioonilistest tõlgendustest eristas kabaliste nende hermeneutiline meetod, mis tugines mitmesugustele arusaamadele toorasse kätketud saladusest

⁵Selle mõtte leiab nii Ideli juures (Idel 2011) kui ka Gershom Scholemi kirjutistest (Scholem 2018).

⁶Haljand Udami väitel, kes oli külastanud Uku Masingu loenguid juudi müstika teemal, on kabala koguni “Vana Testamendi tuum ja iva, kõik muu on üksnes kooruke. Kui iva pole, milleks siis kooruke!” (Haljand Udami saatesõna Uku Masingu “Juudi mystikale”, Udam 1992).

ja selle saladuse paljastamise viisidest, mille mitmekesisus on omakorda andnud kabala uurijatele lähtekoha eri kabalistlike koolkondade ja nende õpetuste süstematiseerimiseks.

Nii eristatakse kabalas sageli kolme suuremat suunda, milleks on teosoofilise-teurgiline kabala, ekstaatiline (või ka prohvetlik) kabala ja maagiline (või talismani, ingl *talismanic*, nagu Idel seda nimetab (Idel 2002: 12 jj)) kabala. Kõigi nende puhul on kesksel kohal arusaam keelest, tähemärkidest (eriti Jumala nimedes esinevatest tähemärkidest ja nende kombinatsioonidest). Teosoofilise kabala jaoks on keel näiteks miski, mis peegeldab (sümbolite vahendusel) jumaliku sfääri struktuuri, jumalike toimejõudude (*sefirot*) süsteemi (siia kategooriasse kuulub ka Moše de Leoni *Püha seekel*); ekstaatiline kabala eeldab, et keelt ja pühakirja saab koos kindlate tehnikatega kasutada müstilise kogemuse ni jõudmiseks (huvi keskmes ei ole mitte jumalik struktuur, vaid inimese psüühe ettevalmistamine kohtumiseks jumalikuga (selle suuna kõige tuntumaks esindajaks on Abraham Abulafia,⁷ kes oli ühtlasi Josef Gikatilla õpetaja)); maagilise kabala jaoks on pühakiri vahendiks üleloomulike (jumalike või taevaste) jõudude ligitõmbamiseks ja omandamiseks — keel ja tähemärgid toimivad ka ilma nende semantiliste aspektide mõistmiseta (Idel 2002: 12 jj). Samas tuleb meeles pidada, et igal süsteemil ja koolkonnal on lisaks oma ajalugu ja kontekst — nii geograafiline, sotsiaalne, religioosne kui ka poliitiline, mis neist igale veel täiendava värvingu annab.

*

Süsteemide taasloomine ja põimumine ning avatus teeb kabala mõistmise ja teadusliku uurimise raskeks, sest erinevalt kabalast vajab teadus määratlusi ja prognoositavust. Kabala kui uurimisobjekti keerukusest annab tunnistust seegi, et on väike, kuid kasvav hulk teadlasi, kes erinevalt enamuse arvamuselt ei pea kabalat (juudi) müstika osaks (nt Itamar Gruenwald ja osalt ka Joseph Dan). Samas ei tee ka kabala käsitlemine müstikana asja lihtsamaks, sest sama palju, kui on müstika uurijaid, on ka müstika määratlusi. Ent ometi eksisteerib ka teatud ühisosa — arusaam sellest, et “müstiliste” ilmingutega on alati seotud mingi kõrgem jõud, Jumal, jumalik kohalolu, Absoluutne reaalsus. Ehk teisisõnu on müstika mõiste oma olemuselt teoloogiline. Või kui kasutada ühe mõjukama juudi müstika tänapäevase uurija, Ben-Gurioni ülikooli juudi

⁷Prohvetlikule kabalale aluse pannud Abraham Abulafia kohta (13. saj.) võib lugeda ka Uku Masingu loengute põhjal avaldatud artiklist: Masing 1992.

mõtteloo professori Boaz Hussi sõnu, siis on müstika mõiste teoloogiline juba seeläbi, et selle kasutamine ajalooliste, sotsiaalsete ja kirjanduslike nähtuste iseloomustamisel ja analüüsimisel eeldab, et keskseks neid nähtusi selgitavaks teguriks on Jumal (Huss 2014: 4; vt ka Huss jt 2010). See on kabala ja hassidismi⁸ tänapäevase akadeemilise uurimise lähtekohaks.⁹ Nii on ka nüüdisaegsele kabalale aluse pannud Gershom Scholem oma 1941. aastal ilmunud ja tänini kõrgelt hinnatud teoses *Major Trends in Jewish Mysticism* tõdenud, et müstika tähendab “vahe-
tut kontakti üksikisiku ja Jumala vahel” või ise sulandumist kõrgemas-
se ühendumisse (Scholem 1995: 9, 18).¹⁰ Scholem oli ühtlasi see, kes
määras pikaks ajaks ära kabala uurimise fookuse ja metodoloogia —
Scholem ja tema õpilased nägid juudi müstikas esmajoones peasja-
likult teosoofilise sisuga kirjanduslikku nähtust, millele nad lähenesid
ajaloolis-filoloogiliste meetodite abil.

Uurijate uuema põlvkonna jaoks — kelle tuntumaks esindajaks on
juba korduvalt mainitud Moshe Idel, kelle 1996. aastal ilmunud murrangulise
teose *Kabbalah: New Perspectives* pealkiri räägib enda eest —
on kabala aga vaitaalne ja dünaamiline nähtus ning nende huvi keskmes
on pigem ekstaatiline kabala, mille puhul oluline eelkõige müstiline
kogemus. Nende lähenemine on sageli fenomenoloogiline ja võrd-

⁸18. sajandi alguses Ida-Euroopas alguse saanud religioosne liikumine ju-
daismi sees, mis ühendas tõsiusklikku eluviisi müstiliste õpetustega, tuues müs-
tilised aspektid kogukonna igapäevaelu.

⁹Siinkohal tasub muidugi mainida, et eksisteerib ka mitteteoloogilisi müs-
tikakäsitusi: nt Freudi arusaam müstikast kui tagasiminekest väikelapse aren-
guastmesse, kus laps ei suuda veel eristada ennast ja välist maailma, või Robert
Gimello seisukoht, et müstiline kogemus on religioosse uskumuse psühhoso-
maatiline intensiivistumine, või neurobioloogilised seisukohad müstiliste koge-
muste selgitamisel (Huss 2014: 5). Samas on näiteid ka kahe lähenemisviisi
lõimumisest — Moshe Ideli ja Shahar Arzy raamat *Kabbalah: A Neurocog-
nitive Approach to Mystical Experiences* (Idel, Arzy 2015) üritab näidata, et
tervikliku pildi saamiseks müstilisest kogemusest tuleb sellele läheneda nii teo-
loogilisest (müstiku võimalus mõista müstilises kogemuses end ilmutava en-
titeedi olemust), ühiskondlikust (müstiku roll ühiskonnas, müstik kui sõnumi
või teadmise edastaja), psühholoogilisest (müstiline kogemus kui sisekaemus-
lik protsess) kui ka neurokognitiivsest aspektist.

¹⁰Kabala teadusliku uurimise algus ulatub tagasi juba 19. sajandi algusesse,
mil selle vastu tundsid ühtviisi huvi nii kristlikud teoloogid (nt Franz Molitor,
kes väidetavalt esimesena vaatles kabalat osana juudi müstikast) kui ka varase
juudiditeaduse esindajad — Adolf Jellinek ja Meyer Heinrich Landauer. Siinkohal
võiks neile, kes tunnevad kabala uurimisloo vastu tõsisemat huvi, soovitada Don
Karri koostatud ülevaadet asjakohasest kirjandusest: Karr 2020.

lev ning nad üritavad näidata müstilise kogemuse universaalseid, religioonideüleseid aspekte. Sellist lähenemist nimetatakse sageli essentsialistlikuks ning selle esindajate hulka kuuluvad nt Moshe Idel ja Boaz Huss. Essentsialistidega ei nõustu aga kontekstualistid (nt Peter Schäfer ja Steven T. Katz, aga teataval määral ka juba G. Scholem), kes leiavad, et iga müstiku kogemus on algupärane ja seotud konkreetse religioosse kontekstiga ning seega üldistamatu ja võrreldamatu. Idel seisab aga sellise arvamuse vastu ja leiab, et kultuurikontekst mõjutab õige müstilise kogemuse väljendamise viisi, mitte kogemust ennast (Idel 1996: 37). Scholemi ja Ideli arusaamade erinevused iseloomustavad ilmekalt 20. sajandi kabalauuringute arengut. Idel tunnustab küll Scholemi panust, ent on sageli kriitiline tema liigse üldistamise suhtes, mis kesken-dub vaid teosoofilisele kabalale ja asetab keskele kohale sümbolismi, jättes kõrvale kabala ekstaatilised elemendid (vt nt Idel 2002). Juudi müstikasse sissekirjutatud mitme- ja paljutähenduslikkust ei saa piirit-le da üksnes sümbolite või üksikmõistetega, arvestamata mõistete laia tähendusvälja ja selle muutumist ajas.

*

Kabala keskeks mõisteks, mille najal ilmneb selle avatus ja mitmetisus, ja ühtlasi mõisteks, mille ta kabalat ei oleks, on eelnevat juba mitmel korral mainitud ning ka *Pühas seeklis* korduvalt rõhutatud “saladus”. Kabalistide endi jaoks on saladus kogu aeg olemas olnud — see anti kõrgemalt edasi juba esimesele inimesele. Vaadates aga kabalat ja juudi müstikat ajaloolise nähtusena, saab rääkida saladuse jõudmisest pildile. Siinkohal tahaksin taas kord tugineda Moshe Idelile, kes on võtnud tabavalt kokku juudi religioonis aastatuhandete jooksul toimunud muu-tused: mobiilse seaduselaeka ümber koondunud nomaadide religioonist sai paikne religioon, mille keskpunktiks oli esmalt Jeruusalemma tem-pel ja seejärel kanoonilised kirjutised: Heebrea Piibel ja rabiinlik kirjan-dus. Kui piiblijärgne judaism meie ajaarvamise esimesel sajandil oma geograafilise keskme kaotas, leidis aset taasnomadiseerumine ja sellega seoses veelgi suurem keskendumine tekstidele ja nende uurimisele ning rituaalidele, mille sooritamiseks ei olnud vaja templit. Kohaks, kus Ju-malat kohatakse, said pühade paikade asemel pühad tekstid (Idel 2002: 3). Sel moel omandas tekstide sisu palju laiemat mõtme ning neile ha-kati omistama kosmoloogilist, teosoofilist, intellektuaalset ja psühho-loogilist tähendusvälja. Samal ajal süvenes arusaam sellest, et pühakiri kätkeb endas kõike ja osutab kui mitte otsesõnu, siis vihjamisi (ana-grammide, allegooria, sümbolite jms abil) kõigele. Idel nimetab seda

protsessi arkaniseerumiseks, mis leiab aset korraga kahes suunas — koos usuga Piiblis varjul olevatesse saladustesse tekib terve rida lähenemisi nende saladusteni jõudmiseks. Iga järgmine tekst on justkui superkommentaari eelnevatele, üritades ära seletada neis peituvaid vihjeid (Idel 2002: 1, 7).

Samas ei ole saladuse mõiste ise kunagi olnud ühetähenduslik, nagu pole olnud ühtne ka sellekohane terminoloogia. Juba rabiinlikus kirjanduses leiab saladuse kohta ohtralt eri sõnu ja väljendeid, levinumad neist *raz*, *sod*, *nisterot*, *seter*, *sitre*, *tora*, *nistorin* jne. Kõge tavapärasemaks neist on ehk *sod*, millel on kabalas vähemalt kolm põhitähendust. Esimese arusaama kohaselt seisneb saladus sõnade arväärtuses ning samasuguse arväärtusega sõnade leidmises.¹¹ Teise ja ühtlasi keske kabalistliku arusaama kohaselt on saladus midagi, mis osutab transtsendentsele ja ühtlasi ka siinpoolse või maise suhtele transtsendentsega. Saladus on teadmine selle kohta, mis on millegi siinpoolse tähendus jumalikus sfääris, kuidas maine peegeldab taevaseid protsesse. Kolmas, psühholoogiline lähenemine ei otsi mingit objektiivset, ajaloolist tege-likkust, vaid leiab saladuse inimese sisekogemusest. (Vt selle kohta Idel 2015.)

Oluline on siinkohal mõista, et erinevalt müsteeriumist on saladus midagi, milleni on võimalik vajalike teadmiste abil jõuda. Saladus on miski, mida inimene teab ja mõistab, kuid mida ta otsustab mitte avaldada või seletada. Ehk teisisõnu — kui on saladus, siis on ka viisid selle saladusteni jõudmiseks. Aga neid teadmisi ei anta edasi kõigile ja vahetult, vaid üksnes vihjamisi, “sosistades”. Juba rabiinlik traditsioon sedastab, et teatud õpetusi (nt loomisloo või Jumala nimedega seotud õpetust ürgvalgusest) tohib edasi anda vaid sosinal. Pikka aega valit-ses judaismis arusaam, et müstilisi õpetusi antakse edasi vaid suusõnal ja sedagi üksnes põhimõtete ja vihjete kujul ning väga piiratud ringis neile, kes on valmis seda vastu võtma ja sellest aru saama (vt nt talmu-ditraktaat *Hagiga* 13a). Või nagu 17. sajandil tegutsenud rabi Jehuda Arie Modenast on öelnud, on kabala, nagu selle nimigi ütleb, midagi, mille inimene peab saama õpetajalt, kes on selle omakorda saanud õpe-tajalt (Hallamish 1999: 21).

Kabalistlike teadmiste edasiandmisega on alati olnud seotud terve rida rangeid põhimõtteid ja reegleid. Põhjaliku ülevaate sellest, kes, mis

¹¹Näiteks on nii sõna Jumal (*elohim*) kui ka loodus (*hateva*) arväärtu-seks 86. Selline Jumala ja looduse võrdsustamine annab alust mitmeteks kau-geleulatuvateks järeldusteks, millest mõned võivad läheneda panteismile ja tei-sed leida kinnitust, et loodus väljendab Jumala tahet.

eeldustel ja kuidas võib kabalaga tegeleda, saab Moshe Hallamishi teosest *An Introduction to the Kabbalah* (Hallamish 1999). On levinud arusaam, et kabalaga oli lubatud tegeleda vaid vähemalt 40-aastastel abielus meestel, ent samas leidub juba üsna varastes allikates ka teistsuguseid seisukohti, nii nagu on teada ka see, et mitmed kuulsad kabalistid (Itshak Luria (1534–1572) ja Moše Hajim Luzzatto (1707–1746)) elasidki vaid u 40 eluaastani. Ühtlasi oli lisaks vastuvõtja isikuomadustele ja hingelisele ning vaimsele võimekusele oluline ka väline ettevalmistus, mille hulka kuulus näiteks eraldumine, kümblemine, vee joomine, õiglaste haudade külastamine, nagu ka kindlate toimingute järgimine — istumine põrandal pea põlvede vahel, palvetamine, teatud sõnade poolihääli lausumine jne.

Ent on ilmne, et kabala ei piirdunud vaid suulise õpetusega, vaid esoteerilisi teadmisi anti edasi ka kirjalikul kujul — kas kabalistlike teostena või mitte-esoteeriliste teoste osana (nt talmud, midrašid). Sargeli oli õpetuse kirjapanek seotud väliste tingimuste ja olukorraga. Kui n-ö kabalistlike õpetajate esmane eliit keeldus seda tegemast, siis teise eliit otsustas need teadmised enda kasuks tööle panna. Näiteks olukorras, kus 1492. aastal oli suur osa Hispaania juute sunnitud maalt lahkuma ja asumise Põhja-Aafrikasse, Vahemere maadesse ja mujale, oli üheks kuulsuse saavutamise, oma väärtuse tõestamise ja karjääri tegemise võimaluseks oma teadmiste avalikustamine. Aga ka sel juhul ei olnud need tekstid liiga lihtsasti loetavad, vaid säilitasid oma krüptilisuse, mille mõistmiseks oli vaja lisateadmisi või õpetajat. Huvi saladuse vastu püsis ja laienes, saavutades oma kõrghetke 16. sajandil Itshak Luria õpetustel rajanenud luriaanliku kabala näol (kusjuures neid õpetusi ei pannud kirja mitte Luria ise, vaid tema õpilane Haim Vital).

17.–19. sajandil toimus nii valgustusliikumise, trükikunsti laialdase leviku kui ka eksoteerilise iseloomuga hassidismi tekke taustal eemaldumine saladusest ning kuni 20. sajandi keskpaigani kuulusid kabalistlikud tekstid vaid väheste asjassepühendatute ja religiooniuurijate lugemisvarasse. Tänu Martin Buberi tõlkes ilmunud hassiidide lugudele ja Scholemi uurimistööle jõudis juudi müstika 20. sajandi esimesel poolel laiema üldsuse teadvusesse, kuid suurem pööre saabus 20. sajandi keskpaigas ja teisel poolel, mil huvi kõige saladusliku, esoteerilise ja okultse vastu kasvas plahvatuslikult seoses *new age*'i liikumise ja uue vaimsuse tekkega. Müstiliste ja okultsete traditsioonide mõju võib nüüdisajal näha kõikjal — teleekraanil, internetis, moemaailmas, kirjanduses. Nõudluse kasv saladuse järele on pakkumist aiva suurendanud — infoajastu ja üleilmastunud ühiskond võimaldab ligipääsu peaaegu mistahes teabele ning müstilised ja maagilised ideed ning praktikad on hõlpsasti

ligipääsetavad. Ent kui saladus on avalik, siis pole see enam saladus. Janu müstilise järele on saladuse hävitanud.

Ühest küljest võiks rääkida kabala taaselavnemisest — ilmub külluses kabalistlikku kirjandust (nii uusloomet kui ka seni avaldamata teoste esmatrükke), tegutseb mitmeid kabalistlikke keskusi, kabalat on võimalik igasuguste ealiste või sooliste piiranguteta ning igasuguste eelteadmisteta õppida *online*-keskkonnas,¹² Iisraelis on ööpäev läbi kabalistliku sisuga saateid edastav telekanal (Kabbalah TV). Teisalt on kabala sellise protsessi käigus tuntavalt muutunud ja minetanud oma traditsioonilise kuju ning 20. sajandi kabalast on saamas juba eraldi uurimisobjekt, millest annab tunnistust ka Heebrea ülikooli juudi mõtteloo instituudi Gershom Scholemi nimelise kabala uurimise õppetooli professor Jonathan Garbi uurimus *The Chosen Will Become Herds: Studies in Twentieth-Century Kabbalah* (Garb 2009). Garbi sõnul on 20. sajandi kabala omandanud Iisraelis näiteks pigem poliitilise, sotsiaalmajandusliku ja kohati isegi kvaasimilitaarse mõõtme (Garb 2009: 11).

Nii nagu maailmas laiemalt võib täheldada mittereligioosse müstika levikut, nähakse ka kabalas üha enam midagi, mis ei seostu esmajoones mitte juudi religiooniga, vaid pigem enesearengu ja müstilise kogemusega. Kabalast on saamas kaup, mis vastab tarbija soovidele, ja sageli näib, et paljud meist tahaksid tänapäeval olla pigem õpetajad kui õpilased, pigem gurud kui järgijad ning arvutud kursused, raamatud ning tele- ja raadiosaated, mis pakuvad kabalistlikke teadmisi, loovad mulje, et see on võimalik.

*

Kõik eespool öeldu on mõeldud näitlikustamaks seda, kui suurt süvenemist nõuab millegi nii muutuva, mitmekesise ja mitmetähendusliku mõistmine, lugemine ja tõlkimine nagu kabalistlikud teosed. Seda enam on Kalle Kasemaa teinud üksikute selliste tekstide tõlkimisega ja eesti keeleruumi toomisega siinsele lugejale haruldase kingituse ning pakunud võimaluse kombata keele, mõistmise ning maailma lugemise piire ja piiritust.

“Seepärast suudad sa selle hinge abil, kes on su rinnas, hoomata Tema, olgu ta kiidetud, ülevuse suurst, ning et ta on eraldatud kõigist

¹²Nt The Kabbalah Centre (www.kabbalah.com) või Kabbalaonline.org, kust ei puudu ka rubriik “Küsi kabalistilt”. Kõnekas on seegi, et sellesarnane lehekülg (mille taga on Bnei Baruch Kabbala Education & Research Institute) on olemas ka eesti keeles: www.kabbalah.info (külastatud 19.04.2020).

juhtumustest ja kehalistest asjadest, mis on maailmas.” (*Püha seekel*, lk 25.)

Anu Põldsam

Kirjandus

- A n n u s, Amar 2008. Jumala mõõtmed. Siddur Rabba. — *Vikerkaar*, nr 1–2, lk 4–11
- C o r d o v e r o, Moše 2011. *Deboora palmipuu*. (Loomingu Raamatukogu, nr 3.) Tallinn: SA Kultuurileht
- G a r b, Jonathan 2009. *The Chosen Will Become Herds: Studies in Twentieth-Century Kabbalah*. New Haven, CT: Yale University Press
- H a l l a m i s h, Moshe 1999. *An Introduction to the Kabbalah*. Albany, NY: State University of New York Press
- H u s s, Boaz 2014. The Theologies of Kabbalah Research. — *Modern Judaism*, Vol. 34, No. 1, pp. 3–26
- H u s s, Boaz, Marco P a s i, Kocku von S t u c k r a d (eds.) 2010. *Kabbalah and Modernity: Interpretations, Transformations, Adaptations*. Leiden: Brill
- I d e l, Moshe 1995. Sexual Metaphors and Praxis in the Kabbalah. — *Ultimate Intimacy: The Psychodynamics of Jewish Mysticism*. Ed. by M. Ostow. London: Karnac Books, pp. 217–244
- I d e l, Moshe 1996. *Kabbalah: New Perspectives*. New Haven, CT: Yale University Press
- I d e l, Moshe 2002. *Absorbing Perfections: Kabbalah and Interpretation*. New Haven, CT: Yale University Press
- I d e l, Moshe 2005. *Kabbalah and Eros*. New Haven & London: Yale University Press
- I d e l, Moshe 2011. “In a Whisper”: On Transmission of Shi’ur Qomah and Kabbalistic Secrets in Jewish Mysticism. — *Rivista Di Storia E Letteratura Religiosa*, XLVII/3 = *Il mantello di Elia: Tradizione, innovazione nella Cabala*, pp. 477–522
- I d e l, Moshe 2012. Synchronic and Diachronic Complexities in Kabbalah [loeng]. — <https://www.youtube.com/watch?v=Ukz2dy-Gj3s&list=WL&index=5> (külastatud 19.04.2020)

- I d e l, Moshe 2015. Secrets and Mysteries in Kabbalah and Modern Scholarship. — Mosse-Lecture vom 29.10.2015 in der Humboldt-Universität zu Berlin, <https://www.youtube.com/watch?v=zisxTlbJ08Y&list=WL&index=7&t=0s> (külastatud 19.04.2020)
- I d e l, Moshe, Shahar A r z y 2015. *Kabbalah: A Neurocognitive Approach to Mystical Experiences*. New Haven, CT: Yale University Press
- K a r r, Don 2020 [1985]. Notes on the Study of Early Kabbalah in English. — https://www.academia.edu/24035927/Notes_on_the_Study_of_Early_Kabbalah_in_English
- K e r e t, Etgar 2019. *Kissingeri igatsedes*. (Loomingu Raamatukogu, nr 27–29.) Tallinn: SA Kultuurileht
- M a s i n g, Uku 1992. Juudi mystikast. — *Vikerkaar*, nr 2, lk 45–55
- M a t t, Daniel C., Nathan W o l s k i, Joel H e c k e r (trans.) 2004–2017. *The Zohar: Pritzker Edition*. 12 vols. Stanford, CA: Stanford University Press
- O z, Amos 2019. *Juudas*. Tallinn: Gallus
- S c h o l e m, Gershom 1995 [1941]. *Major Trends in Jewish Mysticism*. New York: Schocken
- S c h o l e m, Gershom 2018. Ilmutus ja traditsioon religioossete kategooriatena judaismis. — *Pühakirjast alkeemiani: Valik artikleid*. Tartu: Ilmamaa, lk 9–41
- U d a m, Haljand 1992. [Saatesõna.] — *Vikerkaar*, nr 2, lk 54

ANU PÕLDSAM (1981) on lõpetanud 2003 Tartu Ülikooli usuteaduskonna, konverentsitõlke magister (2004), *magister theologiae* (2006), filosoofiadoktor teoloogias (2011, kõik TÜ). Alates 2007 olnud lektor ja teadur TÜ usuteaduskonnas, alates 2015 judaistika lektor. *Akadeemias* avaldanud artikli “Judaistliku ja mittejudaistliku ainese vahekor-rast Bahja Ibn Paquda *Südamekohustuste juhtimise raamatus*” (2008, nr 6, lk 1305–1325).

ABSTRACTS

ANDRUS TOOL. **Wilhelm Dilthey, Karl Ernst von Baer and life sciences**

The article deals with two themes — Wilhelm Dilthey's views on natural philosophy and connections between these views and the worlds of thought of some natural scientists descended from Estonia. In the history of philosophy, W. Dilthey is primarily known as a philosopher of the humanities, as his most essential theoretical works attempt to substantiate the autonomy of these research areas from natural sciences. In his own eyes, however, this work was but a first step towards a general philosophy of science that would encompass all areas of knowledge. Although this plan was not realised, his legacy includes references to natural philosophy. These can also be found in reviews of literature on natural sciences that he published throughout his life.

One of the natural scientists who caught his attention was Karl Ernst von Baer whose writings and responses to them he introduced to the educated public. As W. Dilthey fully recognised Baer's views on life sciences, he also chose a side in the vehement disputes that took place in life sciences from the 1850s onwards, and which have been called the materialism controversy and the Darwinism controversy. Defending the worldview represented by Baer, he connects it with the deep traditions of the history of German thought. The starting points for his own lines of thought on natural philosophy seem also to be inspired by Baer, and common traits can be found in them with other trends of thought influenced by Baer, like Jakob von Uexküll's teachings on the Umwelt and present-day biosemiotics, one of the current centres of which is the Department of Semiotics at the University of Tartu. (Auth.)

WILHELM DILTHEY. **Two book reviews**

The German philosopher Wilhelm Dilthey provides a short overview of the following books by Karl Ernst von Baer (1792–1876), a natural and medical scientist,

founder of comparative embryology, who was born in Estonia: Part 2, Studies on Natural Sciences (Studien aus dem Gebiete der Naturwissenschaften, 1873) and Part 3, Historical Questions as Answered with the Help of Natural Sciences (Historische Fragen mit Hülfe der Naturwissenschaften beantwortet, 1876) of the three-part collection Speeches Delivered at Academic Meetings and Smaller Articles on Various Themes (Reden, gehalten in wissenschaftlichen Versammlungen, und kleinere Aufsätze vermischten Inhalts). Dilthey also briefly reviews Remigius Stölzle's book Karl Ernst von Baer and his Worldview (Karl Ernst von Baer und seine Weltanschauung, 1897), which provides an exhaustive overview of the thinkers who influenced Baer. (Edit.)

LAURITS LEEDJÄRV. **Through hardships to the stars**

In the second half of the 20th century, the nature of astronomical observations began to change. On the one hand, it became possible to take telescopes into outer space, on the other hand, large telescopes on the Earth were placed into uninhabited mountain areas. The article views the problems and difficulties accompanying these changes through three themes.

The Hubble Space Telescope (HST) had a long and complicated prehistory. When the long and increasingly expensive construction of the telescope was nearing its end in January 1986, the United States and NASA were hit by a disaster — the Challenger space shuttle crashed, and seven astronauts were killed. The flights of space shuttles were cancelled for nearly three years. In April 1990, HST was eventually flown to the orbit. The test observation revealed that the telescope's hyperbolic main mirror had not been polished correctly. It was too flat; therefore, the photos turned out fuzzy. It was ascertained that a tiny element had been placed 1.3 millimetres backward from its right place. The fault was repaired by the first service flight in December 1993.

The European Southern Observatory (ESO) is an international organisation meant to develop astronomy and to study the sky of the southern hemisphere. Its observation bases are located in Chile. The generally very successful history of ESO also has some dark spots, for example, the coup and accession to power of a military junta in Chile in 1973 and the mirror of the 3.5-metre telescope which had also been polished too

flat. The greatest problems, however, concern the construction of the Very Large Telescope (VLT) on the Paranal mountain. During the process, the heir of the alleged landowner appeared and demanded the mountain back or asked for compensation. At the same time, the relations between ESO and Chile were at a nadir anyway. Still, high-level diplomacy helped to clear everything, and now, the VLT consisting of four 8.2-metre mirrors shines on Paranal as a real high-tech gem.

Americans intend to erect a 30-metre giant telescope (TMT) at the top of the extinct Mauna Kea volcano in Hawaii. This, however, has been accompanied by insurmountable opposition by the indigenous people of Hawaii. Mauna Kea is the most sacred place for the indigenous people of Hawaii, the abode of many of their gods. Although there already are about a dozen of telescopes on Mauna Kea, the Hawaiians do not want a particularly large one to be added. In 2015 and 2019, attempts were made to start the construction of TMT on Mauna Kea, but indigenous protesters thwarted it both times. In 2020, the situation is at a dead end. As an alternative, an initial agreement has been achieved to build the TMT on the island of La Palma in the Canaries, but environmental activists have expressed their opposition there too. (Auth.)

JAMES JOYCE. *Ulysses*. Ch. 8. Lestrygonians

TOOMAS KIHU. Mollusc and prima donna

TERKE KRAM. I actually do not understand the communist regime like they did

One of the three best entries for the Estonian Institute of Historical Memory Institute contest for upper secondary school students in 2020 “The influence of the communist regime on my family and, through it, on me”. (Edit.)

AURELIA ELENORA KRISTJOHANN. Which story do the pictures in my family album tell?

One of the three best entries for the Estonian Institute of Historical Memory Institute contest for upper secondary school students in 2020 “The influence of the communist regime on my family and, through it, on me”. (Edit.)

Review

ANU PÕLDSAM. **On translating the untranslatable**

Moses de León. Püha seekel. [The Holy Shekel.] Joseph Gikatilla. Kiri pühadusest. Mehe vahekord naisega. [Letter about Holiness. Man's Relation with Woman.] Translation, comments, introduction and afterwords by Kalle Kase-maa. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Ilmamaa, 2019. 292 pp.

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part XXVI**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

WILHELM DILTHEY (1833–1911), German philosopher

JAMES JOYCE (1882–1941), Irish writer

TOOMAS KIHU PhD (1963), editor-in-chief of Akadeemia

TERKE KRAM (2001), was a student of Tallinn Secondary School of Science when writing the essay

AURELIA ELENORA KRISTJOHANN (2002), student of Viljandi Gymnasium

LAURITS LEEDJÄRV PhD (1960), senior research fellow at Tartu Observatory of the University of Tartu

HERBERT NORMANN (1897–1961), Estonian medical scientist

ANU PÕLDSAM PhD (1981), lecturer in Jewish Studies at the School of Theology and Religious Studies, University of Tartu

ANDRUS TOOL PhD (1960), lecturer in history of philosophy at the University of Tartu

MARE VINT (1942–2020), Estonian artist

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

XXVI

1. aprill [1947] (teisipäev). — Sa õnneseen, surun Su kätt, kuid ütle, kuidas Sa seda tegid?, — külvas mind tänaval sõnadega üle F. Lepp. — Mida tegin?, küsisin ma. — Ära tee, nagu Sa ei teaks, ütle, kuidas sa nõukogust pääsesid? — Ah seda sa mõtled, tõtt öelda ma pole selleks ühtegi sammu astunud ega ühtegi sõna kuulutanud! — Ära räägi, kas Sa Koorti juures pole käinud? — Tõesti mitte! — Õnneseen!, tähendas L. veel kord ja ruttas minema.

Mõni tund hiljem esitas mulle samu küsimusi Vadi. Ka teised on huvi tundnud minu lahkumise vastu nõukogust.

2. aprill (kolmapäev). Poliitiline seminar marksismi-leninismi aluste kateedri suures saalis. Kuulajaid on koos ligi poolteist sada. Esineb K. Taev, kes seistes suurel ja kõrgel poolsõõrilisel kateedril, räägib "Stalini kogutud teoste I köitest".¹²⁸⁹ Ettekanne on läbitöötatud Taevile omase põhjalikkuse ja asjalikkusega.

3. aprill (neljapäev). Eesti Loodusuurijate Seltsi 798. üldkoosolek, minule liikmena esimene.

Istun prof. J. Piiperi kõrval, kes teatab, et muusträstad on juba saabunud ja ka lõokesed oma kevadlauluga algust teinud...

Vaatan ringi. Õppejõududest on näha vaid A. Kipper, H. Haberman, A. Vaga ja Natalie Rägo. Seal astub presiidiumi lauda seltsi esimees prof. Orviku, avades koosoleku (see toimub mahukas ja akustiliselt heas geoloogia auditooriumis Aia tän. suures hoones) ja andes sõna prof. T. Rootsmäele ettekandeks "Tähtede kiiruste kujund ja arenemine". T. Rootsmäe paelub juba esimeste sõnadega kuulajaid oma sorava ja meeldiva ettekandmisviisiga ning huvitava probleemistikuga, mida illustreerib rohkearvuliste diapositiivide ja diagrammidega, venitab siis aga oma ettekande 2 ja poolele tunnile, nii et tähelepanu lõpuks väsib ja tulpimus

¹²⁸⁹Vt Jossif Stalin, *Teosed*. 1. köide: 1901–1907. Vastutav tõlkija Arnold Miller. Tallinn: Poliitiline Kirjandus, 1947.

tekib. — Kas teil kõik ettekanded nii pikad on, küsin koduteel Piiperilt. — Oh ei, varem oli maksimaalseks ajaks 45 min. ja ma kord sain ise vähe pikemale veninud ettekande eest esimehelt noomituse ähvardusega minult sõna võtta, kui ma õigeaegselt ei lõpeta. — Pikemad ettekanded ikka ei tohiks olla. — Noh, Rootsmäe sai end kord välja rääkida, tal isegi hää hakkas kähisema. Muide, tema ettekanne põhjeneb tema valmiva väitekirja ainesel.¹²⁹⁰

Jutt kaldub prof. Kennelile.¹²⁹¹ — Oli väga sümpaatne ja mitmekülgne mees, räägib P, ta elas Näituse ja Veski tän. nurgal prof. Happichi majas, pühendades palju tähelepanu aiandusele. Käisin kevadel sageli aitas tal aeda harida, selle eest kostitas ta mind hiljem aiamarjade ja oma veiniga, mida oivaliselt oskas valmistada. Muuseas oli ta pahane oma "Zooloogia"¹²⁹² kirjas-tajale, kes polnud küllaldaselt kindlustanud raamatu minekut.

¹²⁹⁰Taavet Rootsmäe (1885–1959) väitekirjaks jäi siiski "Об определении орбиты малой планеты WF 1906", mille eest ta oli 1913. aastal Tartu Ülikoolilt saanud füüsika-matemaatikakandidaadi kraadi.

¹²⁹¹Julius Thomas von Kennel (1854 – 24. I 1939 München) õppis loodusteadusi, eriti zooloogiat Würzburgi Ülikoolis 1873–1876 ja Kieli Ülikoolis 1876–1877, *dr. phil.* 1878 (WÜ), Saksa Loodusuurijate Akadeemia Leopoldina liige 1925, korp! Baltoni auvilistlane. Napoli zooloogijaama töötaja 1879, WÜ zooloogia ja zootoomia instituudi assistent, zooloogia ja võrdleva anatoomia eradotsent 1882, Metsaakadeemia zooloogiaprofessor Aschaffenburgis 1884–1885; TÜ erakorraline zooloogiaprofessor 1886 ja zooloogiamuuseumi direktor, korraline professor ning zooloogia kateedri juhataja 1887–1914, zooloogia korraline professor 1919–1926, seejärel emeritprofessor ja õppeülesandetäitja põllumajandusteaduskonnas 1926 – 1. I 1929, zooloogia instituudi juhataja 1919–1922, asus 1929. a elama Müncheni; Loodusuurijate Seltsi president 1898–1899 ja auliige 1899.

¹²⁹²Julius von Kennel, *Lehrbuch der Zoologie*. (Bibliothek des Arztes.) Stuttgart: Verlag von Ferdinand Enke, 1893.

Hertwigi¹²⁹³ "Zooloogia"¹²⁹⁴ saanud hea kirjastaja tõttu üldiselt tuttavaks, nagu autor isegi, tema teos aga ja ta ise jäänud varju. Ta lahkus Tartust oma kodukohta, pühendades ennast täiesti aiandusele.

4. aprill (reede). Suur Reede. Viimane loeng enne sõitu Moskva, mis määratud teise lihavõttepäeva, s.o. 7. apr. varasele hommikule. Naine pidi ka kaasa sõitma, kuid Alice Haberman ei andnud "teenistuse huvides" selleks luba, hiljem aga edvistanud prof. Hiie ees, oma hambaid korraldada lastes: "Kui Teie nüüd Moskva sõidate, siis võtke sm. N. kaasa, muidu on ta minu peale väga pahane, et ma takistasin tema sõitu." Ise aga palunud naist minule üle anda mitu kirja Moskvast postile andmiseks. Mina neid küll vedama ei hakka, kui tema on ülbe ja häbematu, miks pean mina teisiti toimetama.

Suure Reede päevakorras on kuuldavasti ka ülikooli nõukogu koosolek...

5. aprill (laupäev). Ema kalm on viimaseid nädalaid püsinud sulade tõttu sügavasti vajunud, nii et ikka veel rohelistena püsivad pärjad peaaegu maa tasapinnal asuvad. Kalmistu on pori ja vee tõttu peaaegu läbipääsematu, enamik kalme on juba lumest vabanenud, ainult teid palistavad veel järjest kahaneva lume ja jää küll kitsamad, küll laiema ribad. Ka kalmude vahed on veel paiguti lume all. Õhus tundub selgesti ärkava looduse hõngu. Kaks tigast ajavad lõbusalt häälitsedes teineteist taga, taamalt aga kostab ikka mitme- ja mitmekesisemaks muutuvat lindude laulu, kuigi neid ennast pole okste rägastikus näha. Tuul on siiski jahe...

¹²⁹³Richard Wilhelm Karl Theodor Ritter von Hertwig (1850 – 3. X 1937 Schlederloh, Baieri) õppis Jena Ülikoolis arstiteadust, doktori-kraad 1872 (Bonni Ülikool), Baieri Teaduste Akadeemia akadeemik 1889. Bonni Ülikooli anatoomiaassistent, seejärel Jena Ülikooli zooloogia osakonnas, a-st 1878 erakorraline professor, Königsbergi Ülikooli zooloogiaprofessor 1881–1883, Bonni Ülikooli zooloogiaprofessor 1883–1885, Müncheni Ülikooli zooloogiaprofessor 1885–1925 ja zooloogia instituudi direktor.

¹²⁹⁴Richard Hertwig, *Lehrbuch der Zoologie*. Jena: Fischer, 1891.

7. aprill (esmaspäev). Moskva teekond on alanud. Monotoonselt rappub rong läbi hommiku varaste tundide Tallinna poole. Poolpime magamisivagun on must ja räpane, inimesi viimse võimaluseni täis... On Lihavõtte teine püha...

*

Tallinn. Einestame "Glorias" Müürivahe tänaval, meeldivas euroopalises lokaalis, eeskujulise teenimisega.

– Niisiis meie teekond on alanud, konstateerin ma, alanud 6. aprilli viimasel tunnil kohtumisega Taara puiestee ja Hermannini tän. nurgal meie Tartu Tähtvere agulis, kust sammud viisid meid jaama. Noogutatakse nõusolevalt peaga. Meenub, et Valdest oli saatma tulnud H. Sõber. Ootamatult pöördub Valdes minule osutades Karu poole ja ütleb: "Selle mehega seal oleme koos töötanud juba 1925. a. peale, kuid teietame ikka veel teineteist, oleks küll juba aeg sinale üle minna." Ma ei vaidle vastu.

Siis siirdume Valdesega tarbekunsti aastanäitusele Kunstihoones, mis viimast päeva avatud külastajale (näitus avati juba 13. märtsil 1947). Näitus on mitmekülgne ja pakub nii mõndagi vaatamistväärt. Meelde jäävad Adamson-Ericu (sünd. 1902)¹²⁹⁵ kavandi järgi Veera Raskali (sünd. 1906)¹²⁹⁶ teostatud auaadresikaaned "Vanemuisele", Draamateatrile, F. Tuglasele,

¹²⁹⁵ Adamson-Eric (Erich Karl Hugo Adamson; 1902 – 2. XII 1968 Tallinn) õppis TÜ õigusteaduskonnas vabakuulajana 1920–1923, Berliinis Charlottenburgi kunsttööstuskooli dekoratiivmaali klassis 1923–1924, Pariisis mitmes eraakadeemias 1924–1927. Vabakunstnik Tallinnas 1932–1941, Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu organiseerimistoimkonna sekretär 1940–1941, NSVLi tagalas 1941–1944, sh ENSV Kunstnike Liidu esimees 1943–1944, Tallinna Riikliku Tarbekunsti Instituudi direktor 1945–1949, professor a-st 1946, jalatsikombinaadi Kommunaar tööline 1951–1953, Eesti NSV Riikliku Kunstiinstituudi õppejõud 1953–1968, professor a-st 1954.

¹²⁹⁶ Veera Raskal (Ruval; Rashkall; Raskall; Vera R.; 1906 – V 1980 Tallinn), nahakunstnik, Eduard Taska õpilane; Kunstitoodete Kombinaadi ARS meister-pedagoog.

akad. O. Maddisonile¹²⁹⁷ ja O. Lutsule,¹²⁹⁸ Adele Reindorffi (s. 1901)¹²⁹⁹ valmistatud külalisraamat (nahavool), Günther

¹²⁹⁷Ottomar Maddison (Ottomar Julius Martin M.; 1879 – 30. I 1959 Tallinn) lõpetas Peterburi Teedeinseneride Instituudi 1906, *dr. rer. ing.* 1918 (Peteburi Teedeinseneride Instituut), ENSV TA akadeemik 1946, ÜS Põhjala liige. Töötas Siberi raudtee ja Baikali ringraudtee ehitusel, Peterburi elektritrammisildade projekteerija ja nende ehituse juhataja 1906–1908, Venemaa Teedeministeeriumi inseneridenõukogu eriteadlane sillaehituse, tehnilise mehaanika ja materjalide proovimise alal 1909–1918, Peterburi Teedeinseneride Instituudi õppejõud ja diplomitööde juhendaja sildade alal 1908–1918, sildade õppetooli adjunktprofessor 1918–1920, tehnilise mehaanika professor 1920–1921, prorektor 1919–1921, materjalide laboratooriumi ja katsejaama juhataja 1920–1921, Peterburi I Polütehnikumi õppejõud 1910–1916 ja II Polütehnikumi õppejõud 1919–1921, Peterburi Sõjaväeinseneride Akadeemia õppejõud 1919–1921; Tallinna Tehnikumi õppejõud 1921–1935 ja ehitusosakonna dekaan a-st 1922; Tartu Ülikooli tehnilise mehaanika eradotsent 1930–1935 ja 1936–1938, dotsent 1938–1940, tehnilise mehaanika ja raudkonstruktsioonide korraline professor 1935–1936; Tallinna Tehnikaülikooli (Tehnikainstituudi) tehnilise mehaanika ja raudkonstruktsioonide korraline professor 1936–1944, Tallinna Polütehnilise Instituudi professor 1944–1949, ehitus- ja mehaanikateaduskonna dekaan 1944–1947, ENSV TA Ehituse ja Ehitusmaterjalide Instituudi direktor 1947–1950; ENSV TA füüsika-matemaatika- ja tehnikateaduste osakonna akadeemik-sekretär 1946–1950.

¹²⁹⁸Oskar Luts (1887 – 23. III 1953 Tartu) õppis TÜ arstiteaduskonna farmaatsia osakonnas 1911–1913, korp! Fraternitas Livienisise liige. Apteekriõpilane ja proviisori abi Tartus, Narvas Tallinnas ja Peterburis, võttis osa Esimesest maailmasõjast farmatseudina Pihkvas, Varssavis, Daugavpilsis, Vilniuses ja Viciebskis 1914–1917, Vabadussõjas sõjaväefarmatseut, TÜ raamatukogu ametnik 1919–1921, kirjanik Tartus.

¹²⁹⁹Adele Reindorff (Mels; Möls; 1901 – 16. VII 1994 Tallinn) õppis Tallinna Kunsttööstuskoolis 1915–1921, lõpetades selle papitöö ja raamatuköitmise ning naiskäsitöö erialal, ja Tallinna Õpetajate Seminaris 1920–1922, kust sai joonistus- ja käsitööõpetaja kutse. Riigi Kunsttööstuskooli õppejõud 1922–1944, sh nahkehistöö ja raamatuköitmise eriala juhataja a-st 1925, Tallinna Riikliku Tarbekunsti Instituudi (Eesti NSV Riikliku Kunstiinstituudi) õppejõud 1944–1947, dotsent 1947–1962, nahkehistöö kateedri juhataja 1946–1961.

Reindorffi (s. 1889)¹³⁰⁰ kavandi järgi M. Mäesalu¹³⁰¹ valmistatud põimitud seinavaip "Taastamine",¹³⁰² Mari Rohlini¹³⁰³ loodud rahvarõivais nukud, Berta Mäger'i (s. 1918)¹³⁰⁴ teostatud portselaanmaalingud, Maks Roosma (s. 1909)¹³⁰⁵ graveeritud klaasvaas "1905" ja Margarete Fuksi (s. 1921)¹³⁰⁶ ja Valli Lemberi (s. 1921)¹³⁰⁷ liimvärvis lastetoadekoratiivpildid. Enamik

¹³⁰⁰Günther Reindorff (Günther Friedrich R.; 1889 – 14. III 1974 Tallinn) lõpetas A. Stieglitzi Kunsttööstuskooli Peterburis 1913, NSVL Kunstide Akadeemia korrespondentliige 1958. Venemaa väärt-paberite trükikoja kunstnik-graafik Petrogradis ja Moskvas 1915–1920, Tallinna Kunsttööstuskooli (Riigi Kunsttööstuskooli, Riigi Kõrgema Kunstikooli) joonistusõpetaja 1920–1922, graafikaõppetöökoja juhataja 1922–1936, graafikaosakonna juhataja 1936–1943, Riigi Trükikoja kunstnik-konsultant 1921–1932; ENSV Riikliku Kunstiinstituudi joonistuskateedri juhataja 1950–1958, professor 1951–1958.

¹³⁰¹Isikuandmed teadmata.

¹³⁰²Ka "Ülesehitus" (1944, gobelään).

¹³⁰³Mari Rohlin (Adojaan; Marie Louise Rochlin; 1909 – 27. III 1983 Tallinn).

¹³⁰⁴Berta Mäger (Valter; 1918 – 26. XII 1999 Tallinn) õppis Riigi Kunsttööstuskoolis 1935–1940 ja Tallinna Riiklikus Tarbekunstiinstituudis (Eesti NSV Riiklikus Kunstiinstituudis) 1948–1952, lõpetades selle. Kunstnik Tallinnas.

¹³⁰⁵Maks Roosma (Roosmann; Maksim Julius R.; Max Julius R.; Max R.; 1909 – 3. XII 1971 Tallinn) lõpetas Riigi Kunsttööstuskooli graafika erialal 1936 ja kristallilihvimise erialal 1937. Riigi Tarbe- ja Kujutava Kunsti Kooli klaasikaunistamistökoja juhataja a-st 1938, Tallinna Riikliku Tarbekunstiinstituudi (Eesti NSV Riikliku Kunstiinstituudi) klaasiehistööppejõud 1944–1947, dotsent a-st 1947, professor a-st 1960, kateedri juhataja 1944–1946.

¹³⁰⁶Margarethe Fuks (Margareta F.; 1921 – 4. VIII 2005 Tallinn) lõpetas Riigi Tarbe- ja Kujutava Kunsti Kooli dekoratsioonimaali erialal 1940, õppis J. Koorti nimelises Riigi Rakenduskunsti Koolis 1940–1941 ning Tallinna Kujutava ja Rakenduskunsti Koolis 1940–1943. Töötas Sindi tekstiilivabrikus, Tallinnas kunstnik Aarne Möttuse ateljees; Kunstitoodete Kombinaadi ARS töötaja 1944–1983.

¹³⁰⁷Valli Lember-Bogatkina (Lember; Bogatkina; Valentine L.; 1921 – 14. VI 2016 Tallinn) õppis kunstikoolis Pallas 1935–1936, lõpetas Riigi Kunsttööstuskooli dekoratiivmaali erialal 1940. Kunstnik Tallinnas.

väljapanekuid on teostatud ENSV Tarbekunsti Keskuse¹³⁰⁸ (direktor Ilo Hannus¹³⁰⁹) mitmesugustes ateljeedes.

*

Kohvik "Tallinn", endine "Feischner", ei suuda vastu võtta kõiki külastajaid, kes tema varjatud uksest kõrge trepi lõpul sisse astuvad. Paljud lahkuvad kohta leidmata. Vaevu veel avastame Valdesega väikese vaba laua, et enne lahkumist Tallinnast mõni sõna omavahelist juttu klaasi aurava kohvi juures ajada. Orkester mängib tuttavaid viise, esile manades mälestusi möödunud aegadest, kõrge ruum on paksu suitsu täis, mis varjab kaugemaid laudu kui tihe udu. Siiski on kodune mõnus olla. Vestleme eelseisvast teekonnast, poliitilisest kasvatuses ülikoolis.

– Kui meie vanema põlve õppejõududel hakatakse rangelt nõudma süvenemist marksismi-leninismi, nagu see kavas on, sest seminarid pole ju andnud soovitud tulemust, siis langevad küll mitmed teaduskonna koosseisust välja, tähendan ma, sest vanemal põlvel on siiski raske haarata kogu seda laiaulatuslikku ainet. — Ei lange, rektor tähendas veel hiljuti omavahel, et ülikool ei tohi seepärast kaotada ühtegi vilunud tööjõudu. — Kes hakkab siis meie teaduskonna liikmete poliitilist kasvatust juhtima? — Dots. A. Uibo, kusjuures töö toimub konversatsioonide, kollokviumide ja konsultatsioonide kujul. On kavatsus aktiivselt algust teha partei ajalooga.

Vestlus kaldub teisale ja peagi tuleb kellaosuti meelde, et on aeg rutata rongile. Mõne hetke pärast oleme juba tänaval. Avatud uksest järgivad meile orkestri sujuvad viisid.

8. aprill (teisipäev). Rong liigub Leningradi poole, olles läbinud Narva ja Kingissepp'a meie magades. Peatus Krasnogvardeiskis,

¹³⁰⁸Tarbekunsti Keskus oli 1944. aastal rajatud Eesti NSV Kunstifondi allasutus, a-st 1957 Kunstitoodete Kombinaat ja a-st 1975 Eesti NSV Kunstifondi Tallinna Kombinaat Ars.

¹³⁰⁹Ilo Jürgenson-Hannus (Ilu J-H.; 1914 – 2. XII 1968 Tallinn), insener, vangistati 29. XI 1952 Tallinnas ja mõisteti 1953. aasta märtsis tribunali otsusega 25 aastaks sunnitöölaagrisse ja viieks aastaks asumisele "kodanlik-natsionalistliku grupi" asutamise pärast, karistust vähendati kümne aastani, vabanes 1955. aasta oktoobris.

endises Gattšinas.¹³¹⁰ Loss ja enamik maju on varemeis, ilus park hävinud. Jaama läheduses purustatud lennuväeangaare, katuse metalltalad müüride vahel rippudes. Vähe eemal lennukite kalmistu täis rususid, enamikul tiivadest selgesti veel nähtav punane viisnurk. Angaaridetagusel väljakul on rivistatud mõnikümme startimisvalmis lennukit. Elamiskõlbulikke maju, kuivõrd see sedastatav vaguni aknast, on säilinud vähe, mõnd luitunud elamut kohendatakse. Tänavad on porised ja mustad, inimesed kehvad.

Rong hakkab liikuma. Rööpmete kõrval tuleb hetkeks nähtavale suurem kevadveega täidetud mürsukraater, selle läheduses paar purustatud tanki, taamal metsatuka serval mustab üksiku unustatud kalmu puurist...

Metsade vahel ja lepestikus on näha veel rohkesti lund, kohati on suuremad väljad vee all. Siin-seal kerkivad esile varisenud, rohtunud kaitsekraavid, möödunud vihaste võitluste tummad tunnistajad...

Krasnoje Selo. Suur kivist jaamahoone on purustatud. Eemal paistab sileda jääkatte all järv, kaks mustavat kogu on sellel jäässe auku raudumas, nähtavasti kalapüügi otstarbel. Jää murdumise kartusest on nad igaks juhuks kaasa vedanud paadi. Järve kõrgemal vastaskaldal näha mingisuguse suurema hoone varemed ja Tartu üliõpilasmärgi kujuline paviljon.

Leningradile lähenedes muutub maastik troostitult nukraks. Silm näeb vaid lagedust ja tühjust, kilomeetrite ulatuses ei liigu ühtegi inimest. Hetkeks vilksatub mööda mürskudest niidetud mets, paari suurema hoone varemed kauguses, ja jälle laiub tühjus. Kusagil kerkib sirbi ja vasaraga kõrge obelisk, siis hakkavad läbi udu paistma Leningradi vabrikute suitsevad korstnad, kõrged kraanad ja suurte hoonete kogumikud. Siin-seal peatub pilk valendavail, veel juurtega maa sees püsivail puukändudel, millede küljest kirvega raiutud laaste, küll talviste kütteraskuste leevendamiseks. Üks kalmistu linna serva all on täiesti vee all, millest ulatuvad välja vaid kalmude harjad. Mustad raudristid,

¹³¹⁰Gattšina nimi oli 1923. aastast Trotsk (eesti k ka Trotskoje), 1929. aastast Krasnogvardeisk, 1942. aastast Lindemannstadt, 1944. aasta jaanuarist jälle Gattšina.

neist paljud külili kaldunud, peegelduvad kurvalt-ükskõikselt neid ümbritsevas vees. Kuid juba on kalmistu silmist kadunud ja rong peatub suure kõrge veduri puhkides ja ähkides Balti jaamas. Tallinnast lahutavad meid juba 370 kilomeetrit. . .

*

Jaamahoone esine on porine, koristamata. Sissekäigu ees tungleb kehvalt rõivastatud, fufaikades ja mahakantud kontsadega katkistes veesaabastes mehi ja naisi, kompsud ja kotid üle öla. Vähe eemal seisavad mõned pinkidega veoautod, mis täidavad taksode üleasandeid. Mürinaga mööduvad inimesi täiskiilutud luitunud trammivagunid. . .

Kuid peatänavail valitseb suurlinna elevus. Nöörsirgel Nevski prospektil (see on oma endise nime tagasi saanud)¹³¹¹ elav liiklemine: vuravad autod, trammid, trolleibussid, inimesi ruttab küll ühes, küll teises suunas. Riietus aga on tagasihoidlik, näod tõsised, sõja mälestused pole veel kadunud. Akendel rikkalikult karusnahku, tekstiilkaupu, elektritarbeid, raamatuid, veine, lõhnaõlisid, šokolaadi. . . Segavalt mõjuvad vaid toiduainetekaupluste akendel puust sinkide, vorstide, rollaadide, saiade, kalade ja juustukerade mitte väga loomutruud, sageli luitunud imitatsioonid, mõned neist pakitud tsellofaanpaberisse. Antikvariaatides rohkesti suureväärtuslikke vaipu, maale, portselaani ja luksusesemeid, aga ka tavalisi tarbeesemeid. . . Hinnad kõrged.

Linn ise oma peatänavaid palistavate kõrgete ja stiilsete paleede ja luksusehitistega mõjub arhitektooniliselt suursuguselt ja haaravalt, kuigi enamik hooneid on sõja tagajärjel luitunud ja kohendamata. Talvepalee on mõistmatul põhjusel värskelt värvitud tumeroheliseks, jättes valgeks vaid aknaäärised. Palee ees mõjuv kõrge Aleksandrisammas poleeritud punasest graniidist. Linna keskuses Neeva vasemal kaldal Vassiljevski saare vastu asuv Admiraliteedihoone oma särava "kuldnõelaga" on mitmele tänavale kaugele nähtav. Neeva, rõivastatud, Puškini sõnu te-

¹³¹¹ 1918. aasta oktoobrist kandis Nevski prospekt 25. Oktoobri prospekti nime, 13. jaanuarist 1944 taas Nevski prospekt.

ma “Vaskratsanikust” kasutades, graniiti¹³¹² ja raamistatud stiilsetest kivihooneist, on veel jää all, ainult kalda läheduses virvendab kohati kerge tuule käes lahtine vesi. Eemalt paistab läbi udu Peeter-Pauli katedraali kõrge kitsas torn samanimelises kindluses... Dekabristide väljakult aga vaatab oma tuliselt, end püsti ajanud ratsult Neevale ja oma loomingule Etienne Maurice Falconet’¹³¹³ poolt Katariina II soovil modelleeritud jõuline Vaskratsanik ise, mille kohta Puškin nii tabavalt ütleb:

“Какая дума на челе!

Какая сила в нем сокрыта!

А в сем коне какой огонь!”¹³¹⁴

Meeldejääv on ka Kaasani katedraal oma kaarekujulise sammaskäiguga Barclay de Tolly ja Kutuzovi mälestussammastega selle ees, siis Katariina II, Puškini ja Žukovski monumendid. Üle linna aga valitseb siiski lisaki katedraal oma 48 monoliitsambaga¹³¹⁵ ja kaugele nähtava särava kuldkupliga. On ju selle kõrgus 82 meetrit.¹³¹⁶ Katedraali ümbritseval platsil harjutavad parajasti orkestri saatel paraadmarssi madruste ja sõdurite rühmad, valmistudes 1. mai pidustusile...

Leningradi võlule on raske mitte anduda ja tahtmatult peab nõustuma Puškiniga, kui ta oma juba mainitud “Vaskratsanikus” ütleb:

¹³¹²“Kaarsildadega kaetud veed, / saar saare kõrval kihav-keevas / graniiti soomustunud Neevas / täis aedu, kõikjal puisteed” (В гранит оделася Нева; / Мосты повисли над водами; / Темно-зелеными садами / Ее покрылись острова). Aleksandr Puškin. *Vaskratsanik: Peterburi jutustus. Медный всадник: Петербургская повесть*. Tlk Betti Alver. Tallinn: Eesti Raamat, 1990, lk 12.

¹³¹³Étienne Maurice Falconet (1716–1791), Prantsuse skulptor, viibis 1766–1778 Katariina II kutsel Peterburis.

¹³¹⁴“Mis mõte tõusnud otsaette! / Mis hiiglapinget peidab piht! / Ja selles hobuses, mis askus!” — Aleksandr Puškin. *Vaskratsanik: Peterburi jutustus*, lk 54.

¹³¹⁵Iisaku katedraalil on 112 graniidist sammast.

¹³¹⁶Iisaku katedraali hoone kõrgus on 101,5 meetrit.

“Люблю тебя, Петра творенье,
Люблю твой строгий, стройный вид,
Невы державное течение,
Береговой ее гранит,
Твоих оград узор чугунный,
Твоих задумчивых ночей
Прозрачный сумрак, блеск безлунный,
Когда я в комнате моей
Пищу, читаю без лампы,
И ясны спящие громады
Пустынных улиц, и светла
Адмиралтейская игла.”¹³¹⁷

Kuid Leningradi valgete öödeni on veel aega...

*

Juba hämar dub... Lühike peatus “Квисисана’s” Nevski prospektil, väikeses meeldivas lokaalis, mille oma kaaslaste lõbuks ristisin hetkelisel intuitsioonil “Kvistentaliks”, siis liigume kiirsammul Moskva jaama. Sissekäigu ees suur rüselemine. Jaama valveametnikud tõrjuvad eemale sisse tungida tahtvaid kotimehi ja -naisi. Meile avatakse sõnalausumata ja sõidupiletit küsimata uks. Jaama ooteruumis suur skulptuur: Lenin ja Stalin pingil vestlemas, seintel Molotovi ja Ždanovi õliportreed... Keegi koristaja pühib parajasti põrandat...

Oma otseühendusevaguni leiame “Sinise ekspressi” koosseisus, kogu rong koosneb vaid magamisvaguneist. Uued laiade akendega sinised vagunid on avarad, puhtad. Ülemiste magamiskohtade juurde viivad nikeldatud pidemetega trepid, laua-

¹³¹⁷“Meel ammu sinusse ju armus, / su külge köidab, Peetri teos, / mind sinu sirgus, sinu karmus, / su kallaste graniitne seos, / su videviku mõtlik varjund, / helk läbipaistvas valgusjoas, / kui lambita ma olen harjund / ööd veetma kirjutades toas / ning ümberringi müürid, hooned, / malmväravate kaartejooned / kõik selged, vaikus igal pool, / täis tuld Admiraliteedi nool”. Aleksandr Puškin. *Vaskratsanik: Peterburi jutustus*, lk 14.

kesed kaetud valgete linakestega... Muutub juba pimedaks. Astume oma vagunisse ja vaevalt mõnekümne minuti pärast algab rong oma 649-kilomeetrilist teekonda Moskva.

9. aprill (kolmapäev). Sajab lumelörtsi... Pind on porine, kohati sulava lumega kaetud. Rong väljub Bologojest.¹³¹⁸ Mööduvad kahekordsed luitunud vene puust majad paljude valgeks või siniseks värvitud akendega. Nende seas ka mõni kivimaja, üks neist parajasti ehitamisel. Aknad majadel enamalt jaolt laudadega kinni löödud. Ühe väikese kivimajakese uksele on maaliitud pealuu kahe ristamisi luuga selle all. Sellest vähe eemal tuleb nähtavale pisike viltune puust püstmajake, mille alla ehitatud küljelt köetav ahjukolle. Sellel pragiseb lõbusalt tuli. Seinasildilt võib lugeda sõna “кипяток”.¹³¹⁹ Järgneb tüüpiline vene küla, siis suur jääkatte all järv. Taamal paistavad künkad ja metsad. Metsade vahel veel rohkesti lund.

Kalinini (Tveri) all on Volga juba jääst vaba. Rong möödub aeglaselt suuremast korralikkude majade kogumikust ühtlaste punasest kivist katustega, vähe eemal paistavad ühel väljakul lennukid.

Maastik muutub kõrgemaks, künklikumaks, metsarikkamaks. Kohati ikka veel rohkesti lund.

Ühel künkal tuleb nähtavale mõnestkümnest logudikust koosnev kehvade majade kogumik, taamal — teine. Arvatavasti kolhoosid...

Ilm on muutunud rõõmsamaks. Päike on hallidest pilvedest läbi murdunud ja sulatab mõjuvalt hommikul sadanud lörtsi...

Äkki sõidab rong keset tohutut veevälja, mis suuremalt jaolt veel kaetud jääga ja kuni vaatepiirini ulatub. See on Ülem-Volga ehk Kalinini veemahuti (Калининское водохранилище), kunstlikult paisutatud veekogu, millest Volga ammutab vett veevähese ajal. Raudteetammil uue ehitatava raudsilla juures askeldab kümmekond fufaikades naist...

¹³¹⁸Bologoje asub Tveri oblastis Tverist 164 km loodes, kuhu 1851. aastal rajati Bologoje raudteejaam.

¹³¹⁹Vn k keev vesi.

Rong läbib Klini. Raudtulpadel rõdu kumerate otsadega (tiibadega) jaamahoone ümber on osaliselt purustatud. Näha edasipääsu ootavaid kompsudega mehi ja naisi, mitmetel imikud süles. Need on kõvasti tekkidesse mähitud ja väga vaiksed... Harva kuuleb nuttu või häälitsemist...

Klini lähedal künkanõlvakul tuleb nähtavale kogumik onne luitunud õlgkatustega. Mõnede onnide ette on laotud puuriidad... Siin-seal mõni üksik viljapuu... Liikumas ei ühtegi inimest, vist kõik kaugemal tööl...

Moskva eel hiilib teadmata kust vaguni üks väike kotipoiss ja hakkab julgelt kupeede uksi avama... Võtame ta kraest ja tõstame vaguniplatvormile. Ta ei protesteer. Platvormil seisab vanem kotimees, kes nähtavasti poissi ootab, et tema teed katta, kui see mõne näpatud esemega peaks hätta jääma...

Kuid rong on jõudnud juba Moskva agulimajade vahele, lähenedes kiiresti Leningradi jaamale.

*

Peavarju leiame Moskvast prof. Valdesega ENSV Ministrite Nõukogu alalises esinduses NSVL Ministrite Nõukogu juures, endises Eesti saatkonnas Sobinovi põiktänaval, Egiptuse saatkonna kõrval. Arbatski väljakule on esindusest vaid mõne minuti tee. Prof. Karu asub erakorterisse, sest tal on kaasas abikaasa, omaette vabu tube esinduses aga hetkel ei leidu.

*

Moskva südalinn on oma suurte ja moodsate tänapäevaehituste poolest mõjuv, nende hulgas paeluvad eriti tähelepanu NSVL Ministrite Nõukogu hoone (arhitekt A[rkadi] Langman), võõrastemaja "Moskva" (arh. L[eonid] Saveljev ja O[svald] Stappan) ja Lenini-nimeline Avalik Raamatukogu (arh. V[ladimir] Štšuko ja V[ladimir] Gelfreihh)... Viimase välisfassaadi ilustavad muide huvitavalt akende kohale asetatud üldtuntud suurus- te, nagu Archimedese, Copernikuse, Galilei, Newtoni, Lomonosovi, Mendelejevi, Darwini, Timirjazevi, Pavlovi, Puškini, Lermontovi, Turgenevi, Gorki, Majakovski ja mitmete teiste pronksi valatud reljeefsed rinnakujud...

Punasel väljakul bisarne Püha Basiliuse peakirik, Vassili Blažennõi, mille iga torn ja kuppel on teisest erinev nii arhitektooniliselt kui ka värvuselt. Asutatud 1554 Kaasani vallutamise (1552) mälestuseks. Teatakse rääkida, et Joann Julm on sageli ise ühelt Kremli tornilt ehitust jälginud ja selle lõpetamisel ehitajail, kelleks olid vene ehitusmeistrid Barma ja Postnik Jakovlev, silmad välja torgata lasknud, et nad teist säärast kirikut enam ehitada ei saaks. Kas see vastav tõsioludele, pole õnnestunud kindlaks teha. Kiriku ees imposantne mälestussammas Mininile ja Požarskile, vähe eemal ajalooline “lobnoje mesto”,¹³²⁰ ümarik kivilava, kõrgem koht, kus vanasti kuulutati tsaari käske ja peeti rahvale kõnesid. Samas toimusid ka hukkamised.

Üht säärast hukkamist kirjeldab meisterlikult M. J. Lermontov oma tuntud “Laulus tsaar Ivan Vassiljevitsšist, noorest opritšnikust ja uljast kaupmehest Kalašnikovist”,¹³²¹ kuna maalis on ilmekalt jäädvustanud Peeter Suure päevil (1698) Punasel väljakul toimunud streletside hukkamist Vassili Surikov, kelle haarav teos säilitatud Moskva Riiklikus Tretjakovi pildigaleriis.

Kremli kõrge, punasest telliskivist sakmetega müüri ees (ehitatud 1487), end. Senati torni kohal Lenini mausoleum, kaetud poleeritud musta ja halli labradori ja punase Ukraina graniidiga. Ülemine katteplaat punasest Karjala porfüürist toetub kõikidest liiduvabariikidest toodud mitmesugust liiki graniidist sammasatele. Sissekäigu kohal mustast graniidist plaat, millesse punasest poleeritud porfüürist inkrusteeritud vaid sõna “Lenin”. Kavandi looja: akadeemik A[leksei] V. Štšusev. Sissekäigu ees ööd ja päeva auvalves kaks püssiga punaarmeelest. Mausoleumi ümber põhjamaa tumedad kuused, mis mitmes reas palistavad ka Punast väljakut Kremli müüri ees. Nende tagasihoidlik rohelus müüri punasel taustal mõjub meeldivalt ja suursuguselt.

¹³²⁰ Vn k tapalava, kuulutuslava. Moskva kivipoodiumi — Pealaeaseme — nimi tuleneb Johannese evangeeliumist: “ja ta läks välja, kan-des ise oma risti Pealuuasemeks hüütud paika, mida heebrea keeles kut-sutakse Kolgataks” (Jh 19:17).

¹³²¹ Vt Mihhail Lermontov. *Laul tsaar Ivan Vassiljevitsšist, noorest op-ritšnikust ja uljast kaupmehest Kalašnikovist*. Tlk Villem Daniel. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1950.

Müüri ees puhkavad ühishauas Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni kangelased. Ühishaudade kõrval on maetud Ülevenemaalise Täidesaatva Keskkomitee esimene esimees J. M. Sverdlov, Ülevenemaalise Kontrrevolutsioonivastase Erakorralise Komisjoni esimees F. E. Dzeržinski ja kindral Wrangelli purustaja M. V. Frunze. Kremli müüri on müüritud urnid S. M. Kirovi, V. V. Kuibõševi, G. K. Ordžonikidze, Clara Zetkini, N. K. Krupskaja ja mitmete teiste sotsialismi eest võitlejate pörmuga. Vastavaid kohti müüris tähistavad mustad tahvlid kuldtrükiga ja graniidist rinnakujud postamentidel, mis valmistatud NSVL rahvakunstniku skulptor S[ergei] D. Merkulovi poolt (Dzeržinski, Sverdlov, Frunze).

Moskvoretski sillalt üle Moskva jõe oma savivärvuselise vee-ga avaneb Kremlile, mida Lermontov juba mainitud "Laulus uljast kaupmehest Kalašnikovist" nimetab valgeks ja selle müüri "valgekiviseks"¹³²² (nähtavasti on müürid omal ajal olnud valged), maaliline vaade. Suure Kremli palee üle lehvib uhkelt punane lipp, vähe eemal säravad Uspenski ja Arhangelski peakirikute rohkearvulised kullatud kuplid, milliseid kõrguselt ületab uhkelt Ivan Veliki 82 m kellatorn, mille kellad vanasti esimes-tena kuulutasid Lihavõtte ööl Kristuse ülestõusmist. Alles Ivan Veliki kellade helina levides tohtisid teised Moskva kirikud, arvult 500 ümber, sellega ühineda. Kremli müüri tornidest (neid on 18 ja viies on väravad) ilustab Spasski peatorni tippu rubiinne viisnurk; neid on ka teistel tähtsamatel tornidel. Pimeduse saabumisega viisnurgad, mis pöörduvad tuule suuna järele, valgustatakse ja paistavad seetõttu punaste tähtedena kaugele musta öhtuse ja öösise taeva taustal. Spasski värati ees on alaline valve. Iga auto väljumisel Kremlist heliseb värati kohal kell.

Liiklemine kesklinnas on väga elav. Kolisedes vuravad trammid, veerevad trolleibussid, loendamatud autod. Suurtel platsidel pargib neid hulgaliselt, kuid enamik on eraautod, taksoautosid on vähe. Jalakäijate sagin on kohati kirjeldamatu. Inimesed on riietatud paremini kui Leningradis, kuid näod on siin ilmetud, tõsised, kannavad sõjapäevade pitserit. Rohkesti on näha ohvitsere, eriti kindraleid. Tähtsamate hotellide ja restoranide,

¹³²² Vt Mihhail Lermontov. *Laul tsaar Ivan Vassiljevitišist*... , lk 22.

nagu “Moskva”, “National”, “Metropol”, “Savoy” sissekäikude ees militsionärid valvel. Küsimustega nende poole pöördumisel tõstavad käe oma vormimütsi juurde, vastavad viisakalt... Punase väljaku läheduses majade vahel kuivab mitmel pool nõõril pesu lõbusalt tuule käes lehvides, just nagu Itaalias...

*

Õhtune etendus Lenini ordeni Riiklikus Tsirkuses. Maneeži pimestavas valguses esineb tuhandeid silmi paeludes traatköiel rühm tuviinlasist¹³²³ ekvilibriste V[ladimir] Oskal-Ooli juhatusel. Üks artistidest lamab vaikselt selili traadil, kerge vaevaga vaid lehviku abil käes tasakaalu hoides, tõuseb siis ja tantsib, sama lehvikuga balansseerides üllatavalt osavasti pöördedeid tehes ja jalge pildudes, tüüpilist hopakki. Publik kviiteerib tantsu tormilise aplausiga.

Kuid veel on keegi, kes tantsu suure huviga jälgib: see on lühikasvuline oktoobris, mustas kuues lillega nõõpaugus, lotendavates pükstes ja suurtes jalanõudes tuntud Moskva kloun Каран д’Аш! (pliiats).¹³²⁴ Ta kaob maneeži taha, ilmub aga kohe tagasi, tükk nõõri käes, laotab selle areeni liivale ja asetub ise selili peale, kätega balansseerivaid liigutusi tehes. Siis tõuseb ka tema ja tantsib oma liival lebaval nõõril hopakki. Ta on sel hetkel nii naljakas oma teeseldud rumaluses, et publik ka tema tantsu kviiteerib tugeva aplausiga, segatud rõkkava lõbusa naeruga.

Hinge pidades jälgitakse õhugümnaastide E. [Jelena] Lebedinskaja ja P[jotr] Štšetinini ohtlikke trikke tsirkuse kupli all tiirleval lennukil ja sellest alla rippuval köiel, siis igasuguseid žonglööre, akrobaate ja velofiguriste. Head on samuti V[[alentin] Filatov oma dresseeritud karudega ja N[ikolai] Ermakov [Jermakov] dresseeritud koertega. Kava lõppesinemise moodustab atraktsioon “Kasakad” hobustel M[ihhail] Tuganovi juhatusel, mis aga ei paku uut, kuna on juba varemalt nähtud. Esinemised ise,

¹³²³“Tuviinlased ehk soiodid on türgi rahvaste hõimlased N. Liidus.” *Herbert Normanni märkus*. Mõeldud on tuvalasi.

¹³²⁴Päeviku veerisele on Herbert Normann lisanud: “Caran d’Asche (sic!)” ja “Каран-д’Аш = заслуженной артист РСФСР М. Н. Румянцев” (VNFSV teeneline artist M[ihhail] N. Rumjantsev).

see vajab rõhutamist, on eranditult head, artistid kõik noored, nagu näha kavast — 1946. a. lennust...

*

On juba algav öö... Linn on hästi valgustatud. Läbi tänavate ruttab teatritest ja lokaalidest lahkujaid, kuid sõidukeid liigub juba vähem. Mööda kolistavad viimased trammivagunid... Öösise taeva mustal foonil tulevad Kremlile lähenedes huvitavalt nähtavale valgustatud punased viisnurgad...

10. aprill (neljapäev). Kõrgema Hariduse Ministeerium Roždestvenkal. Tunda on suurt ruumide puudust. Osakondade kantseleides on ametnikkude laudad asetatud üksteise kõrvale sedavõrd lähedale, et nende vahelt vaevu läbi pääseb.

Ka meditsiiniliste õppeasutiste osakonna ülema prof. Ivan Georgijevitš Kotšergini¹³²⁵ kabinetti on paigutatud kahe kaastöölise laudad. Kotšergin ise, umbes 50-aastane õpetlane-kirurg, jätab heatahtliku, sõbraliku ja probleeme kergesti haarava ja mõistva mehe mulje. Sisehaiguste polikliiniku õppetooli taasellukutsumist Tartus ta ei poolda, kuigi Moskvas säärane prof. Rossiiski¹³²⁶ juhtimisel olemas, sest polikliinilist tööd tuleb organiseerida iga kliinilise kateedri juures. Küll aga tuleb viivitamata luua propedeutiline kliinik 30–40 voodiga, kuna propedeutika õpetamine ilma kliinikuta pole mõeldav. Samuti tulevad Tartu Polikliinikus eraldada õppetöoks vajalikud ruumid. — Kes on teil tervishoiuministriks? esitab ta äkki küsimuse. — Hion! — Ah ta siis

¹³²⁵Ivan Kotšergin (1903–1980), meditsiinidoktor 1940, NSVL Arstiteaduste Akadeemia korrespondentliige 1952. NSVL Ministrite Nõukogu juures asuva Kõrgemate Koolide Komitee meditsiiniliste kõrgkoolide osakonna juhataja 1940–1951, NSVLi tervishoiuministri asetäitja 1952–1956 ja 1959–1964, Hiina Rahvavabariigi Tervishoiuministeeriumi vanemnõunik 1956–1958, N. Pirogovi nimelise Moskva 2. Meditsiiniinstituudi teadusprorektor 1964–1970.

¹³²⁶Dmitri Rossiiski (1887–1955), meditsiinidoktor 1915. Moskva Ülikooli arstiteaduskonna hospitaalsisehaiguste kliiniku töötaja ja seejärel kateedrijuhataja a-st 1912, Moskva 1. Meditsiiniinstituudi sisehaiguste polikliiniku kateedri juhataja 1921–1953 ja ühtlasi arstiteaduse ajaloo kateedri juhataja a-st 1948, farmakoloogia kateedri juhataja 1953–1955.

jäi veel peale valimisi? — Just nii. — Siis tuleb teil kiires korras teha rektori kaudu “teie Hiõnile” esitis, et ta avaks Tartus kus tahes propedeutilise kliiniku ja eraldaks õppetegevuseks vajalikud ruumid polikliinikus; ärakiri sellest esitisest soovitan saata minule, et saaksin Hiõni kontrollida, kas ta kliiniku avab ja ruumid annab. Jääb mulje, et suhtumine Hionisse pole kuigi lugupidav.

Arstiteaduse ajaloo kohta selgub, et see õppeaine on alles väljakujunemisel, senine käsitlemine olnud juhuslik. Vastavad kateedrid on loomisel, täidetakse alles 1948. aastal.

Üliõpilaste ambulatoorium Tartus tuleb korraldada oma äranägemise järele, Moskvas võtavad haigeid üliõpilasi vastu üldpolikliinikud. Meditsiinilise instituudi loomine Tartus arstiteaduskonnast on esialgu jäetud kõrvale.

– Ei ole loomulik, selgitab Kotšergin edasi, et professorid täidavad kliinikute peaarstide ülesandeid. Professorid on kliinikute direktorid, kellele peaarstid alluvad. Nendel kohtadel on osakondade juhatajad või ordinaatorid. Ravitöö eest saavad direktorid veel põhipalga kõrval lisatasu, samuti assistendid. Viimaste ülesandeks on ka õpetada ordinaatoreid. See kord tuleb Tartuski kiires korras kehtima panna. Teeb ministeeriumi majandusosakonna ülemale Ašot Tigranovitš Grigorjanile,¹³²⁷ rahvuselt armeenlasele, kelle telefoni teel oma juurde palub, ülesandeks leida teid vastavate summade eelarvesse võtmiseks...

Lõpuks tähendab veel, et Tartu III Sisehaiguste Kliinik temale antud informatsiooni järgi propedeutiliseks kliinikuks ei sobi, vaid tuleb leida teine... Siis pöördub jutt Tartu arstiteaduskonnale üldse...

¹³²⁷ Ašot Grigorjan (1910–1997), füüsika-matemaatikadoktor 1962, Rahvusvahelise Teadusajaloo Akadeemia (Académie Internationale d'Histoire des Sciences) korrespondentliige 1960 ja tegevliige 1963. M. Lomonossovi nimelise Moskva Riikliku Ülikooli õppejõud 1951–1954, NSVL Teaduste Akadeemia Loodusteaduste ja Tehnika Ajaloo Instituudi teaduslik töötaja a-st 1956, Loodusteaduste ja Tehnika Ajaloo ja Filosoofia Rahvusvahelise Ühingu (The International Union of History and Philosophy of Science and Technology) asepresident 1962–1967 ja president a-st 1977.

Veel sõbralikuma, kuid oma otsustes resoluutsema mulje jätab Ülikoolide Peavalitsuse ülem prof. Nikolai Aleksandrovitš Figurovski,¹³²⁸ suure kasvuga näiliselt 50-aastases mees. Omas väikeses kabinetis suure kirjutuslaua taga istudes suitsetab ta ühe paberossi teise järel.

– Meie tuleme prof. Kotšergini juurest! tähendab Valdes, surudes laua tagant tõusnud ja temale vastu tuleva Figurovski kätt.

– Tean, tean! vastab see Karu ja minu kätt pigistades, — ta praegu helistas ja andis teie jutuajamise üle. Ütles veel, et mis nad siia tulevad, kui neil omal on kõik parem.

Siis tulevad arutusele Tartu kliinikute varad, mis Tervishoiu-ministeeriumi poolt üle võetud, ilma et oleks koostatud vastav üleandmise akt. — Neid varasid ei saa tervishoiu-ministeeriumile anda, tähendab Figurovski, need peavad jääma ülikoolile, samuti kliinikute hooned. Palun teilt täiendavat esitist selles küsimuses, mis läheb otsustamisele Liidu Ministrite Nõukogusse ja kindlasti ostustatakse jaatavalt.

Ministrite Nõukogusse läheb ka ülikoolide reorganiseerimise küsimus, mida juba ligi aasta arutatud ÜK(e)P Keskkomitees. On kavatsus vähendada üliõpilaste koormust, mille vajalikuks leidnud ka Tartu Ülikool, ja anda neile rohkem vabadusi. Kuid igas ülikoolis pole poliitiliselt veel aeg seda teostada, sest siin-seal leidub küllaltki pahasoovlikku ebaustavat elementi, kes antud vabadusi oma huvides kurjalt võib kasutada. Eelkõige aga on vaja töömehi ja nende ettevalmistamisele tuleb panna pearõhk. Õpetööd peab viima paremale järjele, tõsisemat tähelepanu pöörama ka teaduslikule tööle, mille teostamiseks on kavatsus anda suuremaid summasid kui seni. . .

*

¹³²⁸Nikolai Figurovski (1901–1986), keemiadoktor 1940, Nõukogu-de armees 1941–1944 (sh Stalingradi ja 4. Ukraina rinde keemiateenistuse ülem), Moskva Riikliku Ülikooli kolloidkeemia kateedri professor 1945, juhataja 1946, keemia ajaloo kateedri juhataja 1947–1955, füüsikalise keemia kateedri juhataja 1956–1986, NSVL Teaduste Akadeemia Loodusteaduste ja Tehnika Ajaloo Instituudi direktori asetäitja 1948–1956, direktor 1956–1962; NSVL Kõrgema Hariduse Ministeeriumi Ülikoolide Peavalitsuse ülem 1946–1947.

Liidu Riikliku Lenini ordeni Akadeemilise Teatri filiaalis Puškini tänaval käib laval ooper “Псковитянка”¹³²⁹ muusikalis-dramaatilise proloogiga “Боярыня Вера Шелого”,¹³³⁰ mille esietendus toimus Moskva Suures Teatris juba üle 45 a. tagasi (10. oktoobril 1901. a.¹³³¹). L. A. Mey [Lev Mei] draamast laenatud ainesitik (proloogi sündmustik toimub Pihkvas 1555. a., ooperi oma — 1570. a.) pakub ooperina sündmusrikkust ja põnevust.

Veera Šeloga oma mehe bojaari Ivan Šeloga ja oma õe Nadežda Nassonova peigmehe vürst Juri Tokmakovi sõjaretkel eksib teel palverännakule Petseri kloostrisse metsas ja kaotab hirmust teadvuse. Ta päästetakse ja omas päästjas tunneb Veera ära mehe, “kelle nime ta isegi palvetes julgeb vaid sosistada”. Hetkelisest ühendusest sünnib tal mehe äraolekul tütar Olga. Mehe koju saabudes tunnistab Nadežda soovist oma õde päästa lapse omaks.

Möödub 15 aastat. Veera ja Nadežda on mõlemad surnud. Olga kasvab üles Pihkva asevalitseja vürst Juri Tokmakovi majas, kes siiski oli Nadeždaga abiellunud. Olga saab teada, et ta on Veera Šeloga tütar, kuna isa on tundmata.

Tsaar Joann Julm, karistanud Novgorodi katse eest liituda Leeduga, liigub Pihkvale. Rahva põlvitades sõidab ta kellade helina saatel linna. Tokmakovi lossi kambris pakub Olga oma võõrasisa korraldusel Joann Julmale peekri mödu. Olga silmi vaadates ehmub tsaar, tundes ära Veera silmad. Tokmakovilt kuuleb ta, et Olga on Veera tütar, kes sünnitanud lapse mehe äraolekul, kellelt — teadmata. Julmale meenub tema ohjeldamatu noorus, mets... Veera, ja kadunu mälestuseks risti ette lüües korraldab ta: “Lakaku kõik tapmised! Pihkvat kaitseb Jumal!” Olga-le kingib ta aga sõrmuse omalt käelt ja suudleb teda.

Hiljem teel palverännakule Petseri kloostrisse kohtab Olga metsas vana kuivanud tamme all oma armsamat — possaadnikut Mihhailo Tutšat, kes teada saades, et Olga pole Tokmakovi

¹³²⁹Vn k *Pihkvalanna*.

¹³³⁰Vn k *Bojaaritar Vera Šeloga*.

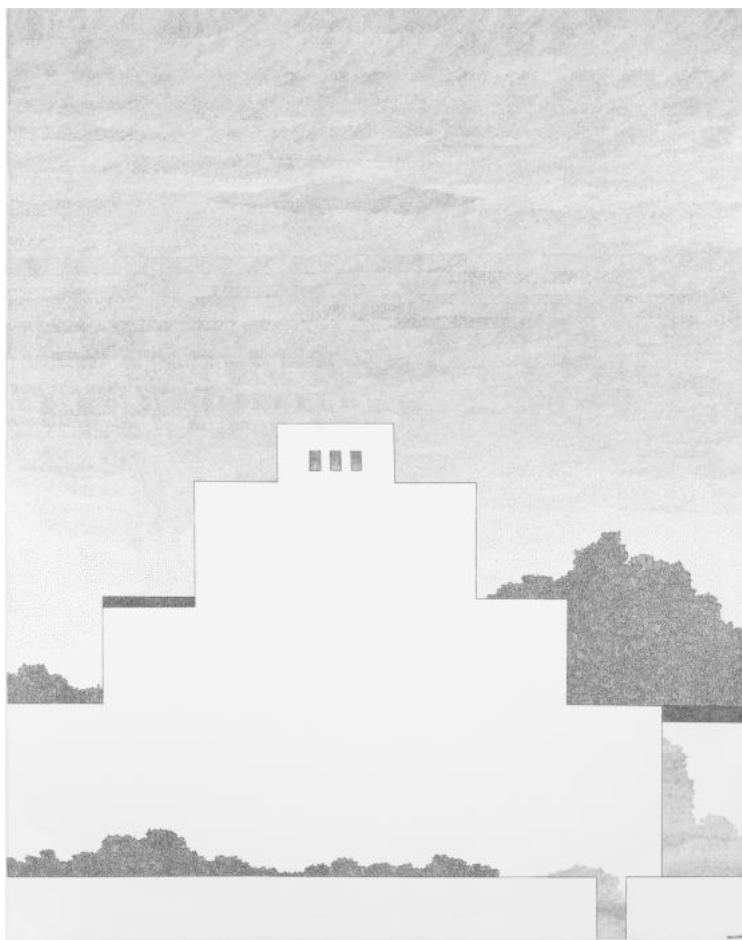
¹³³¹*Bojaaritar Vera Šeloga* esietendus oli Solodovnikovi teatris Moskvast 27. XII 1898, Peterburis 1899 ja seejärel Suures Teatris Moskvast koos *Pihkvalannaga* 1901. aastal.

tütar, kutsub teda vabadusse laiale Volgale, kaugele Julma ikkest... Kuid Olgat röövivad tema rikka kosilase pojaari Nikita Matuta sulased, kuna Tutša saab haavata. Julm, teada saades Olga röövimisest, käseb teda kohe vabastada, Tutšat aga kui mässajat vangistada. Kokkupõrkel saab Olga surma. Ahastuses laskus Julm Olga põrmu ette põlvili, oli ta ju tahtnud Olga elu korraldada selle südamesoovi kohaselt...

Ooperi keskseks kujuks on tsaar Joann Julm, keda esitab jõuliselt nii mänguliselt kui ka hääleliselt Liidu teeneline näitleja B[oriss] N. Bugaiski. Tema Pihkva-sissesõidu stseeni puhul kirikukellade helisedes ja rahva põlvitades, valgel tulisel hobusel, keda hoiavad valjatest tema opritšnikud, puhkeb publikus kuulmata aplaus. Head on ka Tokmakovi osas Liidu teeneline näitleja N[ikolai] F. Štšegolkov ja Olga osas T. E. [Tatjana J.] Talahadze. Kui siia veel lisandada Liidu rahvakunstniku, Stalini preemia laureaadi F[jodor] F. Fedorovski loodud mõjuvad dekoratsioonid, ühes pildis nii tuttava Petseri kloostri tagapõhjas, näitlejate värviküllane rõivastus, läbimõeldud valgusefektid, hea ansambel ja võimas¹³³² viisirikas N. A. Rimski-Korsakovi loodud muusika, mida meisterlikult esitab suur koolitatud orkester veel noore frakis dirigendi S[emjon] S. Sahharovi juhatusel, kellele ja gatakse rohkesti kiitust, siis on tunne, et isiklik elu on rikastunud elamusega, mis kauaks jääb meelde.

(järgneb)

¹³³²See sõna on kirjutatud sõna "haarav" kohale.

MARE VINT. Valge linn I (2017)